

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
І НАУКИ УКРАЇНИ**

**Національний технічний
університет
«Харківський політехнічний
інститут»**

**MINISTRY OF EDUCATION
AND SCIENCE OF UKRAINE**

**National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"**

**Вісник Національного
технічного університету
«ХПІ». Серія: Актуальні
проблеми розвитку
українського суспільства**

№ 1 2024

Збірник наукових праць

Видання засноване у 1961 р.

**Харків
НТУ «ХПІ», 2024**

**Bulletin of the National
Technical University
"KhPI". Series: Actual
problems of Ukrainian
society development**

No. 1 2024

Collection of Scientific papers

The edition was founded in 1961

**Kharkiv
NTU "KhPI", 2024**

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства = Bulletin of the National Technical University "KhPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development : зб. наук. пр. / Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Харків : НТУ «ХПІ», 2024. – № 1. – 128 с. ISSN 2227-6890.

Видання присвячене визначенню проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення засобами соціально-гуманітарних наук та технологій.

Для науковців, викладачів вищої школи, аспірантів, студентів і фахівців в гуманітарних галузях.

The publication is devoted to the identification of problems of Ukrainian society development and the search for ways of solving them by means of humanities and social sciences and technologies.

For scientists, teachers of higher education, postgraduates, students and specialists in humanitarian fields.

Ідентифікатор медіа R30-02681, згідно з рішенням Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 01.02.2024 № 248

Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: «Актуальні проблеми розвитку українського суспільства» включено до категорії Б «Переліку наукових фахових видань України» за спеціальностями 033 – Філософія (розділ «Філософсько-педагогічні аспекти духовного розвитку українського суспільства: теорія та практика»), 281 – Публічне управління та адміністрування (розділ «Право та публічне управління суспільним розвитком»), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора наук, кандидата наук та ступеня доктора філософії, затвердженого Наказом МОН України № 1543 від 20.12.2023 р.

Мова статей – українська, англійська.

Вісник Національного технічного університету «ХПІ», Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства включений до довідника періодичних видань бази даних Ulrich's Periodicals Directory (New Jersey, USA) та проєкту «Наукова періодика України» УРАН.

Офіційний сайт видання: <http://aprus.khpi.edu.ua>

Засновник

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

Founder

National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute"

Редакційна колегія серії

Відповідальний редактор:

Грень Л. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

Заст. відповідального редактора:

Терещенко Д. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>

Відповідальний секретар:

Грибко О. В. канд. держ. упр., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

Editorial staff

Associate editor:

Hren L.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>

Deputy associate editor:

Tereshchenko D.A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0633-0097>

Executive secretary:

Grybko O.V., PhD in public administration, NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>

Владленова І. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6958-7183>
Войчик Веслав, проф., Чехонтський університет, Польща
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8132-3212>
Горошко О. І., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8592-1022>
Дзюбань О. П., проф., НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2075-7508>
Дольська О. О., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>
Євтифієва І. І., доц., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3170-8737>
Зінченко Л. В., Ph. D, НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: 0000-0001-7927-3535
Ігнатюк О. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-7752>
Корженко В. В., проф., габ. д-р. ХНУМГ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8403-5558>
Краснокутська Н. С., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8184-3816>
Кучабський О. Г., проф., Гданський університет, Польща
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1271-0782>
Лебедик Л. В., доц., ПНПУ імені В. Г. Короленка, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-6256>
Левченко О. П., проф., НУ «Львівська політехніка»,
Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

Vladlenova I.V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6958-7183>
Wiesław Wójcik, Chekhontsky University, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8132-3212>
Horoshko O.I., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8592-1022>
Dzoban O.P., prof., Yaroslav the Wise NLU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2075-7508>
Dolska O.O., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>
Yevtyfiieva I.I., As. Prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3170-8737>
Zinchenko L. V., Ph. D, NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: 0000-0001-7927-3535
Ihnatiuk O. A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5710-7752>
Korzhenko V. V., prof., hab.d. KhNUUE, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8403-5558>
Krasnokutskaya N. S., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8184-3816>
Kuchabsky O.G., D.Sc. of Public Administration, Professor,
University of Gdansk, Poland
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1271-0782>
Lebedyk L.V., As. prof., V. G. Korolenko NPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-6256>
Levchenko O.P., prof., NU "Lviv Polytechnics", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7395-3772>

- Міщенко В. А., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1328-4738>
- Мороз В. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-5035>
- Мукуні Джозеф, доц., Технічний університет Вірджинії, США
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-8150>
- Панфілов О. Ю., проф., НЮУ імені Ярослава Мудрого, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-0120>
- Подтегера І.О., проф., Рупрехт-Карлс-Університет Гейдельберга, Німеччина
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4125-5793>
- Попова О. В., проф., ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1611-5956>
- Поступна О. В., проф., НУЦЗУ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Радченко О.В., проф., Гданський університет, Польща.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0437-6131>
- Скляр В. М., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>
- Стрельников В. Ю., проф., Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8822-9517>
- Тараров Я. В., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0734-0804>
- Тверитникова О.Є., проф., НТУ «ХПІ», Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6288-7362>
- Триняк М. В., проф., ХНПУ імені Г. С. Сковороди, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-8535>
- Хмиров І. М., доц., НУЦЗУ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7958-463X>
- Шведун В. О., проф., ХАІ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5170-4222>
- Mishchenko V.A., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1328-4738>
- Moroz V.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0796-5035>
- Joseph Mukuni, As. Prof., School of Education, Virginia Tech, USA
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1640-8150>
- Panfilov O.Yu., prof., hab.d. KhNUUE, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8997-0120>
- Podtegera I. O., prof., Universitdt Heidelberg
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4125-5793>
- Popova O.V., prof., H. S. Skovoroda KhNPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Postupna O.V., NUCPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>
- Radchenko O.V., D.Sc. of Public Administration, University of Gdańsk, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0437-6131>
- Sklyar V.M., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-5973>
- Strelnikov V.Yu., prof., V.G. Korolenko NPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8822-9517>
- Tararoev Ya.V., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0734-0804>
- Tverytnykova O.Ye., prof., NTU "KhPI", Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6288-7362>
- Tryniak M. V., prof., H. S. Skovoroda KhNPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4981-8535>
- Khmyrov I.M., As. prof., NUCPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7958-463X>
- Shvedun V.O., prof., NUCPU, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5170-4222>

Рекомендовано до друку Вченою радою НТУ «ХПІ». Протокол № 5 від 24 травня 2024 р.

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ

Науково-комунікативні заходи є доброю традицією Навчально-наукового інституту соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Знаменною подією травня 2024 року стало проведення VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів», присвяченій 10-річчю пам'яті видатного українського педагога.

При наполегливій підтримці Івана Андрійовича в нашому Університеті була створена кафедра педагогіки та психології управління соціальними системами, яка зараз носить його ім'я.

Саме завдяки Івану Андрійовичу Зязюну НТУ «ХПІ» вже багато років є одним з лідерів в Україні у сфері гуманізації та гуманітаризації інженерної освіти.

Минуло 10 років відтоді, коли конференцію було започатковано кафедрою педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна з ініціативи близького друга і соратника (на той час завідувача кафедри, доктора педагогічних наук, професора, член-кореспондента НАПН України Олександра Романовського). І 2024 року почесна роль у підготовці і проведенні заходу належить цій кафедрі, адже її професійні і дружні зв'язки з видатним педагогом і соратником тривали багато років. Багато педагогічних новацій, було розпочато кафедрою з ініціативи та при персональній підтримці Івана Андрійовича. Значну роль великий педагог відігравав і в підготовці педагогічних кадрів для кафедри ППУСС як шляхом консультування, так і безпосередньої допомоги.

Іван Андрійович Зязюн

Вшановування світлої пам'яті Людини з великою літери, Вчителя, Соратника, творчої людської особистості, внесок власних духовних цінностей якої

до історичної скарбниці нації є єдиним критерієм перебування Людини у Божому світі.

Іван Андрійович Зязюн – людина легендарна. Він увійшов в історію української та світової педагогіки як видатний теоретик, мислитель, філософ, організатор середньої та вищої освіти, засновник школи педагогічної майстерності, який стверджував, що талановитий педагог – запорука успішності суспільства і держави. Іван Андрійович пройшов яскравий шлях у науці та у педагогічній діяльності: від аспіранта до академіка, від студента до Міністра освіти і науки України. Йому належать фундаментальні розробки в галузі філософії освіти, професійної педагогіки, естетичного виховання молоді. Він завжди підкреслював визначальну роль освіти не тільки для розвитку особистості, а й для розвитку суспільства у цілому.

«Чим більше позитивної почуттєвості одержує дитина в перші шкільні роки, тим необхіднішою буде потреба у самоствердженні її життєвою радістю і любов'ю від процесу навчання, від спілкування з учителем, з учнями у школі», – говорив академік Зязюн.

Видатний український педагог сучасності виконав головне призначення на землі. «Твоє щастя у твоїх руках» – кредом своїх батьків Іван Андрійович Зязюн послуговався все своє життя. Своєю концепцією Педагогіки Добра і високою громадянською позицією він розбудив серця і уми тисяч і тисяч його слухачів, учнів, студентів і послідовників, захоплених життєвою силою величчя його Душі і Розуму. Іван Андрійович Зязюн, який так любив життя і бажав бачити щасливою нашу молодь, писав: «Молодість естетичними позитивними почуттями швидко катарсизує душу від негативізму і врівноважує її із середовищем».

Ціль конференції – проаналізувати стан сучасної освіти України, звернути увагу на її проблеми та запропонувати шляхи їх усунення. Постать вчителя, про яку говорив Іван Андрійович Зязюн, не можна замінити нічим. Це той особистий досвід, який є у вчителя і який він має передати своїм учням. І те, що передається від вчителя до учня неможливо ні прочитати в книгах, ні подивитись по телебаченню. Ураховуючи важливість не тільки професійних, а й високих моральних і організаторських якостей у своїх вихованців, НТУ «ХПІ» постійно нарощує гуманітарну складову навчально-виховного процесу. Саме тому з початку нового тисячоліття гуманітарна парадигма в освітній практиці нашого університету набувала нового імпульсу при активній підтримці академіків Василя Григоровича Кременя, Івана Андрійовича Зязюна, Неллі Григорівни Нічкало та інших представників НАПН України.

Вісник Національного технічного університету «ХПІ».

Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства, № 1, 2024

Кадри VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів»

Вшановуючи світлу пам'ять педагога, на пленарному засіданні VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Наукова школа академіка Івана Зязюна у працях його соратників та учнів» теплі слова про Івана Андрійовича висловили Руслан Мигушенко – проректор з науково-педагогічної роботи НТУ «ХПІ», доктор технічних наук, професор; Андрій Кіпенський, директор Інституту соціально-гуманітарних технологій НТУ «ХПІ», доктор технічних наук, професор, Ніна Підбуцька – завідувачка кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна, доктор психологічних наук, професор.

Почесними гостями конференції були: Неллі Ничкало – академік-секретар відділення професійної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор; Георгій Філіпчук – доктор педагогічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, Почесний доктор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України; Роман Гуревич – доктор педагогічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, директор Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського; Ніколае Іліаш – Почесний Президент Петрошанського університету (Румунія), доктор технічних наук, професор; Михайл Радун Сорин – ректор Петрошанського університету, професор Румунія; Валентина Фетинюк – проректор Міжнародного інституту менеджменту «IMI-NOVA», доктор економічних наук, професор

Молдова; Анатолій Кузмінський – професор кафедри педагогіки вищої школи та освітнього менеджменту Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, член-кореспондент НАПН України, доктор педагогічних наук, професор; Григорій Васянович – професор кафедри соціальної роботи, управління та суспільних наук Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Почесний академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор; Олександр Лаврінченко – доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу змісту і технологій навчання дорослих Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України; Алла Семенова – директор навчально-наукового центру «Педагогічна майстерність викладача вищої школи» Державного університету інтелектуальних технологій і зв'язку, доктор педагогічних наук, професор. Спікером конференції виступив професор кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України Олександр Романовський.

Іван Андрійович Зязюн писав: «Впевеність у собі, як правило, – результат переживання людиною своїх можливостей у вирішенні тих завдань, які ставить перед нею життя, і особливо тих, які вона ставить перед собою сама». Ідеї І. А. Зязюна не тільки не втрачають свого сенсу в умовах війни, а навпаки набувають більш великого значення. Вони вчать нас людяності, відповідальності, доброти, справедливості, дбайливості про своїх учнів, необхідності постійного особистісного зростання. Їх ми будемо і дали застосовувати у своєму житті і діяльності!

*Андрій Кіпенський,
директор ННІ СГТ НТУ «ХПІ», доктор технічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України*

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 221.7:316.75(510)

doi: 10.20998/2227-6890.2024.1.01

А.Г. БЕЗРОДНИЙ

РОЛЬ КОНФУЦІАНСТВА В ІДЕОЛОГІЧНІЙ ДОКТРИНІ СУЧАСНОГО КИТАЮ

У статті здійснено спробу розглянути складну і часом суперечливу систему взаємодії, яка панує в сучасному Китаї між марксистською ідеологією та історично пріоритетною для цієї держави конфуціанською світоглядною системою. Представлені основні положення вчення Конфуція: традиціоналізм, внутрішня система морально-етичних цінностей і навіть сувора ієрархічна система соціальних взаємодій. Протягом XX та першої чверті XXI століття конфуціанство та марксизм пройшли складну, а подекуди і трагічну систему взаємин. Період «культурної революції» можна трактувати як часи протистояння двох ідеологічних доктрин від повної заборони Конфуція в період гострої соціально-політичної реформації («рух за нову культуру» та «культурна революція») до відносно нейтрального ставлення у проміжний історичний період. Сучасний етап розвитку ідеологічної моделі китайського суспільства можна охарактеризувати як творчий симбіоз між марксизмом і конфуціанством.

Ключові слова: конфуціанство, марксизм, Китай, «нова культура», «культурна революція», ідеологія.

A.G. BEZRODNIY

THE ROLE OF CONFUCIANISM IN THE IDEOLOGICAL DOCTRINE OF MODERN CHINA

The article attempts to consider the complex and sometimes contradictory system of interaction that prevails in modern China between the Marxist ideology and the Confucian worldview, which is historically a priority for this state. The main tenets of Confucius' teachings are presented: traditionalism, an internal system of moral and ethical values, and even a strict hierarchical system of social interactions. During the 20th and the first quarter of the 21st century, Confucianism and Marxism went through a complex and sometimes tragic system of relations. From the complete prohibition of Confucius during the period of acute socio-political reformation ("Movement for a new culture" and the "cultural revolution") to a relatively neutral attitude in the intermediate historical period. The current stage of development of the ideological model of Chinese society can be characterized as a creative symbiosis between Marxism and Confucianism.

Key words: confucianism, marxism, China, "new culture", "cultural revolution", ideology.

Постановка проблеми. Стрімке економічне та соціально-політичне зростання Китаю, приковує погляди всього людства. У нашій статті ми спробуємо розглянути ідеологічну та світоглядну основу такого значного прогресу в розвитку китайського суспільства. Чи економічна модель є драйвером модернізації китайського суспільства? Цілком імовірно, що прогресивна модернізація Китаю безпосередньо пов'язана з ідеологічною доктриною. Незаперечний той факт, що пріоритетну роль у побудові соціальної моделі китайської держави грає марксистська ідеологічна конструкція. З подальшою її модернізацією на сучасному соціально-історичному етапі розвитку суспільних відносин, а також надання їй своєї «китайської специфіки». Однак ми свідомо «залишимо осторонь»

міркування про ідеологічну підставу марксизму, а детальніше сконцентруємося на ще одному «наріжному камені» соціального життя Китаю – конфуціанстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки в нашій статті ми аналізуємо роль і місце конфуціанства в ідеологічній доктрині Китаю, нам не unikнути згадки про марксизм, що є панівною світоглядною системою на даний час. У нашому науковому співтоваристві (з цілком об'єктивних причин) останнім часом інтерес до цієї проблематики значно згас. Зазначимо, що у нашій роботі ми більший акцент робимо на ролі конфуціанства у соціально-політичному житті сучасної КНР. Тому за результатами літературного огляду, ми більше сконцентруємося на розробці проблеми конфуціанства.

Серед вітчизняних дослідників зауважимо наступних: Д. Кондратенко, М. Тимченко, В. Хавроненко, О. Шуліка [1-4].

Щодо найцікавіших англомовних учених, то особливу увагу звернемо на роботи таких авторів: Guo, Y., Liang, T., Youming, L., Yuedi, L., Xiaodong, Z., Weiming, T. [5-12].

Мета статті. У нашій статті ми спробуємо розглянути складну і часом суперечливу систему взаємодії, яка панує в сучасному Китаї між марксистською ідеологією та історично пріоритетною для цієї держави конфуціанською світоглядною системою. Свій огляд ми розпочнемо з історичного періоду 1912 – 1920 років, який отримав назву «Рух за нову культуру». Зазначимо, що під «сучасним Китаєм» ми розумітимемо період після Другої світової війни, коли в результаті приходу до влади КПК та Мао Цзедуна марксизм став домінуючою ідеологічною доктриною.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж ми перейдемо до розгляду механізму взаємодії конфуціанства та марксизму, зупинимся на основних рисах та принципах вчення Конфуція. Серед основних з них можна виділити такі положення:

1) людяність чи гуманність. Це «наріжний камінь» всього вчення. «Людина» – це те, яким має бути кожен із нас. Зі сформованою системою моральних, етичних цінностей та системою міжособистісних орієнтирів;

2) добродесність;

3) ритуал (обряд). Під ритуалом прийнято розуміти комплекс дій та вчинків за умов соціальної взаємодії. Як чинити в цій ситуації. Правила ритуалу впливають із відповідного місця у соціальній ієрархії (батько – син, старший – молодший; начальник – підлеглий тощо);

4) «шляхетна людина» – людина, яка дотримується всіх норм і правил ритуалу;

5) соціальна структура держави за схемою своєї взаємодії має нагадувати систему підпорядкування в сім'ї (старший – молодший, чоловік – дружина тощо).

Інакше кажучи, у вченні Конфуція можна назвати наступні основні положення: традиціоналізм, внутрішню систему моральних і етичних цінностей, і навіть сувору ієрархічно підпорядковану систему соціальних взаємодій.

Початок ХХ століття для Китаю ознаменувався зростанням національно-визвольного руху. Особливо під впливом революційних подій на території колишнього СНД і соціальних потрясінь на Європейському континенті.

У цей період сформувався так званий «Рух за нову культуру», який у результаті революційних подій у Пекіні заклав підставу для формування такого суспільно-політичного спрямування, як «Рух 4 травня».

Основні ідеологічні мотиви «Руху за нову культуру» можна представити у вигляді таких положень:

1) демократичні (як загальнолюдські) цінності;

2) свобода та рівноправність (відмова від класичної патріархальної моделі сімейного устрою, а, як наслідок, рівноправність жінок);

3) відмова від архаїчних цінностей та ідеалів. Переорієнтація та відмова від «історичного коріння (ланцюгів, кайданів)» на користь «спрямованості в майбутнє». Не має значення, що було раніше. Набагато важливіше, що буде «завтра»;

4) кардинальний перегляд та ревізія конфуціанських текстів. Була навіть сформована школа, що отримала назву «Школа давнини та сумнівів» (своєрідний аналог «ново тимчасового» – «у всьому слід сумніватися»). Особливо у канонічних текстах Конфуція.

З останнього положення логічно випливає позначення основного ворога течії – конфуціанства.

Що являла собою «нова культура»? Вочевидь, щось відмінне від «старої». Старою ж була культура, що базувалася на ідеалах конфуціанства. На тлі соціальних потрясінь у Європі китайські інтелектуали висловили припущення, що «старе» конфуціанство «перешкоджає» ухваленню нових соціальних ідей (лібералізм, відкритість ринку, входження до світової системи державних відносин тощо).

Новий етап непростих взаємин конфуціанства і марксизму розпочався у період «культурної революції» (приблизний період 1966 – 1976 роки). Особливо яскраво подібне протистояння виявилось у справі «Лінь Бяо та Конфуція».

Маршал Лінь Бяо посадив значну посаду в китайській партійній ієрархії. Він неофіційно носив звання «першого наслідника» Мао Цзедуна і входив до його вірних соратників. Проте внаслідок внутрішньополітичної боротьби та інтриг. Проти нього було розв'язано цькування в період «культурної революції». Він був звинувачений у «ідолопоклонстві» перед Конфуцієм. Під час обшуку у його будинку знайшли велику кількість текстів конфуціанського характеру.

Період «культурної революції» можна трактувати як часи протистояння двох ідеологічних доктрин. Перша – це конфуціанство, відображена у канонічних текстах Вчителя та її послідовників. Друга – «Червона книжка» або «цитатник Мао Цзедуна». Останню «рекомендувалося» носити безпосередньо із собою. І звиряти з нею всі свої думки та вчинки. Мабуть, через це «залучення» до конфуціанського першоджерела безжалюбно каралося.

Умовні ідеологічні послаблення щодо конфуціанства розпочалися у Китайській народній республіці з приходом до влади Ден Сяопіна (1979), який проголосив політику відкритості держави і взяв курс на зближення та економічну співпрацю з усім світом.

Раніше багато в чому ідеологічно закрита соціальна система КНР зіткнулася із широким спектром світоглядних конструкцій, «вдихнула повітря свободи». Цей різкий перехід від «соціального затиску» (період «культурної революції») до відкритості та толерантності багато до чого. Став, на наш погляд, культурним та

ідеологічним шоком. Саме цей період відбувається своєрідний ренесанс конфуціанства.

Політичне керівництво Китаю, мабуть, прозорливо відчуло необхідність «ідеологічної модернізації» в нових суспільно-історичних умовах. Творче переосмислення марксизму з наступним гармонійним поєднанням його з вченням Конфуція дозволило створити синергетичну гармонію обох ідеологічних доктрин.

Конфуціанство дозволило вийти за межі ідеологічного протистояння «марксизм – лібералізм». Пріоритет «громадського» або «індивідуального». Суперечка між двома цими «ізмами» носить, найчастіше, інтелектуальний, філософський характер.

Навпаки, конфуціанство виводить підстави соціального устрою китайського суспільства із глибинних підстав ментальності простого китайця. Людство, добросесність, чинопочитання та усвідомлення свого місця та ролі у соціальній системі. Ці параметри є даною підставою формування особистості громадянина КНР.

Вони не залежать від академічної суперечки про превалювання суспільного чи індивідуального (здебільшого європейців). Якщо ти поділяєш цінності конфуціанства, то ти «індивідуальне вбудоване в ціле (суспільне)».

Твоє індивідуальне (особисте), вбудоване та підпорядковане складному цілому. Ти «шляхетна людина». І твоє «шляхетство» полягає в тому, що ти вбудований у соціальну систему відносин (батько – син, начальник – підлеглий тощо).

Конфуціанство настільки «припало до двору» у період реформації, що 90-ті роки прийнято розглядати, як період «буму на Конфуція». Заборонений за доби «культурної революції» Конфуцій став видаватися багатомільйонними тиражами. Його вчення включили як обов'язкове для системи освіти. Було наказано поповнювати бібліотечні фонди конфуціанською літературою.

В одному з літературних джерел можна зустріти опис такої ситуації. Під час відвідування Ден Сяопіном однієї з провінцій Китаю партійний лідер зайшов до книгарні (сюжет на провінційному телеканалі) та підійшов до полиці, на якій стояли твори Конфуція. Взяв видання Учителя (офіційне звернення до Конфуція). Відкрив його і сказав фразу: «Ось цю книгу я б із задоволенням прочитав». Говорячи сучасною мовою, це прекрасна реклама, а на ті часи це був незаперечний припис.

З ідейної точки зору Конфуція включили до дозволених і «рекомендованих» авторів. Саме з цього періоду починається творчий симбіоз марксизму та конфуціанства.

Висновки. Протягом XX та першої чверті XXI століття конфуціанство та марксизм пройшли складну, а подекуди і трагічну систему взаємин. Від повної заборони Конфуція в період гострої соціально-політичної реформації («рух за нову культуру» та «культурна революція») до відносно

нейтрального ставлення у проміжний історичний період.

Сучасний етап розвитку ідеологічної моделі китайського суспільства можна схарактеризувати як творчий симбіоз між марксизмом і конфуціанством, як активне вбудовування останнього у систему побудови орієнтирів для гармонійного та стабільного зростання сучасного Китаю.

Список джерел інформації

1. Кондратенко Д. (2008). Співвідношення особистого та суспільного в конфуціанській етиці. *Наукові записки*. К.: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса. Вип.40. С. 576-587.
2. Шуліка А.А., Тимченко М.М. (2022). Роль конфуціанства в політичній сфері сучасного Китаю. *Політикус*. Вип. 2. С. 80-85.
3. Хавроненко В.Д. (2020). Конфуціанство як освітня традиція. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина I): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 15-16 квітня 2020 року*. Львів: Львівський науковий форум, С. 50-51.
4. Guo, Y. (2020). Using Xunzi and Mencius to Adapt and Reclaim Modernity: A Reconstruction of Confucianism in the Modern Context. *Journal of Chinese Humanities*. 6 (1): 64-76. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/348164415_Using_Xun_zi_and_Mencius_to_Adapt_and_Reclaim_Modernity_A_Reconstruction_of_Confucianism_in_the_Modern_Context
5. Liang, T. (2018). Integrating Mencius and Xunzi, Innovating on Confucian Teachings. *Religion and Philosophy* edited by Zhao Guangming; Vol. 7: 75–84. Retrieved from https://www.lhp.sdu.edu.cn/_local/6/31/40/341403779C70FE0B E84E996ED6C_7F458F6D_1677E5.pdf
6. Weiming, T. (2017). Implications of the Rise of "Confucian". *East Asia Multiple Modernities*. P. 195–218. Retrieved from <https://tuweiming.net/wp-content/uploads/2019/05/2000-Daedalus-Implications-of-the-Rise-of-Confucian-East-Asia-Tu-Weiming.pdf>
7. Weiming, T. (2019). A perspective on confucian democracy in cultural China. *China, India and Alternative Asian Modernities*. Edited By Sanjay Kumar, Satya P. Mohanty, Archana Kumar, Raj Kumar. P. 81–102. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780429260865/china-india-alternative-asian-modernities-sanjay-kumar-satya-mohanty-archana-kumar-raj-kumar?refId=e767cc77-1c10-4b63-a6a5-c1812f7f98c5&context=ubx>
8. Weiming, T. (2020). Mencius, Xunzi, and the third stage of Confucianism. *Journal of Chinese Humanities*; 6 (1): 9-20. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/347324474_Mencius_Xunzi_and_the_Third_Stage_of_Confucianism/fulltext/5fe12c25299bf14088332a6d/Mencius-Xunzi-and-the-Third-Stage-of-Confucianism.pdf
9. Xiaodong, Z. (2020). Editor's Introduction: Reevaluating the Traditional Confucian Division between Mencius and Xunzi. *Journal of Chinese Humanities*; 6: 1–8. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/347324001_Editor's_Introduction_Reevaluating_the_Traditional_Confucian_Division_between_Mencius_and_Xunzi
10. Youming, L. (2019). A Contemporary Public Confucianism: An Outline of Contemporary New Confucianism. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/295258546_Harmony_in_a_Contemporary_New_Confucianism_and_in_Socialism_with_Chinese_Characteristics
11. Youming, L. (2008). *The Foundational Ideas of Contemporary Confucianism*. In Ru Lin Confucian Literati edited

by Pang Pu, Vol. 4. Retrieved from Retrieved from https://www.lhp.sdu.edu.cn/_local/6/31/40/341403779C70FE0BE84E996ED6C_7F458F6D_1677E5.pdf

12. Yuedi, L. (2020). A Theory Integrating Mencius and Xunzi on 'Heaven-Human Nature-Qing-Mind: A New Perspective Inheriting Mencius and Xunzi through 'the Mind Unifying and Governing. *Qing and Human Nature. Wen Shi Zhe*, № 2: 109-12. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/348164199_Integrating_the_Thought_of_Mencius_and_Xunzi_and_the_Problem_of_Mo dernizing_Chinese_Society

References (transliterated)

1. Kondratenko D. (2008). Spivvidnoshennia osobystoho ta suspilnoho v konfutsianskii etytsi. Naukovi zapysky. K. : IPIEND im. I. F. Kurasa. Vyp.40. S. 576-587.

2. Shulika A. A., Tymchenko M.M. (2022). Rol konfutsianstva v politychnii sferi suchasnoho Kytaiu. Politykus. Vyp. 2. S. 80-85.

3. Khavronenko V. D. (2020). Konfutsianstvo yak osvittnia tradytsiia. Aktualni problemy suchasnoi nauky ta osvity (chastyna I): materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii m. Lviv, 15-16 kvitnia 2020 roku. Lviv : Lvivskiyi naukovyi forum, S. 50-51.

4. Guo, Y. (2020). Using Xunzi and Mencius to Adapt and Reclaim Modernity: A Reconstruction of Confucianism in the Modern Context. *Journal of Chinese Humanities*. 6 (1): 64-76. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/348164415_Using_Xunzi_and_Mencius_to_Adapt_and_Reclaim_Modernity_A_Reconstruction_of_Confucianism_in_the_Modern_Context

5. Liang, T. (2018). Integrating Mencius and Xunzi, Innovating on Confucian Teachings. *Religion and Philosophy* edited by Zhao Guangming; Vol. 7: 75-84. Retrieved from https://www.lhp.sdu.edu.cn/_local/6/31/40/341403779C70FE0BE84E996ED6C_7F458F6D_1677E5.pdf

6. Weiming, T. (2017). Implications of the Rise of "Confucian". *East Asia Multiple Modernities*. P. 195-218. Retrieved from <https://tuweiming.net/wp-content/uploads/2019/05/2000-Daedalus-Implications-of-the-Rise-of-Confucian-East-Asia-Tu-Weiming.pdf>

7. Weiming, T. (2019). A perspective on confucian democracy in cultural China. *China, India and Alternative Asian Modernities*. Edited By Sanjay Kumar, Satya P. Mohanty, Archana Kumar, Raj Kumar. P. 81-102. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/edit/10.4324/9780429260865/china-india-alternative-asian-modernities-sanjay-kumar-satya-mohanty-archana-kumar-raj-kumar?refId=e767cc77-1c10-4b63-a6a5-c1812f7f98c5&context=ubx>

8. Weiming, T. (2020). Mencius, Xunzi, and the third stage of Confucianism. *Journal of Chinese Humanities*; 6 (1): 9-20. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/347324474_Mencius_Xunzi_and_the_Third_Stage_of_Confucianism/fulltext/5fe12c25299bf14088332a6d/Mencius-Xunzi-and-the-Third-Stage-of-Confucianism.pdf

9. Xiaodong, Z. (2020). Editor's Introduction: Reevaluating the Traditional Confucian Division between Mencius and Xunzi. *Journal of Chinese Humanities*; 6: 1-8. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/347324001_Editor's_Introduction_Reevaluating_the_Traditional_Confucian_Division_between_Mencius_and_Xunzi

10. Youming, L. (2019). A Contemporary Public Confucianism: An Outline of Contemporary New Confucianism. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/295258546_Harmony_in_a_Contemporary_New_Confucianism_and_in_Socialism_with_Chinese_Characteristics

11. Youming, L. (2008). *The Foundational Ideas of Contemporary Confucianism*. In Ru Lin Confucian Literati edited by Pang Pu, Vol. 4. Retrieved from Retrieved from https://www.lhp.sdu.edu.cn/_local/6/31/40/341403779C70FE0BE84E996ED6C_7F458F6D_1677E5.pdf

12. Yuedi, L. (2020). A Theory Integrating Mencius and Xunzi on 'Heaven-Human Nature-Qing-Mind: A New Perspective Inheriting Mencius and Xunzi through 'the Mind Unifying and Governing. *Qing and Human Nature. Wen Shi Zhe*, № 2: 109-12. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/348164199_Integrating_the_Thought_of_Mencius_and_Xunzi_and_the_Problem_of_Mo dernizing_Chinese_Society

Надійшла (received) 19.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Безродний Андрій Геннадійович (Bezrodnyiy Andrey) – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, доцент кафедри теорії культури і філософії науки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1489-9523>

ВАН ДЕЧЖУН**КУЛЬТУРНИЙ ШОК В МЕДІАДИСКУРСІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

У статті розглянуто філософську думку Конфуція про доброзичливість як ядро культури та обґрунтування ідеї щодо її досягнення; з'ясовано, що послідовники Конфуція досліджували та удосконалювали його вчення, збагачуючи концепцію доброзичливості та формуючи культурний дух китайського народу. Доведено роль конфуціанства у формуванні його унікального національного характеру. Розглянуто виклики традиційній китайській концепції спорідненості з боку культури цифри, що впливає і на політичне життя, і на освіту, і на повсякдення. Завдяки аналізу дискурсу медіапростору обґрунтовано вплив цифрових медіа на культуру в цілому, а також неминучість культурного шоку між традиційною культурою і культурою цифри.

Ключові слова: конфуціанство, культурний шок, цифрова культура, контекст дискурсу.

WANG DEZHONG**CULTURE SHOCK IN MEDIA DISCOURSE: PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

The article examines the philosophical opinion of Confucius about benevolence as the core of culture and the justification of the idea of its achievement; it is found that the followers of Confucius studied and improved his teachings, enriching the concept of benevolence and shaping the cultural spirit of the Chinese people. The role of Confucianism in the formation of its unique national character is proven. Challenges to the traditional Chinese concept of kinship from the culture of numbers are considered, which affects political life, education, and everyday life. Thanks to the analysis of the discourse of the media space, the influence of digital media on culture as a whole, as well as the inevitability of culture shock between traditional culture and the culture of the digital, is substantiated.

Key words: Confucianism, culture shock, digital culture, discourse context.

Problem statement. The core of Chinese traditional culture is Confucianism, the thoughts initiated with benevolence, righteousness, rite, wisdom and trust, has Integrated into Chinese people's life, and formed the unique Chinese spirit. As the spreading of new media, people have been accustomed to communicate online, along with a new discourse context established. In this new circumstance, people's life, even communicating, have been challenged, triggering a culture shock between the traditional and digital culture.

Analysis of recent research and publications. The article uses structuralism theory to point out a new discourse context constructed in the information age, summarizes China's unique Confucian thought and cultural spirit through literature analysis, and describes the issue of cultural conflicts between Chinese traditional culture and the digital culture through comparative analysis. To research the culture shock between Chinese traditional culture and the digital culture, it helps man thinking on the value of its national culture in the information society. To encourage man to explore the answer to solve the social culture crisis caused by digital culture.

The purpose of the paper is to present the reader with unique Chinese traditional culture and the spirit by introducing Confucianism. To analyze the social phenomenon caused by new media tools in China, declare that there is culture shock between the traditional culture and the digital culture, and how the digital culture damages the traditional one. It would trigger man's thinking on the value of the traditional culture in the information society.

Main body. Confucius proposed his philosophical thoughts with benevolence (仁) as the core, emphasizing the centrality of benevolence and advocating equal importance of benevolence and rite (礼). Benevolence mainly reflects the exploration of human meaning, value, and essence, while rite embodies the importance of human relations. Successive Confucian scholars gradually constructed a comprehensive Confucian ideological system centered on benevolence. Although China does not have a formal religion, Confucianism has become the spiritual core of the Chinese people through more than 2,000 years. It is the unified faith of the Chinese nation and has shaped the unique national character of the Chinese people.

However, as man enters the information society, new media culture has gradually become the dominant culture. This brand-new cultural paradigm not only affects people's life but also alters their ideological concepts and values. This paper attempts to analyze how new media culture impacts traditional Chinese culture centered on Confucianism and considers the value of Confucianism in contemporary China.

Confucianism and the Cultural Character of the Chinese People. Benevolence is the core of Confucian thought. As stated in "The Book of Rites: The Doctrine of the Mean", "The benevolent is a true man" [1, p. 10], Confucius believed that benevolence is the nature of the man. Throughout the "Analects of Confucius", there are three core statements made by Confucius regarding benevolence.

The first statement is when “Fan Chi (one of Confucius’s student) asked about benevolence, the Master said, «Love others»” [1, p. 30], which is a programmatic statement of Confucius’s understanding of benevolence. In the sentence, “others” references to a person who is outside of oneself. It refers that one, who qualify the title of the benevolent, must love others, has a deep affection with others, and makes it work in practice.

The second statement is when “Zhong Gong (one of Confucius’s student) asked about benevolence, the Master said that Go out as if meeting an important guest, treat the people as if engaging in a solemn ceremony. Do not impose on others what you yourself do not desire, maintain a complaint-free attitude both in public and at home” [1, p. 35], “Go out as if meeting an important guest, treat the people as if engaging in a solemn ceremony” [1, p. 35] is to illustrate the specific requirements of benevolence by Confucius after concluding examples both in people’s daily life and state governance.

Confucius believed that a benevolent person respects others from the heart and a benevolent governor treats the people with reverence, these reflect the idea of “loving others” both in daily life and political life. “Do not impose on others what you yourself do not desire”, it embodies the care of others, and calls that one should not force upon others what one is unwilling to accept or be treated oneself.

“Maintain a complaint-free attitude both in public and at home” suggests that man do not maintain resentments towards others or oneself. One can cultivate harmonious interpersonal relationships and foster a peaceful social environment by adopting such a mindset.

The third statement is when “Zi Gong (one of Confucius’s student) asked about benevolence, the Master said that a benevolent person is one who, wishing to be established himself, seeks to establish others; wishing to be successful himself, helps others succeed” [1, p. 50], Confucius emphasizes that a benevolent should qualify such character, that is, not only to care for and respect others, but also to help them succeed while achieving one’s own success.

Confucius not only introduced the concept of benevolence but also encouraged his followers to make them into practice. He pointed out that benevolence was not unreachable supreme morality, but can be accessed by everybody. Confucius once said, “Is benevolence far away? If I desire benevolence, then benevolence comes” [1, p. 100], he believed that selfish desires were the greatest enemy in one’s pursuit of benevolence.

Once selfish desires were out of control, it would enslaved man. Therefore, Confucius proposed that “overcome your own desires and conform to the rites of propriety” [1, p. 40]. In Confucius’s view, a person must overcome their selfish desires and abide by the order required by rite, and he advocated the principle of “Avoid looking, listening, speaking, or acting against propriety” [1, p. 120].

The successive Confucian scholars continuously explored and developed the doctrine of benevolence to form a sophisticated Confucian system. For instance, Mencius proposed the theory of “the inherent goodness of human nature”, believed that man’s nature is good. He

said “Compassion is benevolence; Shame is righteousness; Respect is propriety; Discerning right and wrong is wisdom” [2, p. 20], Mencius believed that humans are born with virtues such as benevolence and propriety, which can be developed by man himself, leading to personal perfection and social harmony.

On the other hand, Xunzi emphasized on the role of rites. He thought that rite as a crucial means to maintain social order and harmonious interpersonal relationships. Xunzi stated, “Propriety is nourishment for one’s mind and body” [3, p. 180], He believed that propriety could cultivate one’s morality and enable individuals to practice benevolence, righteousness, wisdom, and trustworthiness.

During the Ming Dynasty, Wang Yangming promoted Confucianism to a new summit by introducing the concept of “The mind is reason”. “Mind” refers to man’s nature. Wang Yangming [4, C. 70] believed that “the truth and principle exist nowhere, but in one’s mind, and individuals should seek and develop truths by introspection” [4, p. 70].

He also said “to conscience” [4, p. 100], arguing that conscience is the inherent goodness of man, and the criterion for judging right and wrong. Man should strive to eliminate selfish desires and preserve one’s nature in order to discover and cultivate goodness, ultimately realizing “to conscience” [4, p. 100].

Chinese people’s life are deeply influenced by Confucian, shaping a unique traditional culture. This culture particular emphasis on kinship and family harmony. For instance, “during the Spring Festival, Chinese people, regardless of where they are, must return home and reunite with family members. At the Spring Festival, relatives extend greetings to each other, so as to the friends. The Double Ninth Festival, also known as the Elders’ Day, embodies the respect for the elderly. On the Qingming Festival, people did tomb sweeping to worship ancestors” [5, p. 72].

Chinese people express respect to others through unique etiquette and customs. “during a wedding ceremony, the couple bows to each other as a sign of mutual respect, and they also bow to their parents to show the respect for the elders. At festive occasions, people wear in red or brightly colored to express joy, and they give others gifts or money wrapped in red paper to send blessing. At funerals, people dress in black to show respect for the deceased, and they offer condolences by giving money wrapped in white paper to the bereaved family. Similarly, Chinese dining etiquette is strict, with designated seats for elders and younger generations, hosts and guests. The arrangement of dishes also follows specific rules” [6, p. 60].

In education, Confucius proposed the principle of “Equal access to education regardless of social status or wealth” [7, p. 60]. He believed that education should not be constrained by factors such as social position or financial status, and everyone should have the right to schooling. This viewpoint of schooling equality has been a fundamental principle guiding China’s education system. Confucius also advocated the idea of “Teaching students in accordance with their aptitudes” [7, p. 80], emphasizing that education should be tailored to the individual characteristics and interests, which ensures the optimal learning outcomes.

Furthermore, Confucius think highly of thought. He said “Learning without thought means labour lost; thought without learning is perilous” [7, p. 130], it means that studying without reflecting will lead to confusion, while merely reflecting without studying will result in stagnation. These Confucian education ideas have become the fundamental principles guiding both schooling and individual learning in China.

Apparently, it is the development and inheritance of Confucian thought that constructs the traditional Chinese culture, as well as the unique humanistic spirit of the Chinese people. Through comprehending and practicing Confucianism, Chinese people seriously pursuit family, kinship, upholding rites and morality. The Confucian ideal of harmony extends to all aspects of life, promoting balance and mutual respect in personal relationships, environmental protection, and social interactions.

Cultural Shock in Virtual Discourse Space. Baudrillard Jean [8, p. 132] once described the impact of media tools on society, “The information brought by the railway is not the coal or passengers, but the world view, a new status of connection, etc. Similarly, the information brought by television is not merely the screen figures, but the new relationships and the new Cognitive patterns, along with the structure changing in family and groups”. Media, serves as an intermediary among individuals, establishes the pattern of discourse without being perceived in the process of information transmission, different media forms represent distinct modes of conversation.

“Oral communication is a mode of interaction that requires the physical presence of individuals, characterized by its intuitive and intimate nature. In contrast, the written form of communication frees man from the physical presence, information presents in a logical and rational way, facilitating man’s deep thinking and cognitive understanding” [9, p. 14].

Differently, The pattern of electronic media presents a new phenomenon of communication, Cheng’s study shows that “modern electronic media have created a unique space for communication where participants are simultaneously present online and figure absent. This novel mode of communication is characterized by DE-centralization, DE-authorization, and DE-subjectivity, the traditional unification, materialization, and continuous patterns of discourse is alteration. In virtual, it has become increasingly difficult for man to distinguish the authenticity of information. Thanks to the new technology, the more convenient individuals connect each other online, the more fragile social relationship is” [10, p. 103].

Information technology has innovated a specific digital language (including images, sounds, videos, VR, etc.). These languages broadcast through the internet and derive the various by-products, such as smartphones, computers, iPad, and Apps (TikTok, Facebook, etc.), a new public discourse space has gradually emerged. “In this space, information, whether political or non-political, serious or non-serious, true or false, scientific or non-scientific, is expressed in entertainment. The exclusive purpose of information dissemination is to attract the public’s attention rather than to educate or triggering thinking” [11, p. 101].

Postman Neil [12, p. 11] once pointed out that the new discourse context created by digital media is a sort of “pseudo-context”, “pseudo-context refers to a seemingly reasonable and authentic, but a false context, which is not oriented to the real-life experiences and actual reality, it is manufactured by technological monopoly and the entertainment-oriented society. Its purpose is to authorize a superficial usefulness to information that is already divorced from practice. However, this usefulness can not provide actions or the problem solutions, the only remaining is the entertainment. It serves as the last refuge for a devitalized culture”. It symbolizes the decline of culture.

“Due to the existence of ‘pseudo-contexts’, information that is originally detached from life and unrelated, seems to acquire a certain value and meaning. However, this so-called ‘usefulness’ is actually hollow and artificial, as it fails to provide any substantial assistance or guidance. Instead, this information is primarily used for entertainment and amusement, serving as a symbol of cultural decline” [13, p. 15].

By observing culture phenomena, media culture has occupied man’s life. Television and mobile phones constantly transmit man with seductive images. Meanwhile, consumerism is overwhelming at network, Covertly and irresistibly seizing the right to control public discourse. Inevitably, culture shocking arise between media culture and traditional culture.

In Confucianism views, human relationships work as the fundamental basis for societal order and chaos, “The Doctrine of the Mean” identifies five crucial ethical bonds of society, “the loyalty between ruler and subject, the filial piety within the father-son relationship, the distinct roles within marriage, the order among siblings, and the trust within friendships” [1, p. 60]. The core values of Confucianism, such as benevolence, loyalty, and filial piety, serve as the highest measure in navigating these relationships. However, the widespread use of network social media is challenging the fundamental interpersonal relationship in China.

By observing Chinese festivals, Yu Siyang [14, p. 80] discovered that “the evolution of media technology has driven the transition of festival celebrations from large-scale gatherings to small-scale, and finally to a dispersed one. Initially, the major Chinese festivals, such as the Spring Festival or Dragon Boat Festival, always held large-scale activities such as dragon dance or lion dance, and flower parades are commonly organized among the Chinese people. However, with the popularization of television, festival celebrations shifted from large-scale gatherings to family-oriented, where family members gathered to watch TV programs for celebrating. As entering into the new media era, people are accustomed to gathering by chatting or video conferencing online. Nowadays, celebrating festivals online has become the norm” [14, p. 80].

The basis of festival ritual is the physical participation and the inter-generational transfer, but the digital media weakens its cornerstone. Once the rituals are simplified, they are at risk of being forgotten, and the sense of patriotism, national identity, and cultural respected in the festivals will also be diminished.

The red envelope, a typical folk custom in China, originally appears within families. Especially in the Spring Festival, family members give red envelopes as a way to promote family unity and strengthen familial attachment. The rise of digital red envelopes increase fun and entertainment to the red envelope culture. However, excessive commercialization has led to this culture off its original track.

Xing Jinlei [15, p. 136] has studied the red envelope culture changing in the new media era and found that “after digital red envelopes were widely used on commercial platforms, it gradually became more entertainment-oriented and commercialized, then the traditional sense of ceremony associated with red envelopes gradually disappeared, evolving into a collective game. The focus of members in WeChat groups shifted from maintaining kinship to pursuing the entertainment brought by game. Moreover, some lawbreakers even exploited to conduct illegal activities such as online gambling and bribery”.

Social media, instead of establishing trust among youth, has ironically created emotional alienation and self-isolation of younger. Jiang Jianguo [16, p. 32] researched the function of WeChat and points out, “though WeChat has significantly altered the concept of social contacting, it makes emotional communication lack of boundaries and negative impact on establishing trust because online communication has the character of the lower threshold and the phenomenon of friend generalization online. In particular, frequent information sharing and network marketing on ‘WeChat circle’ greatly impact the significance of emotional interaction, reducing users’ enthusiasm for socializing, and finally leading to communication fatigue and emotional alienation”.

Furthermore, Liu Mengzhi [17, p. 114] research proves, “the generalization of WeChat circle and the pressure of social kidnapping have blurred user’s self-cognition and rational spirit missing. This, in turn, generates feelings of loneliness and self-doubt, individuals attempt to escape such tension by self-isolation”.

After conducting research on social media widely used by Chinese youth, Liu Mengzhi [17, p. 118] pointed out, “due to the rapid development of the Chinese Internet, younger, instead of real social interaction, have become accustomed to online Chatting, along with the social support and emotional comfort online. However, the extreme online socializing has turned most of younger into ‘lame walkers’ or even ‘disabled’ in real-life social communication. Social skills declining and unwilling to socialize is already a universal phenomenon for younger”.

The emergence of “Internet celebrity teacher” has astonished the masses. The booming development of E-education in China has given rise to the phenomenon of internet celebrity teacher, which has the benefit of high-quality education resources sharing.

on the other hand, as enterprise strives for higher network access and The profit seeking nature of capital, Internet celebrity teachers are no longer the synonymous of excellent teachers. Dai Xiaoqing [18, p. 234] points out, “many Internet celebrity teachers are willing to

fabricate hot-topics during live online for high web viewing, and speak impolite language to attract netizen’s attention. Live-education is gradually evolving from knowledge sharing into a comical performance to cater audience”.

Chinese characters, as an important carrier of traditional Chinese culture, bear rich historical and cultural connotations. “Chinese characters are a type of hieroglyphic writing with each a specific structure and meaning. In the process of literacy education, teachers analyze the radicals, structures, and meanings of Chinese characters, guiding students to understand the cultural connotations behind them and pointing out their symbolic meanings and expressive ways in traditional culture. The physical structure of Chinese characters embodies prominent traditional values. For instance, the character ‘仁’(benevolence), composed of ‘人’ and ‘二’, signifies the relationship between man and emphasizes care and respect for others. By explaining the structure of the character ‘仁’, teachers guide students to comprehend the essence of benevolence and cultivate their characters of caring for and respecting others” [19, p. 210].

Chinese characters possess a unique artistic value in China. “Due to their distinctive strokes, Chinese characters have long been utilized in folk paper-cutting techniques to express the lines since Han dynasty. These paper-cuttings are then created and posted in every household during festive occasions. Furthermore, when Chinese characters are combined with calligraphy, traditional Chinese painting, and ceramic art, they give birth to uniquely valuable artistic works exclusive to China” [20, p. 64].

However, the prevalence of electronic products is posing a serious threat to the writing of Chinese characters and their cultural transmission functions. In a study conducted by Lin Chen [21, p. 2] on the current state of Chinese writing in the 5G era, it was observed that “our lives have become increasingly fast-paced. The letter input function on computers and mobile phones has alleviated the trouble of writing, especially among children. They are becoming increasingly proficient in using mobile and iPad, leading to a decrease in their sensitivity to Chinese characters. In the past, man enjoyed communicating through handwriting by characters to express his thought and emotion. Nowadays, however, due to the advancements of the technology, instead of expressing feeling by writing, the majority prefer convenient communication through electronic input devices. This has exacerbated the phenomenon of ‘forgetting how to write’ upon picking up a pen”.

Currently, there is a trend of using letter abbreviations to communicate at network, which has gained particular popularity among younger. Tian’s research points out that “due to the unique characteristic, a single pronunciation could presents multiple Chinese characters, using letter abbreviations, instead of Chinese characters, probably lead to ambiguity in meaning, for instance, ‘Hyq’ could potentially represent various combinations of Chinese characters such as ‘黑眼圈’ (an area of dark skin around one’s eye), ‘话语权’ (discourse power), ‘很有趣’ (fascinating) or ‘很有钱’ (very

wealthy), etc. Network abbreviations, as one of the manifestations of the latest Internet buzzwords, are typically used by specific younger groups to express their fondness for a particular person or thing. However, this pattern of communication has the harmful effect of creating a ‘communication barrier’, which is likely to hinder inter-generational communication” [22, p. 124].

Conclusions. Nowadays, the digital media closely connects our lives, forming a new media culture, it presents a fantastic scene to man. Firstly, modern media has gathered people together in a peculiar way by creating digital codes. However, in this process, it has evolved into a absurd language without contradiction, man's ideology is dissipation because of this amusing and shallow language.

As a result, the knowledge and spiritual content contained in politics, education, and various cultural forms have declined rapidly. As this new daily discourse system formed and integrated with man's thinking, it presents not only the occasional individual issue on speech, thought and life, but the entire society one.

As the Internet merges seamlessly into daily life, it disciplines individuals to communicate, entertain, and educate using modern tools. People have become accustomed to searching, looking up, and browsing online, and man's mind involuntarily stops engaging in deep thinking or reflection.

A study on Chinese Confucian culture in the information society reveals that in the digital era, traditional Confucian culture has suffered severe impacts. Many excellent traditions have been distorted or even eliminated by the network, where culture is primarily geared towards entertainment and consumption. As a result, Traditional culture leaves only a superficial shell, such phenomenon deserves man's vigilance.

References

1. Kong Qiu. (2015). *Doctrine of the Mean*. Nanjing: Jiangsu Press. 265 p.
2. Meng Zi. (2016). *Mencius*. Zhong Hua Book Company. 624 p.
3. Xun Zi. *Xunzi*. (2016). Zhong Hua Book Company. 511 p.
4. Wang Yangming. (2021). *Chuanxilu*. Nanjing : Zhong Hua Book Company. 326 p.
5. Wang Chenchen. (2023). The cultural connotation and modern communication value of Chinese traditional festivals. *Life and Partners*. P. 71-73.
6. Zhou Meng. (2023). Chinese traditional etiquette education and its contemporary value. *Rules of Law and Society*. P. 60-61.
7. Kong Qiu. (2020). *The Analects of Confucius*. Zhenjiang : Hualing Press. 744 p.
8. Baudrillard Jean. (2000.) *The consumer society* (Liu, C.F., & Quan, Z.G., Trans.). Nanjing University Press. 166 p.
9. Huang Xian. (2023). Media intermediary and people's media survival under the technological change. *Young Journalist*. P. 13-17.
10. Cheng JinHeng. (2011). Digital Media and Cross cultural Communication: A Critical Communication Perspective. *Journal of Hubei University (Philosophy and Social Sciences Edition)*. P. 101-105.
11. Li Jiyuan. (2022). Criticism and reflection on media technology progress. *Science and Technology Communication*. P. 101-105.
12. Postman Neil. (2016). *Amusing ourselves to death*. CITIC Publishing Group. 224 p.
13. Wu Xue. (2014). Four Views on Information in the Electronic Media Environment: An Analysis of Boltzmann's Critical Thought on Information. *Journal of Beijing University of Posts and Telecommunications (Social Sciences Edition)*. P. 13-18.
14. Yu Siyang. (2021). The disappearance of “Nian”: Deconstruction and construction of traditional festivals by media technology. *News Knowledge*. P. 80-85.
15. Xing Jinlei. (2019). Analysis on the phenomenon of online red envelope carnival. *New Media Research*. P. 135-140.
16. Jiang Jianguo. (2020). Emotional consumption and identity dilemma of WeChat circle of friends. *Guizhou Social Sciences*. P. 32-38.
17. Liu, Mengzhi. (2022). From social phobia to social bull: A psychological analysis of young people's social issues. *People's Forum*. P. 114-119.
18. Dai Xiaoqing. (2019). Thinking under the hot phenomenon of ‘Internet celebrity’ teachers. *Audiovisual*. P. 234-235.
19. Zeng Xinglei. (2024). The inheritance of cultural symbols: The symbolism and expression of Chinese characters in traditional culture. *Chinese Character Culture*. P. 209-211.
20. Guo Jin. (2023). Harmony in diversity: The inheritance and innovation of “Paper-cutting-Chinese Characters” and excellent traditional Chinese culture. *Journal of Social Sciences of Hunan Normal University* (05). P. 63-71.
21. Lin Chen. (2023). Analysis of the Contemporary Dilemma and Inheritance Path of Traditional Chinese Character Culture. *Chinese Character Culture*. P. 1-3.
22. Tian Ning. (2021). Reflections on the Crisis of Chinese Characters Behind Network Pinyin Abbreviations. *Chinese Character Culture*. P. 124-125.

Надійшла (received) 19.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Wang Dezhong (Ван Дечжун) – National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», post-graduate student of the Department of Philosophy; Kharkiv, Ukraine; Director of International Exchange and Cooperation Department of Jiamusi University; Jiamusi City, PRC; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7014-3627>

I.V. ВЛАДЛЕНОВА

ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ МЕТОДІВ У ВИВЧЕННІ КУЛЬТУРИ, СУСПІЛЬСТВА, ЛЮДИНИ

Досліджено філософські методи, які відрізняються універсальністю та націленістю на пошук фундаментальних засад, що дозволяє доповнити наукові методи у пошуку кореневих причин та загальних закономірностей. Доведено, що філософія не тільки перетинається з іншими науками та галузями знання, а й створює нові галузі дослідження. Розглянуто створення нових методів в рамках самої філософії. Обґрунтовано філософські методи як більш вільні та гнучкі у порівнянні з науковими методами, що дозволяє філософам досліджувати нюанси та складності концепцій та ідей. Проаналізовано розвиток філософії мови, який дав потужний поштовх формуванню універсальних програм перекладачів на засадах штучного інтелекту.

Ключові слова: філософські методи, суспільство, онтологічний підхід, філософія мови, діалектика.

I.V. VLADLENOVA

FEATURES OF PHILOSOPHICAL METHODS IN THE STUDY OF CULTURE, SOCIETY, AND MAN

Philosophical methods, which differ in their universality and focus on the search for fundamental principles, have been studied, which allows to complement scientific methods in the search for root causes and general patterns. It has been proven that philosophy not only intersects with other sciences and fields of knowledge, but also creates new fields of research. The creation of new methods within the framework of philosophy itself is considered. Philosophical methods are justified as more free and flexible compared to scientific methods, which allows philosophers to explore the nuances and complexities of concepts and ideas. The development of the philosophy of language, which gave a powerful impetus to the formation of universal translator programs based on artificial intelligence, is analyzed.

Key words: philosophical methods, ontological approach, philosophy of language, dialectics.

Постановка проблеми. Філософські методи для вивчення соціокультурних явищ відіграють важливу роль, оскільки забезпечують структурований та систематичний підхід до аналізу та пояснення культурних феноменів, соціальних процесів та явищ. Методи відіграють ключову роль у вивченні гуманітарних питань, допомагаючи структурувати та організувати знання про культуру, суспільство, людину, забезпечуючи логічний та послідовний підхід. В цілому, за допомогою методології можливо отримувати об'єктивні дані, аналізувати їх та робити обґрунтовані висновки про соціальні явища, мінімізуючи суб'єктивність та упередженість, формуючи теоретичний та емпіричний фундамент. Специфіка філософських методів визначається універсальністю та націленістю на пошук фундаментальних засад, що дозволяє більш багатоаспектно досліджувати світ, природу, суспільство, людину. Також слід визначити звернення до фундаментальних питань, які залишаються тисячоліттями актуальними. Таким чином, філософські методи можуть допомогти у пошуку кореневих причин та загальних закономірностей у різних галузях. Філософія не тільки перетинається з іншими науками та областями знання, а й створює нові галузі дослідження. Наприклад, штучний інтелект, який є розділом інформатики, – сформувався на тлі дослідження свідомості в історії

філософії, зараз ця галузь об'єднує зусилля багатьох наук від робототехніки до лінгвістики. Когнітивна наука – теж перспективний науковий напрямок, який поєднує філософію, лінгвістику, антропологію, психологію та штучний інтелект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У когнітивній науці ключовим поняттям виступає процес пізнання, який історично належить до філософського дискурсу. Ідеї філософського конекціонізму дозволили припустити, що людське мислення подібно до комп'ютера і може імітуватися за допомогою штучних нейронних мереж. У роботі «Інтеграція філософії розуміння з когнітивними науками» колектив дослідників під керівництвом Карім Халіфа доводять, що пояснення такого філософського поняття як «розуміння» може зробити два важливі наукові внески: забезпечити інтеграцію гіпотез, які можуть бути реалізовані та перевірені вченими, та надати шаблони для об'єднання різноманітних наукових пояснень [16]. Дослідники сподіваються, що майбутня співпраця між філософами та вченими сприятиме нашому поясненню процесу розуміння. В когнітивній науці філософські методи активно співпрацюють з специфічними науковими, що дозволяє аналізувати багато явищ, включаючи соціальні, природничі, гуманітарні та інші галузі [5].

Метою статті є порівняння філософських підходів, що дозволить зрозуміти відмінності та спільні риси між різними філософськими школами та традиціями.

Виклад основного матеріалу. Критичний підхід філософії дозволяє застосовувати її методи для оцінки та аналізу різних явищ, теорій та концепцій. Еволюціонує від методологічного сумніву Декарта до критичного раціоналізму К. Поппера цей підхід дозволяє шукати сильні та слабкі місця в наукових пошуках, залишаючи свій розум відкритим для нових перевірок та ідей. Згідно за Поппером усе сказане можна підсумувати в наступному твердженні: критерій наукового статусу теорії є її фальсифікованість та перевіреність. Критичний раціоналізм позиціонує себе проти епістемологічного релятивізму, зокрема постмодерністських підходів [13].

У сучасних дослідженнях діалектичний метод спрямовано на аналіз суперечностей та пошук взаємозв'язків, для досягнення нового рівня розвитку та розв'язання проблем. Існує декілька варіантів діалектики. Приміром, діалектичний натуралізм, який розробляється американським філософом Мюрреєм Букчіном для опису філософських основ політичної програми соціальної екології [2]. Стосовно цього кейсу діалектика досліджує складний взаємозв'язок між соціальними проблемами та прямими наслідками, які вони мають на екологічний вплив людського суспільства. Роб Гроотендорст розробляє прагма-діалектику: теорію аргументації як цілісної діяльності [9]. Аргументація представляє мовленнєвий акт. По суті, це практична стратегія з визначеними етапами дискусії та правилами, які спираються на аналітичні підходи. Прагма-діалектику можна використовувати як метод для аналізу юридичної аргументації, парламентських дебатів, тощо. Незважаючи на різне філософське коріння, модель критичної дискусії у прагма-діалектиці подібна до «ідеальної мовленнєвої ситуації» Габермаса, що представляє ідеалізований стан речей, який відрізняється від існуючої реальності. Однак замість того, щоб бути інструментами досягнення габермасівського ідеалу консенсусу, в прагма-діалектиці інтелектуальний сумнів і критика розглядаються як рушійні сили інтелектуального та культурного прогресу, сприяючи безперервному потоку все більш просунутих думок [16]. Досягнення консенсусу в цьому процесі в кожному конкретному випадку є лише одним із необхідних проміжних кроків на шляху до наступної ступені. Подібні філософські методи мають риси тотальної універсалізації, що дозволяє їх використовувати для вивчення різних об'єктів та широкого кола явищ і проблем, дозволяючи аналізувати їх з точки зору загальних принципів, логіки та фундаментальних питань, забезпечуючи структурований, систематичний та об'єктивний підхід до аналізу соціальних процесів, а також сприяють глибокому та якісному дослідженню суспільного життя.

Треба зазначити, що саме комбінація методів дозволяє вийти на більш ґрунтовне дослідження. Зі спеціальними філософськими методами добре взаємодіють історичний аналіз, структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, дослідження культурної антропології, соціологічні методи, та багато інших. Часто дослідники комбінують різні підходи та методи для отримання більш повного розуміння об'єкта дослідження, особливо якщо це такі складно організовані об'єкти як суспільство, політика, культура, людина, освіта. Вивчаючи такі складні об'єкти також ефективно застосовувати онтологічний підхід, який дозволяє дослідити сутність феноменів, намагаючись зрозуміти їх природу, основні категорії та аспекти. Це може містити аналіз понять, таких як ідеї, цінності, смисли, символи та їх роль у культурних процесах. У сучасному інформаційному суспільстві формується потужна віртуальна реальність, і онтологічний підхід допомагає краще зрозуміти сутність об'єктів та явищ, визначити їх смисловий зв'язок та ієрархію, а також виявити принципи та закони, що лежать у їх основі. Онтологічний підхід також широко застосовується у інформаційних технологіях, біології, соціології та інших галузях знання для розробки теорій, моделей та концепцій, а також для аналізу та порівняння різних видів об'єктів та явищ. Приміром, спільним для онтології як в інформаційній науці, так і у філософії є спроба представити сутності, включаючи як об'єкти, так і події, з усіма їх взаємозалежними властивостями та відношеннями, відповідно до системи категорій. В багатьох галузях існує значна робота над проблемами онтологічної інженерії. За думкою Куайна саме концептуальні схеми мови визначають структуру онтології [14]. Гільберт Райл, британський філософ, який працював у галузі аналітичної філософії та онтології заклав фундамент для подальших розробок в галузі онтологічної інженерії [15]. Нікола Гуаріно, дослідник в галузі формальної онтології інформаційних систем розробив разом з К. Уелті методологію формального онтологічного аналізу [26]. Прикладна онтологія в інформатиці є спадкоємицею попередніх робіт у галузі філософії. Штучний інтелект зберігає значну увагу щодо прикладної онтології в таких системах, як обробка природної мови в машинному перекладі та представлення знань.

В інформатиці термін «онтологія» відноситься до галузі штучного інтелекту та комп'ютерної науки, яка вивчає організацію знань у деякій предметній галузі та їх формалізацію для використання комп'ютерами. Онтологія в інформатиці використовується для створення структур та семантичних моделей даних, які дозволяють ефективно описувати та класифікувати інформацію. Основні принципи онтології в інформатиці включають визначення формальної структури та відносин між поняттями в предметній галузі, створення термінології та спеціалізованого словника

для опису інформації. Таким чином, онтологія в інформатиці сприяє більш ефективній роботі з даними, покращує процеси зберігання, пошуку та аналізу інформації, а також забезпечує розуміння та відповідність між різними інформаційними ресурсами.

Розвиток філософії мови дав потужний поштовх формуванню програм перекладачів на засадах штучного інтелекту, які спроможні перекладати з будь-якої мови. З початку у філософії мови досліджувалися символи як частина мовної системи, аналізувався їх зв'язок із мисленням та утворенням думок. Видатний представник цього напрямку Ноам Хомський запропонував концепцію вроджених мовленнєвих систем [27]. Спостерігаючи за дітьми він вивів, що синтаксичне знання є принаймні частково вродженим, що дозволило йому вивести «універсальну граматику». Згодом Хомський доповнив свої ідеї в теорії трансформаційно-генеративної граматики, яка використовується для моделювання, кодування та виведення лінгвістичних можливостей носія мови. Модель, яка базується на трансформаційно-генеративній граматиці демонструє схожість абстрактних структур конкретної мови зі структурами інших мов. Хомський допоміг розпочати нові когнітивні дослідження для вивчення мови та розуму та створення універсального перекладача.

Висновки. Наукові та філософські методи мають подібності, такі як прагнення до пізнання та пошуку істини, однак вони також мають свої відмінності. Ось кілька ключових відмінностей між науковими та філософськими методами: наукові методи зазвичай спрямовані на вивчення конкретних явищ у світі з метою формулювання та перевірки конкретних гіпотез та теорій. Філософські методи, навпаки, можуть займатися більш фундаментальними і широкими питаннями про природу реальності, пізнання, цінності та сенс життя. Наукові методи часто використовують емпіричні дані, експерименти та спостереження для підтвердження чи спростування гіпотез. Філософські методи, у свою чергу, можуть орієнтуватися на раціональне мислення, аналіз концепцій та логічних структур для дослідження істини та знання. У сучасній філософії спроба використати суттєво емпіричні дослідження у науці належить експериментальній філософії [28]. Слід визначити, що наукові методи будуються на засадах суворої логічної структури, починаючи з формулювання гіпотези, проведення експериментів та доказів чи спростування цієї гіпотези. Філософські методи, навпаки, можуть бути більш вільними та гнучкими, дозволяючи філософам досліджувати нюанси та складності концепцій та ідей. Також вони розрізняються областю застосування. Наукові методи часто використовуються, в першу чергу, для конкретних галузей знання, філософські методи ширше застосовуються для аналізу та дослідження фундаментальних питань про буття, пізнання,

цінності та інші аспекти людського досвіду та можуть охопити такі складноорганізовані феномени, як культура, суспільство, людина. Хоча наукові та філософські методи можуть перетинатися та взаємодіяти один з одним, вони мають унікальні підходи та цілі, які викликають певні відмінності у їх методології та підходах до дослідження. Філософський аналіз зазвичай не базується на емпіричних дослідженнях, у деяких випадках філософи використовують дані з інших дисциплін, таких як нейронаука чи соціологія, що може стати основою для аналізу філософських концепцій. Критичний підхід, гуманітарна експертиза та оцінка робіт інших фахівців у відповідних галузях можуть допомогти покращити точність наукового аналізу та виявити його основні помилки, що допомагає удосконалювати наукові пошуки в вивченні не тільки демаркаційних наукових проблем, але й складних соціально-антропологічних явищ.

Список джерел інформації

1. Andow, J., & Cova, F. (2016). Why compatibilist intuitions are not mistaken: A reply to Feltz and Millan. *Philosophical Psychology*, 29(4). P. 550-566.
2. Biehl, J. (Ed.). (1997). *The Murray Bookchin Reader*. London; Washington, DC: Cassell. 244 p.
3. Bookchin, M. (2005). *The ecology of freedom: The emergence and dissolution of hierarchy*. Chico, CA : AK Press.
4. Brown, J. (2013). Experimental-philosophy, contextualism and subject-sensitive invariantism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 86 (2). P. 233-494. DOI: 10.1111/j.1933-1592.2010.00461.x.
5. Chemero, A. (2011). *Radical embodied cognitive science*. Cambridge, MA: MIT Press. 272 p.
6. Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. The Hague: Mouton. 117 p.
7. Experimental philosophy. (n.d.). In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/experimental-philosophy/>
8. Grootendorst, R. (1992). *Argumentation, communication, and fallacies: a pragma-dialectical perspective*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
9. Guarini, N. (Ed.). (2002). Proceedings of the ECAI-02 workshop on ontologies and semantic interoperability. Lyon, France: *European Conference on Artificial Intelligence*. P. 157-169.
10. Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press.
11. Khalifa, K., Islam, F., Gamboa, J.P., Wilkenfeld, D.A., & Kostić, D. (2022). Integrating philosophy of understanding with the cognitive sciences. *Frontiers in Systems Neuroscience*. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35359623/>
12. Popper, K. (1963). *Conjectures and refutations: The growth of scientific knowledge*. London, England: Routledge.
13. Quine, W.V.O. (1950). *Methods of logic*. Cambridge, MA : Harvard University Press.
14. Ryle, G. (1954). *Dilemmas: The Tarnier lectures 1953*. Cambridge, England : Cambridge University Press.
15. Van Eemeren, F.H., Garssen, B., Krabbe, E.C.W., Snoeck Henkemans, A.F., Verheij, B., & Wagemans, J.H.M. (2014). *The pragma-dialectical theory of argumentation*. New York, NY: Springer-Verlag. P. 517-613.

17. Popper K. (1963). *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*.
18. Beagle, Janet, D. (1997). *The Murai Bookchin editor*. London; Washington, DC : Tsassell. No. 209. National Register of Citizens 0304338737. National Tax Agency 36477047.
19. *The pragma-dialectical theory of argumentation*. Handbook of argumentation theory. (2014). Eemeren, Frans H. van; Garssen, Bart; Krabbe, Erik C.W.; Snoeck Henkemans, A. Francisca; Verheij, Bart; Wagemans, Jean H. M. New York : Springer-Verlag. P. 517–613.
20. Habermas J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. 321 p.
21. Quine W. (1950). *Methods of Logic*. Harvard Univ. Press.
22. Chemero, Anthony (2011). *Radical embodied cognitive science*. Cambridge: MIT Press.
23. Bookchin, Murray (January, 2005). *The Ecology of Freedom; The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Chico, CA : AK Press. P. 8-11.
24. Grootendorst, Rob. (1992). *Argumentation, Communication, and Fallacies: A Pragma-Dialectical Perspective*. Hillsdale : Erlbaum.
25. Ryle, G. (1954). *Dilemmas: The Tarner Lectures 1953*. Cambridge, England : Cambridge University Press.
26. Guarini N. (July 22, 2002). *Proceedings of the ECAI-02 Workshop on Ontologies and Semantic Interoperability Lyon*.
27. Chomsky N. (1957). *Syntactic Structures*.
28. *Experimental Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/experimental-philosophy/>
29. Andow, James & Florian Cova. (2016). Why Compatibilist Intuitions Are Not Mistaken: A reply to Feltz and Millan. *Philosophical Psychology*, 29(4): 550–566.
30. Brown, Jessica, (2013). Experimental-Philosophy. Contextualism and Subject-Sensitive Invariantism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 86(2). P. 233–494.
- France: European Conference on Artificial Intelligence. P. 157-169.
11. Habermas, J. (1989). The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press.
12. Khalifa, K., Islam, F., Gamboa, J. P., Wilkenfeld, D. A., & Kostić, D. (2022). Integrating philosophy of understanding with the cognitive sciences. *Frontiers in Systems Neuroscience*. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/35359623/>
13. Popper, K. (1963). *Conjectures and refutations: The growth of scientific knowledge*. London, England: Routledge.
14. Quine, W.V.O. (1950). *Methods of logic*. Cambridge, MA : Harvard University Press.
15. Ryle, G. (1954). *Dilemmas: The Tarner lectures 1953*. Cambridge, England : Cambridge University Press.
16. Van Eemeren, F.H., Garssen, B., Krabbe, E.C.W., Snoeck Henkemans, A.F., Verheij, B., & Wagemans, J.H.M. (2014). *The pragma-dialectical theory of argumentation*. New York, NY: Springer-Verlag. P. 517-613.
17. Popper K. (1963). *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*.
18. Beagle, Janet, D. (1997). *The Murai Bookchin editor*. London; Washington, DC : Tsassell. No. 209. National Register of Citizens 0304338737. National Tax Agency 36477047.
19. *The pragma-dialectical theory of argumentation*. Handbook of argumentation theory. (2014). Eemeren, Frans H. van; Garssen, Bart; Krabbe, Erik C.W.; Snoeck Henkemans, A. Francisca; Verheij, Bart; Wagemans, Jean H. M. New York : Springer-Verlag. P. 517–613.
20. Habermas J. (1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. 321 p.
21. Quine W. (1950). *Methods of Logic*. Harvard Univ. Press.
22. Chemero, Anthony (2011). *Radical embodied cognitive science*. Cambridge: MIT Press.
23. Bookchin, Murray (January, 2005). *The Ecology of Freedom; The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Chico, CA : AK Press. P. 8,-11.
24. Grootendorst, Rob. (1992). *Argumentation, Communication, and Fallacies: A Pragma-Dialectical Perspective*. Hillsdale : Erlbaum.
25. Ryle, G. (1954). *Dilemmas: The Tarner Lectures 1953*. Cambridge, England : Cambridge University Press.
26. Guarini N. (July 22, 2002). *Proceedings of the ECAI-02 Workshop on Ontologies and Semantic Interoperability Lyon*.
27. Chomsky N. (1957). *Syntactic Structures*
28. *Experimental Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/experimental-philosophy/>
29. Andow, James & Florian Cova. (2016). Why Compatibilist Intuitions Are Not Mistaken: A reply to Feltz and Millan. *Philosophical Psychology*, 29(4): 550–566.
30. Brown, Jessica, (2013). Experimental-Philosophy. Contextualism and Subject-Sensitive Invariantism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 86(2). P. 233–494.

References (transliterated)

1. Andow, J., & Cova, F. (2016). Why compatibilist intuitions are not mistaken: A reply to Feltz and Millan. *Philosophical Psychology*, 29(4). P. 550-566.
2. Biehl, J. (Ed.). (1997). *The Murray Bookchin Reader*. London; Washington, DC: Cassell. 244 p.
3. Bookchin, M. (2005). *The ecology of freedom: The emergence and dissolution of hierarchy*. Chico, CA : AK Press.
4. Brown, J. (2013). Experimental-philosophy, contextualism and subject-sensitive invariantism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 86 (2). P. 233-494. DOI: 10.1111/j.1933-1592.2010.00461.x.
5. Chemero, A. (2011). *Radical embodied cognitive science*. Cambridge, MA: MIT Press. 272 p.
6. Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. The Hague: Mouton. 117 p.
7. Experimental philosophy. (n.d.). In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/experimental-philosophy/>
9. Grootendorst, R. (1992). *Argumentation, communication, and fallacies: A pragma-dialectical perspective*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
10. Guarini, N. (Ed.). (2002). *Proceedings of the ECAI-02 workshop on ontologies and semantic interoperability*. Lyon,
- Надійшла (received) 06.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Владенова Ліана Вікторівна (Vladenova Liiana) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6958-7183>

Н.Б. ГОДЗЬ

ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ ЦИФРОВОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН З ТОЧКИ ЗОРУ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Стаття представляє собою перший крок автора в дослідженні футурологічного аспекту майбутньої педагогіки і системи освіти з позиції філософії та суспільствознавчих та педагогічних, медичних та психологічних наук. Статтю присвячено аналітичному дослідженню та порівняльному аналізу цифрової освіти в Китаї, Литві та Україні. За допомогою порівняльно-зіставного методу досліджено позитивні та негативні риси цифрової освіти. Доведено, що сучасність без урахування знання минулих методик технічних засобів навчання навіть в епоху діджиталізації буде не повною. Обґрунтовано значущість людського компонента у педагогіці, який не замінить жодний штучний інтелект.

Ключові слова: цілісність, футурологія, екологічна футурологія, аналіз, синтез, діджиталізація освіти, освітні технології, освітній простір, освітня модель, методологічний потенціал.

N.B. GODZ

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF DIGITAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF TEACHING DISCIPLINES FROM THE POINT OF VIEW OF THE PHILOSOPHY OF EDUCATION

The article represents the author's first step in researching the futuristic aspect of future pedagogy and the education system from the standpoint of philosophy and social and pedagogical, medical and psychological sciences. The article is devoted to analytical research and comparative analysis of digital education in China, Lithuania and Ukraine. The positive and negative features of digital education were investigated using the comparative method. It has been proven that modernity without taking into account the knowledge of past methods of technical means of learning will not be complete even in the era of digitalization. The significance of the human component in pedagogy, which cannot be replaced by any artificial intelligence, is substantiated.

Key words: integrity, futurology, ecological futurology, analysis, synthesis, digitization of education, educational technologies, educational space, educational model, methodological potential.

Постановка проблеми. Як би не змінювався світ, але певні концепти у ньому залишаються незмінними і саме від них залежить питання стабільності суспільства та запобігання в ньому хаосу, саме тому й надалі філософія повною мірою залишає за собою важливу роль у формуванні та відповідно збереженні форм суспільної свідомості та пізнання світу як в плані історичної ретроспективи, так і аналізі сучасності та у футуристичних проєкціях, які створює людська уява. Виконуючи критичну та прогностичну функції філософські науки продовжують досліджувати систему знань про фундаментальні принципи та основи людського буття і оскільки знання не можуть існувати без цілої низки створених ними умов та низки параметрів в яких існують та зберігаються самі знання, а саме: системи освіти, системи та методології підготовки кадрів та матеріальної навчальної бази. Саме виходячи з цих положень та умов предметом дослідження нашої статті є питання стану сучасної системи освіти та значення інновацій, які пропонується в ній застосувати.

Освіта як феномен існує в певному середовищі, яке мусить враховувати і низку додаткових практичних і теоретичних питань, бо вона не може існувати без сукупності супутніх професій і низки галузей у суспільстві: так було і так принципово

мусить бути, якими б не були плани і проєкти змін наповнення освітнього контенту новими ідеями чи новими формами навчання та комунікації. Слід зауважити, що навчання, а відповідно і процес функціонування всіх шаблів освітньої системи торкається і системи книгозбереження, і питання обслуговування матеріальної бази навчання, і питання методології навчання (так само і знання різноманіття історії та еволюціонування самих методик навчання), так само, як і раніше, так і в майбутньому, освітні процеси у суспільстві будуть дотичні до системи каталогізації, архівування та історії технологій, які використовувалися при навчанні, до залучення знань з технічних, психологічних, медичних дисциплін. Навіть архітектура має відношення суто професійне і, внаслідок цього, дуже вузько специфічне практичне знання стосовно до будівництва навчальних закладів. Сучасність без урахування знання минулих методик ТЗН (технічних засобів навчання) навіть в епоху діджиталізації буде не повною. Саме тому простір досліджень у філософії освіти, на нашу думку, лише виграє від постійного повертання до аналізу та порівняння методик та методології освіти як в минулому, так і в сучасності. Також сучасні світові події вкотре підтверджують факт, що планувати майбутнє без урахування критичних ситуацій, які

виникають у новітніх експериментах, та без аналізу гострих і проблемних кутів у питаннях механізмів освіти занадто небезпечно заняття. Вчасно виявлені помилки насправді виконують важливу навчальну функцію, оскільки своєчасність у виявленні та розгляді у процесі їх вивчення та виправлення запобігають негативним наслідкам в освіті цілих поколінь та величезних верств населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Насамперед, маємо змогу звернути увагу на аналіз досліджень у філософії педагогіки В. Андрущенко, М. Бойченко, Н. Хамітова, М. Опачко, В. Нікітенко, Р. Олексенко, О. Кивлюк, В. Козловський. Не можемо не згадати праці відомих філософів, думки яких є системними у царині філософії освіти, а саме Т. Адорно, Е. Ласло, Ф. Фукуяма, Х. Арендт.

Метою статті є критичний аналіз можливостей комунікації вчитель –учень, студент, слухач, тощо та порівняльно-зіставний аналіз цифрової освіти на прикладі України, Литви та Китаю.

Виклад основного матеріалу. У статті «Формування цінностей цифрової освіти...» автори наводять, як на нашу думку, головний мотиватор системи діджиталізації та «оцифрування» освіти. Саме тому дозволимо собі навести повну цитату: «За прогнозами ЮНЕСКО, до 2030 року дефіцит учителів становитиме 69 млн., а 263 млн. людей на планеті не мають доступу навіть до початкової школи. З точки зору якості теж не все ідеально, так як нинішня система освіти не відповідає цифровому суспільству, а відповідає індустріальному виміру суспільства. Цифрові (конвергентні) технології пропонують зовсім інші шляхи вирішення проблем якості та кількості. Цифрові технології мають зробити більше для сучасної освіти, її трансформації та модернізації» [7, с. 53]. Саме питання нестачі кадрів, на нашу думку, одна з мотивуючих дій у системі дистанційної освіти, що, на жаль, не може замінити справжнього фахівця, і у певних випадках деякі держави замість збільшення фінансування та створення додаткових місць для навчання майбутніх вчителів, покращення рівня зарплат та соціальних переваг для вчителів, підняття поваги до професії вчителя скоріше за старому системою поглядів на економічні процеси та питання економії фінансів та «оптимізації» будуть більше уваги звертати лише на можливості оптимізації та здешевлення процесу загальної освіти населення. Проте система цифрових технологій в освіті апriorі не заміняє вчителя, а доводить до більшої кількості аудиторії під час освіти найкращих методик викладання та лекцій. Тенденція більшого охоплення слухачів, яка має мету здешевити навчання, занадто небезпечна спокуса з багатьма негативними чинниками для суспільства. Окрім того, питання забезпечення рівноцінними можливостями до навчання (маються на увазі гаджети), особливо у багатодітних родин також є «проблемним полем» у новітніх системах передачі знань та навчання. Проговоривши основні «проблемні поля» такої

системи, тим не менше, ми маємо можливість підкреслити і її корисні риси: мобільність, кількість залучених слухачів та можливість прослухати найкраще зарекомендовані себе курси з відповідними найкращими викладачами. Окрім того, платформи, які дозволяли навчатися дистанційно, якнайкраще себе зарекомендували у станах нестабільності, а саме епідемії Ковіду та під час другої активної стадії війни в Україні (і не лише в Україні). Але це не зменшує необхідності критично дивитися на проблемні місця дистанційної системи освіти, які ще навіть повністю не вивчені, оскільки лише під час практичного впровадження можливо буде потім виявити та проаналізувати низку ще невідомих факторів різного полюсу забарвлення: від негативних до позитивних. Самотність та неможливість зворотньої комунікації під час навчання – також не найкращий порадник, особливо у юному віці серед школярів та студентів. Розроблені ще в Античній Греції методики навчання (групового, до речі, що певним чином зближує з сучасною моделлю кількості тих, хто навчається), методи, багато в чому саме через їх позитивність використання, дійшли незмінними до наших днів, адже саме в глибинному контексті філософської суті особливостей людини та особливостей діалогу учень-учень та Вчитель-учень вони найкращим чином виконували завдання навчання та передачі знання.

У контексті нашого досліджуваного питання звернемо увагу, що М.В. Опачко пише, що «у сучасній Україні «філософію освіти» визначають як сукупність світоглядних теорій (ідей), які зумовлюють методологію виховання і навчання, становлення відповідного типу особистості. Перспективи реформування освітньої системи в Україні вбачаються в актуалізації гуманістично-культуротворчої філософії освіти, а її стратегічна мета полягає у становленні творчо-гуманітарної особистості як цілісного суб'єкта культури. В основу педагогічного процесу варто покласти нову світоглядну установку, новий тип особистості, а відповідно і змінити методику виховання та навчання. Предмет філософії освіти – це не лише філософське осягнення самого поняття «освіта», але і розкриття більш глибинного змісту поняття «освіта» як світоглядної основи для розвитку особистості нової епохи. У широкому розумінні предмет філософії освіти – вивчення культурних досягнень та цінностей, покликаних задовольняти потреби системи освіти» [8, с. 5]. Якщо з питанням введення нових методик ми можемо погодитися з автором, то до питань нових світоглядних установок та питань «нової особистості» мусимо підійти обережно і з певним скепсисом. Нове оточення і методики навчання не мусять змінювати основні гуманістичні принципи людини та людини в суспільстві взагалі.

Серед інформації про цифрову освіту за кордоном ми знайшли відповідно, що у минулих роках Вільнюський університет створив та успішно впровадив для вчителів модульні навчання за

загальноосвітніми програмами Литви, що фінансувалися проектом «Продовжуйте: приходьте, покращуйте, сприяйте!» (№ проекту 10-045-П-0001 впроваджується згідно 2021-2030 рр., менеджер програми розвитку Міністерства освіти, науки та спорту Литовської Республіки, захід прогресу програми розвитку освіти № 12-003-03-06-01 «Учитель перш за все», фінансується Європейським соціальним фондом+ та співфінансуванням Європейського Союзу) [10]. Цей проєкт цифрової освіти [10], фінансувався за рахунок коштів Європейського соціального фонду, відповідно до пріоритету 9 «Освіта суспільства та підвищення потенціалу людських ресурсів» Програми інвестиційних дій фондів Європейського Союзу на 2014-2020 роки. 09.2.1-ESFA-V-726 (захід «Удосконалення змісту освіти та створення та впровадження нових форм організації освіти»). Загальною метою на разі, як ми бачимо були оновлення змісту загальної освіти та разом з тим забезпечення її ефективної реалізації. Його завданням було підготувати платформу для оновлення змісту освіти. У Литві до цього було підготовлено документи, в яких було закладено основні та необхідні цілі та принципи змін змісту освіти та стратегічні орієнтири розвитку сучасної школи в документах освіти: «Описі програм початкової, основної та середньої освіти» та «Концепції хорошої школи». Це пропонувалося забезпечити за рахунок певного «стисування програм» та видалення «неактуального змісту». Для цього було розроблено документ «Оновлення, створення або адаптація цифрового освітнього контенту». Окрім освітян та батьків до системи залучено було відповідні структури в муніципалітетах. Як і в Україні, так і в Литві, як можливо побачити з відповідних документів, центр завдань та уваги було покладено на вчителів, бо вони «є найважливішими учасниками реалізації змісту освіти» (саме враховуючи досвід та компетенції). В Литві для цього пропонувалося проводити моніторинг змін для оцінки успіху та впливу змін проєкту та навчальної програми. Для нас важливими є елементи «підготовки загальних програм і супровідних матеріалів» та робочі групи, що склалися з дослідників та педагогів-практиків.

Окрім того, у випадку Литви ці групи консультували безпосередньо експерти з міжнародним досвідом оновлення змісту освіти. Як ми зрозуміли, в документах написано було, що «планується, що зміст цифрових навчальних інструментів, що розробляються, відповідатиме принципам визнаної в Європі моделі 5E: Engage, Explore, Explain, Evaluate, Elaborate». Дослідження впровадження проєкту також підлягали критичному аналізу та фінансувалися Європейським соціальним фондом Arie проєкта «Skaitmeninio ugdimo Turinio Kūrimas ir diegimas» [12]. Як можливо побачити, проєкт було затверджено 3-го серпня 2022 року і запропоновано до використання у 2023 році у

школах, а міністром освіти тоді було затверджено 44 програми. Всього було оновлено 47 програм (Patvirtintos atnaujintos mokyklinės programos) [11]. У цьому контексті було проведено інтерв'ю (12 серпня 2022 р.) з консультантом Британської Ради Крісом Твісдейлом, колишнім головним радником уряду Великої Британії з питань освітньої політики та багаторічним директором шкіл, який зараз проводить консультації для фахівців Литви за запрошенням Національного агентства освіти (NŠA) [12]. Таким чином, ми вбачаємо значення діджиталізації освіти, насамперед, у мобільності навчання й можливості продовжувати навчання за кордоном та повертатися до навчання у власній країні без витрат у часі та обсязі матеріалів та моделей освітнянської системи.

Певною мірою цікавими є моделі цифрової освіти, які створено у Китаї. Для аналізу вдалося знайти низку сайтів, у яких подано не лише китайські стандарти цифрової освіти, але розкрито й комунікацію відповідних працівників з європейськими закладами [13]. Проєкт, як можна побачити, був також створений Британською Радою, що запропонувала вебінар у жовтні 2013 року для представлення звіту про цифрову освіту в Китаї. Джеремі Чан, регіональний керівник відділу досліджень і консультацій, провів аналітичний огляд проведеної роботи з бачення можливостей цифрової освіти в Китаї, а також у його доповіді було розкрито можливості та ризики для іноземних інвесторів. Можемо зробити висновки, що Китай через низку особистих обставин залишається найбільшим у світі освітнім ринком, де навчається понад 400 мільйонів студентів, майже 30 мільйонів з яких зараз навчаються саме у вищих закладах освіти (у доповіді спеціально проводиться порівняння, завдяки якому можна побачити, що у Китаї студентів у 2013 році було стільки ж, скільки разом людей у США, Великобританії та Австралії).

Статистика надає інформацію, що у 2012 році КНР витратив чотири відсотки власної ВВП саме на освіту, а у 2013 році загальні витрати на освіту в КНР зросли приблизно на 10 відсотків. Саме в такому контексті, враховуючи кількість студентів та відповідно кількість фахівців-викладачів, саме цифрова освіта розглядається як вирішення великої кількості освітніх потреб сучасної КНР. Та в будь-якому разі важливо враховувати не лише позитивні результати, але й планувати можливі ризики такої системи навчання. Саме тому було досліджено, що серед ризиків такої освіти вже зараз можливо побачити розрив між міськими та сільськими студентами, оскільки у сільській місцевості і на сьогодні немає достатніх умов, щоб у тих, хто проходить навчання, була рівноцінна можливість з містом користуватися Інтернетом. У доповіді було зазначено, що Китай вже тоді оголосив про плани створити універсальне цифрове навчальне середовище, пообіцявши забезпечити широкопasmовий зв'язок у всіх класах K-12 до

2020 року. Щоб скористатися цим «сплеском підключення» до мережі Інтернету, усім китайським провінціям було запропоновано розпочати випробування цифрової освіти до 2015 року. Негативним та проблемним аспектом у цьому питанні освіти, як вже бачать західні аналітики, є великий ризик для зовнішніх постачальників цифрової освіти, оскільки зміна урядових постанов, на яку інколи неможливо очікувати та відповідно прорахувати збитки, викликає проблему для західних інвесторів, бо китайські фірми також розроблять конкурентоспроможні місцеві технології.

Для більшості зовнішніх інвесторів найперспективніші навчальні та фінансові можливості залишаються на периферії саме через дуже суворо регульовану систему державної освіти в Китаї, а саме, у відповідно зростаючому попиті на домашню освіту, репетиторство поза школою, професійне навчання та на дошкільну освіту. Прораховано, що вже існують значні можливості для іноземних інвесторів у видавництві та наданні електронних книг, цифрових нотатників та інших хмарних послуг, а також у розробці освітнього програмного забезпечення для електронного обладнання [16].

В. Нікітенко аналізуючи цифрову освіту, пише, що завдання дослідження полягає у низці завдань, а саме: проаналізувати модель освіти діджиталізації, яка змінює «правила гри» в освітянському процесі та з'ясувати процес переформатування цифрової освіти, що вимагає також дослідити роль великих даних (BIG DATA) у переформатуванні цієї моделі освіти [7, с. 55].

У конкретно-історичних обставинах цифрова освіта є прямою потребою у сучасному технологічному суспільстві, тому що тепер цифрові навички є базовими нормами поведінки у звичайному житті, вже існує необхідність їх впровадження. Наразі, слід розуміти, що цифрова компетентність є частиною європейської довідкової системи ключових компетенцій для навчання впродовж усього життя кожної людини. Цифрова компетентність, як пише ця авторка, це, насамперед, інформаційна грамотність і вміння працювати з даними і таким чином вона включає механізми комунікації та співробітництва, окрім того слід враховувати питання безпеки у широкому сенсі – а саме для персональних даних, здоров'я людей і збереження навколишнього середовища і що надважливо в такому контексті визначення мети освіти [7, с. 59].

Розглядаючи питання філософії освіти та у її контексті методологічні функції філософії освіти та концептуальне осмислення, визначення методів, цілей, ідеалів навчання, ми наведемо думку М. Опачко, яка писала, що «філософія формувала і завжди буде формувати комплекс ідей, направлених саме на розвиток освіти. Серед головних стратегій у філософії освіти залишатимуться завдання формування та розвитку питань: про феномен

людини, її сутності, місці у світі, про соціум та його потреби, про методи і принципи освіти як форми виробництва людини для суспільства» [8, с. 7].

Вважається, що зараз найбільш успішною у сучасному світі є фінська система освіти, яка має високий рівень навчальних досягнень учнів та справедливу рівноцінну можливість доступу до освіти; також при цьому слід визначити роль місцевої фінської влади і муніципалітетів в організації процесу освіти; гетерогенні групи тих, хто навчається, відсутність катетеризації і відбору учнів; індивідуальна підтримка навчального процесу і надання соціальної допомоги учням, а також, як аналізує М. Опачко, «відсутність тестів, рейтингів, головне – то висококваліфіковані самостійні учителі» [8, с. 19]. Шкільна освіта тісно пов'язана з університетською освітою, саме тому ми і сьогодні повинні віддавати належну увагу досягненням, які виникли у свій час у європейських університетах, оскільки «ідея університету, починаючи з Нового часу, мислиться в координатах належного, максимального, скоєного. Університет постає як конкретне втілення освітнього ідеалу» [8, с. 27].

Концепція глобальної освіти виникла приблизно два десятиріччя тому і має, насамперед, такі педагогічні завдання, як сформувати в учнів розвинене критичне мислення та сприяти виробленню власних поглядів і поваги до позицій інших людей; окрім того зберегти різноманіття та унікальність культурних надбань усіх народів та зберегти хитку рівновагу в системах «Людина – Природа», «Людина – Суспільство», «Людина – Людина». Таким чином, сучасна освіта, на разі і цифрова освіта, як пише авторка, «складається з низки умов, а саме:

1. Загальнолюдських цінностей і одночасно різноманіття культур.
2. Розуміння глобальних систем.
3. Знання про глобальні проблеми.
4. Бачення стратегій розвитку світової історії» [8, с. 30].

Для вирішення питання мети та завдань освіти та, насамперед, філософії освіти, на думку М. Опачко, необхідно розробляти філософську методологію сучасної освіти. Дослідниця наводить перелік сучасних основних концепцій освіти: концепцію гармонійної цілісності, релятивістсько-плюралістичну концепцію та синтетичну концепцію, яка об'єднує обидві попередні концепції освіти [8, с. 37]. Від себе додамо, що питання освіти, її ретрофутурологічний та футурологічний аналіз ми підіймали вже у відповідних працях [2, 3, 4, 5].

Сучасна освіта характеризується такими властивостями, як: «гуманізація, гуманітаризація, диференціація, диверсифікація, стандартизація, багатоваріантність, багаторівневість, фундаменталізація, комп'ютеризація, інформатизація, індивідуалізація та безперервність» [8, с. 53].

М. Бойченко у статті «Покликання освіти: виклики та здобутки незалежності» пише, що «ключовим питанням є наявність і сила бажання

здобути самостійність в освіті в рамках державної незалежності України... Незалежність – це не лише політичне явище. Скоріше варто говорити про політичну чи державну незалежність як невід’ємний результат взаємної координації індивідуальної незалежності громадян – їхньої самодостатності як здатності виносити власне розумне судження. У будь-якому випадку ми говоримо про певну освіту, яка дається громадянам або історією та реаліями суспільного життя, або спеціалізованою освітньою установою. Перший, життєво-історичний варіант освіти дає більш надійні результати, але характеризується занадто високою ціною» [1, с. 24-25].

Висновки. Сучасні методики навчання потребують детальної уваги та певної апробації та філософської рефлексії. Втілення ідеалів освіти передбачає необхідність враховувати дослідження у просторі діджиталізації освіти як позитивних, так і негативних її наслідків. Ідеали Гуманізму, запропоновані філософією Нового часу навіть у двадцять першому сторіччі не застаріли. Також важливо враховувати, що в освіті, як і у царині охорони здоров’я людини, держава та суспільна думка на рівні самої держави мають підтримувати і традиційні методики навчання, які є природними щодо особистості та людства. Цифрова освіта – це не панацея та не заміна звичної системи освіти, це лише технічне доповнення, яке вводиться заради модернізації та стандартизації рівня загальноосвітньої освіти, але без вчителів та природних форм комунікацій та навчання неможливо виховати і навчити громадян будь-якої країни. Головний акцент повинен ставитися на пошуку та навчання нових поколінь молодих вчителів. Саме людський компонент у педагогіці ніколи не замінить жодний штучний інтелект. Діджиталізація та цифрова освіта і ті, хто її вводить, насамперед, повинні знати норми фізіології людини. Досліджуючи футурологію, а саме філософські основи екологічної футурології, нами була проаналізована така галузь медицини, як майбутні хвороби. До цієї галузі, як і до питання освіти та здоров’я вчителів та учнів, слід уважно ставитися. Сучасність показує або повне ігнорування фізіологічних можливостей організму звичайної людини, або виведення цих досліджень на периферію наукових інтересів, що є абсолютно неприпустимим та небезпечним на державному рівні. Потрібно враховувати при створенні програм навчання та підвищення кваліфікації кадрів і надважливі питання збереження здоров’я вчителів та учнів (і батьків, до речі).

Список джерел інформації

1. Бойченко М. (2021). Mykhailo Boichenko Calling of education: challenges and achievements of independence. *Філософія освіти*. 27 (1): 25. Retrieved from <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/653/592>
2. Годзь Н.Б. (2017). *Вступ до екологічної футурології*: монографія. Харків: Видавель Олександр Савчук. 572 с.
3. Годзь Н.Б. (2023). Концепт війни в контексті розгляду питання екологічної футурології та задачі відновлення та відбудови: філософський аспект. *Вісник Національного технічного університету «ХПИ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. № 2. С. 18-21. Retrieved from <http://aprus.khpi.edu.ua/issue/view/16333>
4. Годзь Наталія. (2023). Стандарти та традиції у науковій комунікації під час війни та повоєнного простору (культурологічний та екологічний аспект). *Острозькі культурологічні читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Острог, 31 березня 2023 р.)*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 100 с, С. 35-37.
5. Годзь Наталія. (2023). Питання урбаністики та ментальне здоров’я в сучасному та повоєнному просторі України. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект: Матеріали IX міжнародної науково-теоретичної конференції (23-24 березня 2023 р. м. Черкаси)*; упорядник О.І. Астапова-Вязміна; відп. ред. проф. А.І. Бойко. М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технологіч. ун-т. Черкаси: ЧДТУ. 133 с. (С. 72-24). Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=26m7EAAAQBAJ&lp_g=PA72&ots=pdMror4utc&lr&hl=uk&pg=PA72#v=onepage&q&f=false
https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=B8zA1-sAAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=B8zA1-sAAAAJ:ZqE1mSdD_DYC
6. Козловський В.П. (2023). Методичні принципи й закони цифрової освіти: з досвіду викладання філософських дисциплін. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 11-12: 68-80. Retrieved from <http://nzpr.ukma.edu.ua/article/view/291696>
7. Нікітенко В., Олексенко Р., Кивлюк О. (2022). Формування цінностей цифрової освіти і цифрової людини у діджиталізованому суспільстві. *Humanities Studies*. Вип. 10 (87). Retrieved from <http://humstudies.com.ua/article/view/254703/251857>
8. Опачко М.В. (2019). *Філософія сучасної освіти: навчально-методичний посібник*. Ужгород: УжНУ. 60 с. Retrieved from <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/39284>
9. Projektas «Tęsk: ateik, tobulėk, prisidėk!» Retrieved from <https://www.nsa.smm.lt/projektai/ugdymo-projektai/projektas-tesk-ateik-tobulek-prisidek/>; <https://www.fsf.vu.lt/studentams/pedagogines-studijos-visos/modulio-studijos-pedagogams>
10. Apie Projektą «Skaitmeninio Ugdymo Turinio Kūrimas ir diegimas» Retrieved from <https://www.mokykla2030.lt/apie-projekta/>
11. Patvirtintos Atnaujintos Mokyklinės Programos Retrieved from <https://www.mokykla2030.lt/category/naujienos/>
12. Ekspertas Chris Tweedale: Mokymo Programų Diegimas – Esminis Pokyčio Etapas Retrieved from <https://www.mokykla2030.lt/ekspertas-chris-tweedale-mokymo-programu-diegimas-esminis-pokycio-etapas/>
13. Standards certification and compliance in China. Retrieved from <https://www.ciprocess.com/standards-certification-and-compliance-in-china.htm>
14. 20 Universities in China offering Electronic Engineering degrees and courses. Retrieved from <https://www.hotcoursesabroad.com/study/training-degrees/china/electronic-engineering-courses/loc/39/cgory/g7-3/sin/ct/programs.html>
15. 2010 University of Electronic Science and Technology of China. Retrieved from <https://en.uestc.edu.cn/>
16. Digital education in China. Retrieved from <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/digital-education-china>

References (transliterated)

1. Boichenko M. (2021). Mykhailo Boichenko Calling of education: challenges and achievements of independence. *Filosofiiia osvity*. 27 (1): 25. Retrieved from <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/653/592>
2. Hodz N.B. (2017). *Vstup do ekolohichnoi futurolohii : monohrafiia*. Kharkiv : Vydavets Oleksandr Savchuk. 572 s.
3. Hodz N.B. (2023). Kontsept viiny v konteksti rozghliadu pytannia ekolohichnoi futurolohii ta zadachi vidnovlennia ta vidbudovy: filosofskyi aspekt. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI»*. Serii: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva. № 2. S. 18-21. Retrieved from <http://aprus.khpi.edu.ua/issue/view/16333>
4. Hodz Nataliia. (2023). Standarty ta tradytsii u naukovii komunikatsii pid chas viiny ta povoiennoho prostoru (kulturolohichnyi ta ekolohichnyi aspekt). *Ostrozki kulturolohichni chytannia: materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (m. Ostroh, 31 bereznia 2023 r.)*. Ostroh : Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». 100 s, S. 35-37.
5. Hodz Nataliia. (2023). Pytannia urbanistyky ta mentalne zdorovia v suchasnomu ta povoiennomu prostori Ukrainy. *Sotsialni ta humanitarni tekhnolohii: filosofsko-osvitnii aspekt : Materialy IX mizhnarodnoi naukovoto-retychnoi konferentsii (23-24 bereznia 2023 r. m. Cherkasy) ; uporiadnyk O.I. Astapova-Viazmina ; vidp. red. prof. A.I. Boiko. M-vo osvity i nauky Ukrainy, Cherkas. derzh. tekhnolohich. un-t. Cherkasy : ChDTU. 133 s. (S. 72-24)*. Retrieved from <https://books.google.com.ua/books?id=26m7EAAAQBAJ&lp g=PA72&ots=pdMror4utc&lr&hl=uk&pg=PA72#v=onepage &q&f=false>
https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citatio n&hl=uk&user=B8zA1-sAAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=B8zA1-sAAAAJ:ZqE1mSdD_DYC
6. Kozlovskiy V.P. (2023). *Metodychni pryntsypy y zakony tsyfrovoy osvity: z dosvidu vykladannia filosofskykh dystsyplyn*. Naukovi zapysky NaUKMA. *Filosofiiia ta relihiieznavstvo*. 11-12 : 68-80. Retrieved from <http://nzpr.ukma.edu.ua/article/view/291696>
7. Nikytenko V., Oleksenko R., Kyvliuk O. (2022). Formuvannia tsinnosti tsyfrovoy osvity i tsyfrovoy liudyny u dydzhitalizovanomu suspilstvi. *Humanities Studies*. Vyp. 10 (87). Retrieved from <http://humstudies.com.ua/article/view/254703/251857>
8. Opachko M.V. (2019). *Filosofiiia suchasnoi osvity : navchalno-metodychnyi posibnyk*. Uzhhorod : UzhNU. 60 s. Retrieved from <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/39284>
9. Projektas «Tesk: ateik, tobulek, prisidek!» Retrieved from <https://www.nsa.smm.lt/projektai/ugdymo-projektai/projektas-tesk-ateik-tobulek-prisidek/>; <https://www.fsf.vu.lt/studentams/pedagogines-studijos-visos/modulio-studijos-pedagogams>
10. Apie Projekta «Skaitmeninio Ugdymo Turinio Kūrimas ir diegimas» Retrieved from <https://www.mokykla2030.lt/apie-projekta/>
11. Patvirtintos Atnaujintos Mokyklinės Programos Retrieved from <https://www.mokykla2030.lt/category/naujienos/>
12. Ekspertas Chris Tweedale: Mokimo Programų Diegimas – Esminis Pokyčio Etapas Retrieved from <https://www.mokykla2030.lt/ekspertas-chris-tweedale-mokymo-programu-diegimas-esminis-pokycio-etapas/>
13. Standards certification and compliance in China. Retrieved from <https://www.ciprocess.com/standards-certification-and-compliance-in-china.htm>
14. 20 Universities in China offering Electronic Engineering degrees and courses. Retrieved from <https://www.hotcoursesabroad.com/study/training-degrees/china/electronic-engineering-courses/loc/39/cgory/g7-3/sin/ct/programs.html>
15. 2010 University of Electronic Science and Technology of China. Retrieved from <https://en.uestc.edu.cn/>
16. Digital education in China. Retrieved from <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/digital-education-china>

Надійшла (received) 16.04.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Годзь Наталія Борисівна (Nataliia Godz) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2717-1232>

Є.В. ЗАХАРОВ, Я.В. ТАРАРОЄВ, В.А. ЗАХАРОВ

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЕКОНОМІКИ СУЧАСНОГО СВІТУ КРИЗЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ СПАДОК АРИСТОТЕЛЯ

Автори статті, визначаючи основні характеристики сучасної світової економіки, займаються її аналізом та намагаються зрозуміти чи дійсно вона є економікою, або все ж таки вона є хрематистикою за Аристотелем. Керуючись показниками «якості життя» та кількісним співвідношенням «багатства та бідності» у світі, автори застосовують їх як еквіваленти понять «економіки» та «хрематистика» Аристотеля. Автори також звертаються до процесу «цифровізації» суспільства як головної характеристики сучасної економіки (зокрема) та як фактору, який виводить економіку у новий світ, додаючи до дискурсу етичний акцент. У кінці роботи автори наголошують на необхідності доповнення класичних концептів «економіки» та «хрематистики» новими етичними поняттями.

Ключові слова: економіка; хрематистика; Аристотель; етика; цифровізація; технологізація, глобалізація, суспільство.

Ye.V. ZAKHAROV, J.V. TARAROEV, V.A. ZAKHAROV

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE MODERN WORLD'S ECONOMY THROUGH THE INTELLECTUAL LEGACY OF ARISTOTLE

The authors of the article, by defining the main characteristics of the modern global economy, engage in its analysis and attempt to understand whether it truly is an economy or rather chrematistics according to Aristotle. Using indicators of "quality of life" and the quantitative ratio of "wealth and poverty" in the world, the authors apply these as equivalents to Aristotle's concepts of "economy" and "chrematistics." The authors also address the process of "digitalization" of society as a key characteristic of the modern economy (in particular) and as a factor that propels the economy into a new world, adding an ethical dimension to the discourse. At the end of the work, the authors emphasize the necessity of supplementing the classical concepts of "economy" and "chrematistics" with new ethical concepts.

Key words: economy; chrematistics; Aristotle; ethics; digitalization; technologization; globalization, society.

Постановка проблеми. Досить очевидна думка, яку ми маємо проговорити на початку, бо саме вона закладає сенс подальшої роботи. «Економіка» – є однією з фундаментальних видів діяльності людини та суспільства, яка й обумовлює існування сьогоденного суспільного буття. Вона є однією з його «мов», та водночас створює матеріальну базу функціонування соціальних інституцій у їх розвитку та ускладненні.

Основні ідеї економіки у простому та базовому форматі були закладені в античну добу на рівні з філософією, фізикою, математикою та іншими науками та мистецтвами. Символічний обмін, який ми можемо вважати передумовою економіки виник ще в архаїчні часи. «Обмін як складова частина економічної діяльності виникає вже в середньому палеоліті, і цей економічний стан ми можемо назвати «метаекономікою обміну»» [18, с. 17]. З розвитком суспільства «метаекономіка» перетворюється на справжню економічну діяльність. Торгівля, землеробство, мореплавання, ремісники стали першими повноцінними видами економічної діяльності людини. Ці види діяльності були неможливі без спеціальних знань, перш за все, письменності, математики, астрономії і таке подібне. Вони мали велику цінність у суспільстві, бо ті, хто володів ними, отримували важливий соціальний статус. У античній Греції, до цих знань додаються

знання про спілкування. Специфіка античного суспільства породжує торгівлю знаннями завдяки софістам, хоч такій постаті, як Платон, це було не до вподоби, але факт започаткування інтелектуальній економіці був. За багато століть економіка зазначала значних трансформацій. Вона суттєво ускладнилась в самій собі (фінанси, маркетинг, мікро-макро економіки, креативна економіка, інклюзивна економіка, поява криптовалюти... тощо), трансформувалась та стала складною структурою. Але якою є економіка сьогодні? Як вона глобально діє? Що є двигуном економічних процесів?

Прийнято вважати, що певні філософські принципи, підходи, методи, закладені в античності, зараз відображається в сучасному світі. Без сумніву, це відноситься до теорії ідей Платона. Але його учня давньогрецького філософа Аристотеля можна вважати засновником економічної науки. Згідно думки філософа, під економікою можна розуміти вид людської діяльності, яка спрямована на задоволення власних потреб. На давньогрецькій мові, «*Οικονομική*» – є економікою. І походить від двох слів «*οίκος*» – «дім» та «*νόμος*» – «закон». Що дослівно відносить до такої діяльності як «домоведення» (припустимо сказати «домогосподарство»). Аристотель називає це мистецтвом по здобуттю засобів необхідних для життя, але які мають свої кордони [11].

Важливим фактом для розуміння цієї діяльності с точки зору Аристотеля, є надання окремої ролі етиці та політиці в суспільному процесі. Та й взагалі поєднання теоретичного та практичного напрямку економіки. Бо вона (економіка) не є цілком самостійним явищем. «Вони (етика та політика, прим. авторів) підкреслюють значимість особистісних чеснот та інститутів для належного функціонування економіки» [10]. У контексті нашого дослідження, важливою є думка західного науковця, спеціаліста в економіці Аристотеля Рекардо Креспо, який наголошує на тому, що сучасна економіка займається тільки засобами, а економіка Аристотеля (на протигагу сучасному твердженню) займається ще і цілями (тобто ідеями). Дослідник наголошує, що у розумінні давньогрецького філософа спостерігається, процес у якому економіка (в класичному розумінні) поєднується в епістемології етики та політики. Більш того, в західному філософському дискурсі піддається аналізу «онтологічність» економіки і її зв'язок. Таким чином, в середині економіці викарбовується головна теза, що роздуми про благо вище «цифр» [11].

Ситуація в сучасному світі складається так, що одночасно відбуваються масштабні речі, які просто раніше не могли відбутися за такий короткий проміжок часу. Ми спостерігаємо «зверх» розвиток, коли навіть наукові відкриття можуть затьмарити один одного. Глобалізація, цифровізація, технологізація, криза віри, етнічні конфлікти, ускладнення буття людини, боротьба з різними видами дискримінаціями, війни і ще багато чого. Ми потребуємо етики, яка буде мінімізувати негативні наслідки віх цих процесів для людини та суспільства. І так як усі ці процеси впливають на економіку, ускладнюють професійні зв'язки між людьми, ускладнюють функціонування компаній, то ми бачимо необхідність багато питань з можливості поєднання етики та економіки, бо розуміємо, що економіка давно вийшла за рамки простого заробітку грошей (від бажання володарювати до регулювання економічних відносин на багатьох прошарках).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз публікацій сучасних українських дослідників у руслі аристотелевської спадщини свідчить про не тільки активне вивчення його економіки загалом, а й окремих її напрямків. Так, аристотелевські ідеї стали призмою для розгляду: інклюзивної економіки, цифрової економіки, питання собівартості тощо. Але першоджерелом, базою та головним автором для даної дослідницької роботи є сам Аристотель з такими творами як: «Нікомахова етика» та «Політика». До дослідників економічних поглядів Аристотеля ми можемо віднести: Ф. Рікардо та В. Леснікова.

Для визначення сучасного стану економіки були використані наступні роботи: питання нерівності та співвідношення «бідності та багатства» підіймали: М. Розер, Дж. Хаселл, М. Розер, Э. Ортис-Оспина і П. Арриагада, Ч. Стоун, Д. Трісі, А. Шерман, Д. Белтран та Ю. Ердеві. Про процес інформатизації та цифровізацію сучасної економіки ми взяли роботу А. Шаргородської, Ю. Поліщук, Л. Боровік, В. Петренко, А. Карнушенко, В. Козловського, П. Синегуба. Окремо треба відзначити увагою роботи,

які стали симбіозом економічної та філософської думки. Філософія та цифрова економіка поєднуються у роботах: В. Воронкової, В. Нікітенко та Т. Тесленко. До сучасних українських дослідників аристотелевської економіки та хрематистики ми можемо віднести: О. Орлову та С. Повтореву, В. Леснікову, В. Бабайлова, Є. Ємельяненко та Д. Приходько.

Метою статті є з'ясування, чому відповідає сучасна економічна система з точки зору вчення Аристотеля: економіці чи хрематистиці.

Виклад основного матеріалу. Чинний етап економічного розвитку всього цивілізованого світу визначається складністю, технологізацією, цифровізацією і як наслідок глобальними трансформаційними змінами, які накопичилися протягом останніх десятиліть. Цей процес є хаотичним та унікальним. Війни, катаклізми, наукові відкриття, культурні події – усі відображається в економічних процесах. Багато дослідників та прихильників глобалізаційної теорії стверджують, що є певні чіткі закони по яким і розвивається економіка. Ми цього не заперечуємо, так і не заперечуємо зворотнього і думку про те, що саме культура вносить свою унікальність для економіки кожної окремої країни. Дійсно, певні економічні формули, закони є «правилами гри» на цьому ринку, але у кожній країні своя історія, свої людські ресурси, акцент підтримки підприємців, свої «болі», свої природні ресурси, свої законодавчі недоліки. А до цього є певні культурні умови.

Саме на унікальних культурних умовах ми хочемо побудувати тезу про хаотичність та неточність світової економічної системи. Бо як зазначав Девід Тросбі «Економічний дискурс та робота економічних систем йде в середині культурного контексту» [9] а перед усім автор зазначає, що і певні культурні відносини можливі в середині самої економічної системи. Ця тема велика та фундаментальна і починається з визначення самої «культури». Бо відомо, що у світі існує більше ніж 150 визначення терміну «культура».

Американський вчений Леслі Уайт називав культуру певним зібранням явищ та фізичних предметів, які піддаються символізації з боку людини. І саме цей вчений ввів термін «культурологія» та виділив її серед усіх соціо-гуманітарних наук. І культурологія стала «наукою о культурі» [10]. Якщо дуже стисло та загалом (може не так філігранно), культура – це зібрання норм та цінностей, певне світосприйняття та ідеали, виражені в матеріальних та нематеріальних речах певної групи людей на певній території.

У XVIII ст. шотландський економіст та філософ Адам Сміт закладає фундамент для розвитку сучасної економічної науки. Але як через сильний розвиток економіки та заглиблення до розуміння культури, у XX столітті ці два поняття відходять один від одного. Вже згаданий Девід Тросбі у своїй роботі «Економіка та культура» [9] проголошує дві важливі дати у взаємозв'язку економіки та культури – 1998 та 1999 роки. У квітні 1998 року у місті Стокгольм пройшла конференція де близько 150 країн світу визнали необхідність виведення культури на перший план задля існування економіки. Флоренція.

Жовтень, 1999 рік. Всесвітній банк проголосив тезу, що культура є важливим компонентом економічного розвитку [9].

Але культура і є люди. Культура і є свого роду ментальність. «Культури можуть існувати без людей не більше, ніж механізми – рухатися без тертя» [10]. Загалом, сучасна світова економічна система у роботі В. Козловського та П. Синегуба характеризується підвищенням ролі та значності «інтелектуального капіталу», який і визначає національні економіки, якість виробництва товарів та послуг та й загалом на рівень функціонування та організацію всіх рівнів [9]. Але один індивідуальний капітал та культурні особливості не є характеристикою всієї економіки, цифровізація – це те, що має два великих значення. Перше – створила нові способи роботи в економічному секторі (наприклад, запровадження електронного банкінгу), і взагалі дала можливості новим способам існування (наприклад, прояв креативної економіки, поява NFT та криптовалюти). Як медіареальність стала другим буттям людини, таким другим буттям воно стало для економіки. Зокрема, ми маємо зазначити, цифровізація сприяє підвищенню ефективності виробництва, управління ресурсами та забезпеченню нових можливостей для інноваційного розвитку. Вона відкриває нові перспективи для розвитку бізнес-моделей, підвищує конкурентоспроможність підприємств і сприяє формуванню інноваційного середовища. Окремо треба зазначити (бо у подальшому розвитку нашої роботи це важливо), що цифровізація впливає на усі сфери економіки у тому числі на таку молоду, як «Креативна економіка». Цифровізація допомагає молодим співакам, художникам, кліпмейкерам та іншим творчим особистостям не тільки створювати, але і розповсюджувати свої витвори мистецтва та збирати монетизацію. Таким чином, важливо відштовхуватись від того, що цифрові трансформації світу є ключовим фактором, який визначає сучасну світову економіку.

Значуща перетвореність економічної парадигми неминує зумовлює необхідність врахування суттєвих аспектів цього процесу в контексті філософського аналізу, окремо етики (якої може не вистачати цій системі). Це можна розглядати як «свою сутність» (економіки) так і етичний механізм існування.

Постать Аристотеля стала фундаментальною та головною у проблематиці давньогрецької економіки (можна сказати, що це був чіткий погляд на неї), але, як зазначають дослідники, перші задатки цієї сфери стали з'являтися у творах легендарного поета та письменника – Гомера (у найвідоміших творах «Еліаді» та «Одисей») [17, с. 125]. І хоча твори видатного Гомера стали першими простими джерелами щодо економіки, більш конкретно та вагомо про економіку, – а саме про «джерела багатства державних утворень» – розглядав філософ Ксенофонт. У вітчизняному науковому просторі, О. Орлова та С. Повторєва детально приділили увагу темі економіки Стародавньої Греції і зазначають, що: «Так, у творі «Домострой» він розмірковує про шляхи подолання недоліків господарства рабовласницького суспільства. Він обґрунтовував рабство як основу господарської

діяльності, однак вважав, що володіння рабами має бути не приватним, а колективним, що сприятиме розв'язанню суперечностей суспільного устрою, підвищенню продуктивності праці рабів [17].

Так чи інакше, але філософи завжди акцентували на етичній проблематиці. Наприклад, негативні властивості та побічні прояви «багатства» коментував Демокрит. До спадщини економіки долучився і учитель Аристотеля Платон, основним джерелом його економічних ідей виступають роботи «Держава» та «Закони» [11]. Як і інші мислителі, Платон розглядав економіку переважно з етичними питаннями. Наприклад, філософ наголошував на такій етичній категорії як «справедливості» при розподілі благ у державі, розмірковував над справедливою кількістю видів діяльності однієї людини та її контролем за цим процесом. Авжеж філософ не міг оминати питання стосовно сутності грошей, власності, особистого майна.

Вітчизняні дослідники аристотелевської економіки відзначають вагомість його ідей у співвідношенні з політичним, соціальним та економічним станом своєї країни та міст того часу. С.М. Повторєва називає економічні ідеї Аристотеля «реалістичними» та «адекватними» для того часу [17, с. 127] тобто це було тільки «Як має бути в ідеалі для країни».

Як вже зазначалось вище, в його концепції, «економія» визначалася як природна господарська діяльність, спрямована на виробництво необхідних для життя продуктів. Аристотель розглядав цю сферу не лише як процес виробництва, але й як обмін, переважно в межах задоволення особистих потреб. Наголосимо, що «тільки для особистих потреб» без зловживання.

У визначенні мети економії, Аристотель підкреслював, що справжнім багатством є не безмежне нагромадження матеріальних благ, а сукупність речей, які є достатніми для гідного та задовільного життя. Він акцентував на необхідності розумної, збалансованої практики економічної діяльності, яка служить добробуту суспільства та індивіда. Аристотель визнавав, що ця господарська діяльність має свої межі, які обумовлюються розумним особистим споживанням людини. «Існує ще один вид мистецтва набуття, яке здебільшого слушно називають мистецтвом наживати статок, з чим і пов'язане уявлення, нібито багатство і нажива не мають ніяких меж. І багато хто вважає, що мистецтво наживання, через близькість до мистецтва набуття, однакове з ним; насправді ж вони і не однакові, і не дуже віддалені. Мистецтво набуття вважається природним, мистецтво ж наживання статку не є таким, а виникає радше завдяки досвіду та впровадженню технічних засобів» [10]. Таким чином, у нас тут з'являється золота середина, якої необхідно дотримуватися задля справедливого та гарного життя.

Який актуальний стан сучасної світової економіки з точки зору цього підходу? На це запитання ми звернемось до кількісних показників, здобутих при зборі та аналізі статистичних даних Організації Об'єднаних Націй (ООН) у світі. Треба розуміти, що узагальнення «у світі» є значною мірою

абстракцією. Кожна країна, та навіть її частини мають свою певну специфіку по цим показникам, яка, в певних випадках, швидко змінюється у часі. Окрім того, стан кожної країни обумовлено специфічними, як внутрішніми, так і зовнішніми обставинами, які для багатьох країн є унікальними. Но тим не менш, для розуміння загальних тенденцій у розвитку соціально-економічних процесів ми можемо використовувати ці узагальнення. Також проаналізуємо різноманітні європейські та світові рейтинги, спрямовані на визначення щасливих, задоволених людей. Наприклад, одним з найвідоміших рейтингів є показник «за рівнем щастя».

Термін «Рівень життя», або дуже подібний до нього «Якість життя» є економічними та, одночасно, неекономічними показниками, які характеризують рівень економічного добробуту населення певної країни. Ця «якість» вимірюється за показниками реального доходу на душу населення та показником кількості населення за межею бідності. До неекономічних факторів спеціалісти відносять: можливість використання системи охорони здоров'я, економічна нерівність населення, рівень освіти та доступ до неї, доступ до певних товарів, очікувана тривалість життя при народженні.

Провідною світовою організацією у питанні визначенні «якості життя» є Організація Об'єднаних Націй. Аналізуючи ці показники, ми можемо визначити, що вони стандартні і суттєво не відрізняються від тих, що були раніше перераховані. В ООН відносять наступні категорії якісного життя: рівня здоров'я громадян, загальний рівень демографії, доступ до стандартних людських, побутових благ для комфортного життя (наприклад, доступ до їжі, одягу, гарні умови праці, доступ до якісної освіти та житла). Хоча треба розуміти, що цю систему та показники ми можемо розширювати, наприклад, як показник доступності до споживчої води. Вочевидь, що всю цю сукупність категорій якісного життя і можна ототожнити з тим, що Аристотель називав сукупністю речей, необхідних для гідного життя.

Вимірюється якість життя наступним чином: ООН використовує індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), який враховує тривалість життя (від 25 до 85 років), рівень освіти (від 0 до 100 % – кількість років навчання після 15 років у середньому для громадянина), ВВП на душу населення (від 200 до 4000 доларів США) та ступінь задоволення матеріальних, духовних та соціальних потреб людини. Дуже часто вимірюється індекс кліматичних умов, кримінальності, спроможності купити житло та доїзду до роботи.

Згідно індексу якості життя, перше місце на момент 2024 року посідає Люксембург з показником: 207,3. Друге місце за Нідерландами – 198,5. Третє – Ісландія 194,9. У 2023 році перше місце було за Нідерландами – 196,7. А за ними Данція та Швейцарія. Але лідери актуального 2024 року були в 10. Також за абсолютним показником ми бачимо, що загалом рівень якості життя виріс. Але цікавим фактом є те, що якщо брати показники по охороні здоров'я перше місце посідає Тайвань, Південна

Корея та Японія. А лідери загального рівня якості життя йдуть за цією країною [8].

Згідно з аналізом на 2020 р. індексу соціального прогресу (SPI), якість життя у світі покращується, але лише в обмеженому масштабі. З 2014 р. середній світовий показник SPI зріс з 60,63 до 64,24. Однак з 2011 р. спостерігалось зниження рівня прав і свобод, а також рівня інклюзивності. Прогрес у покращенні якості докільля та захисту особистих прав в більшості країн світу практично відсутній [4].

Пандемія COVID-19 відкинула світ назад на десятиліття і затримала досягнення цілей, таких як викорінення бідності, поліпшення доступності освіти та впровадження заходів з боротьби зі зміною клімату, аж до 2092 року. Це на 62 роки довше запланованого терміну у 2030 році [5].

Але ми розглянули позитивну діяльність людини в якій є ціль – це комфортне життя та гроші заради цього життя (покупка одягу, відвідування ресторанів та культурних закладів, здатність до якісного лікування тощо). Далі настає час для особливого авторського терміну аристотелевської філософії – «хрематистика».

Термін «хрематистика» (дав.гр. «χρηματιστική», «χρηματα») походить від давньогрецького слова «хрема» – що означає «майно», «збагачення», або «володіння». Сутність цього терміну закладено в «мистецтві наживати стан». Філософ розумів під ним діяльність, спрямовану на досягнення прибутку та накопичення багатства (зокрема у формі грошей). Гроші заради грошей. А не гроші заради життя (економіка). «Існує ще один вид мистецтва набуття, яке здебільшого слушно називають мистецтвом наживати статок, з чим і пов'язане уявлення, нібито багатство і нажива не мають ніяких меж. І багато хто вважає, що мистецтво наживання, через близькість до мистецтва набуття, однакове з ним; насправді ж вони і не однакові, і не дуже віддалені. Мистецтво набуття вважається природним, мистецтво ж наживання статку не є таким, а виникає радше завдяки досвіду та впровадженню технічних засобів» [11].

Аристотель, безумовно, визнавав значення матеріальних цінностей в житті людини та суспільства. Але, визнаючи це, він докладав зусиль для розуміння етичних аспектів економічної діяльності, а хрематистику розглядав як феномен, пов'язаний із самим процесом наживи та володіння майном. Виходячи з цього, ми поставимо запитання, «Чи відповідають ці ідеї сучасному світові?», «Чим є економіка сьогодні?» і «Чи є місто етиці?».

Ознаки аристотелевської хрематистики в сучасному світі ми можемо знаходити та піддавати аналізу крізь фінансову забезпеченість людей та оперування такими категоріями як «багаті» та «бідні» та їх відсотковистію у світі. Проблема бідності – одна з наймасштабніших соціально-економічних проблем у світі. Бідність як соціальне явище існувало з самого початку людства. «Аристотель стверджував, що у державі має бути три елементи: один клас – дуже багатий, інший – дуже бідний, а третій є середнім, який мав би сумарно володіти більшістю майна, однак державі треба думати про бідних, адже бідність породжує бунт і злочини» [13, с. 15].

Сьогодні різні міжнародні організації створюють свої показники визначення бідності та багатства. Найбільш широко використовуваними джерелами даних і статистичних даних про доходи домогосподарств та їх розподіл є щорічні опитування домогосподарств, які проводяться в рамках поточного опитування населення (CPS) Бюро перепису населення, і дані Статистики доходів (SOI) Служби внутрішніх доходів (IRS), зібрана велика вибірка декларацій про доходи фізичних осіб. Бюро перепису населення публікує щорічні звіти про доходи, бідність і медичне страхування в Сполучених Штатах на основі даних CPS, а IRS публікує річний звіт про індивідуальні податкові декларації на основі SOI. Хоча Федеральна резервна система також збирає дані про доходи у своєму трирічному дослідженні споживчих фінансів (SCF), SCF є більш цінним як найкраще джерело даних опитування про багатство [4].

Також західний дослідник Макс Розер, якого ми згадували на початку роботи, у своєму дослідженні з історичної ретроспективи зростання економічної бідності аналізує методи, які започаткували: Бранко Милановичем і Кристофом Лакнером, Томаш Хеллебрандт і Паоло Мауро [6]. У цьому дослідженні автор робить три етапи еволюції бідності у світі:

- 1800 рік . 80% людства перебувало в бідності. Світ не може досягнути економічного розвитку;
- 1975 рік. Багате населення у 10 разів заможніше ніж бідняки. Світ досягає великої нерівності;
- через 40 років спостерігається стрімкий розвиток країн Азії. Констатація «конвергенції доходів». Прибуток Азії розвивався та ріс швидше ніж у прибуток у багатих країн світу.

Третій етап свідчить показує те, як швидко країни Азії від відстаючих стали передовими країнами світу. І як їх економічні темпи перестрибнули економічні показники інших країн. А найголовніше як збагачення Азії відбувалося швидше від вже багатих країн.

Але початок 2000 р. та наступні десять років показують нам швидкий ріст багатих та зниження бідності. «Зростання добробуту – і зниження бідності – значне. Поріг доходу 10 % найбідніших верств населення збільшився з 260 міжнародних доларів до 480 міжнародних доларів, а середній дохід майже подвоївся з 1100 міжнародних доларів до 2010 р.» [6].

Ми маємо зазначити, що до таких категорій як «бідність» та «багатство» слід віднести і категорії з якості життя. Так, ООН до категорій бідності відносить: ООН визначає чотири основні прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низьку професійно-освітню підготовку; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг; 4) вилучення із суспільного життя [3].

Згідно ВООЗ середній вік людини становить 73 роки. Якщо брати по континентах, то Європа посідає перше місце – 78 років. А останнє місце за країнами Африки – 64 роки [8].

Вимірювання рівня освіти проходить багато критеріїв та індикаторів. Наприклад, вимірювання відбувається по ступенях світи (дошкільна освіта,

початкова, професійна, додаткова тощо), або за гендерною доступністю (відсоток дівчат та хлопців, які мають можливість навчатися), рівень грамотності, рівень глобальних досягнень. І так само ці показники комбінуються. Наприклад, відсоток осіб жіночої статі, які мають змогу відвідувати початкову школу.

За останні кілька років освітній сектор зазнав значних змін, і всі рівні освіти сильно постраждали від пандемії Covid-19 і все більшої інтеграції технологій. Ці події спричинили широкі зміни в усьому світі, особливо в тому, як подається освіта та які інструменти студенти використовують для навчання, серед інших аспектів [3].

Показники рівня освіти США, Великобританії та Австралії можуть бути показниками на шляху формування певної загальної зображення для всього світу, бо саме ці країни з найвищими досягненнями в сфері освіти. А також вони є країнами, які якісно змінилися під впливом реформ та технологізації.

Так згідно даним 2022 року середня освіта серед жителів США була зареєстрована як найвищий рівень завершеної школи у 28 % населення, а найнижчий – диплом про середню освіту у 9 %. 39 % жінок у віці 25 років і старше отримали ступінь бакалавра або більше як найвищий рівень освіти, за ними йдуть 26,2 % чоловіків. У Сполученому Королівстві за останні роки значно зросла кількість випускників вищої освіти: 57 % жителів у віці 25-34 років мають ступінь, порівняно з 29 % у 2000 році. А 99 % населення є грамотним. У віковій групі 25-35 років 90 % закінчили середню школу, що більше порівняно з 88,2 % у 2019 р. З цієї вікової групи 63 % також отримали кваліфікацію вищого рівня [3]. У всіх цих країнах прослідковується позитивна тенденція запровадження технологій, вплив яких значно посилюється після пандемії. Більше кількість вчителів та учнів підтримують запровадження технологізації, а держава спроможна забезпечити ці умови.

Згідно з аристотелевською філософією, метою нагромадження багатства має бути забезпечення благополуччя та щастя для суспільства. Це поняття важливе для розуміння сучасної економіки, оскільки воно підкреслює потребу в збалансованому підході до економічного розвитку, який враховує не лише матеріальний бік, але й соціальні та етичні аспекти.

Виходячи з показників якості життя та рівня бідності та багатства в сучасному світі, ми бачимо, що звична Аристотелевська система понять «економіка» та «хрестоматика» вимагають переосмислення та переробки, додавання та введення нового терміну, який об'єднає та більше підійде для характеристики сучасного економічного стану світу. Рівень людського життя зростає, підвищуються норми життя. Але разом росте і багатство. І люди його використовують заради покращення свого життя. Сьогодні мало задовольнити власні потреби. Люди хочуть більшого, бо можуть собі це дозволити. Ми бачимо необхідність у доповненні та знаходженні третього терміну для характеристики сучасного світу. Тим паче, що нерівність існує і між країнами. І те, що може бути багатством для країн Африки не є

«унікальним» для країн Європи. Наприклад, коли для країн Африки наявність одягу є гарним показником життя, Європа «утопає» в плюралізмі брендів, цінних сегментах та запроваджує розумне споживання. Якщо для одних мешканців Африки машина – це щось дороге, то для Європи, машина – це атрибут нормального та комфортного життя. Яскравим представником даної проблематики є Арабські Емірати, які стали найдорожчою країною світу. Так, там стандартна машина, яка їздить на дорогах Європи бути показником «бідності». І рівень життя там зовсім інший.

На наш погляд, відповідь у співвідношенні економіки та хрематистики може критись у різних видах економіки та цифровізації. Досліджуючи інклюзивну економіку сучасного світу у руслі економіки Аристотеля та намаганні проаналізувати чи є вона «Хрематистикою», Ємельяненко доходить до наступного висновку «розуміючи обмеженість планетних ресурсів та неможливість перманентного зростання чисельності населення, варто задатись питанням, чи є світоглядно можливо для людства не припинити прагнути благ та багатства, але перейти від виробництва та накопичення матеріальних багатств до багатств духовних.». Тобто це є хрематистика? А чи дійсно сучасна економіка хрематистична? На наш погляд – не зовсім. Бо є третій елемент, про який ми забуваємо, але який є дуже актуальним у нас час – влада та популярність. Не все вимірюється грошима та задоволеннями власних потреб.

Сьогодні компанії всього світу ростуть не тільки задля накопичення грошей, а й задля росту влади, іміджу та уваги. Задля мети «Закрити потреби людей», «Зробити життя краще», задля самореалізації власника бізнесу. Ми не можемо закривати очі на той факт, що PR та пізнаваність, робляться заради прибутку. Бо кінцева мета будь-якого бізнесу – це прибуток. Це є першоджерелом та метою створення будь-якої діяльності. Але не забуваємо про людську сутність. І це людське, по природі, відчуває «жагу влади», «жагу уваги».

Висновки. Цифровізація вивела на новий рівень креативну економіку. Запис синглів та їх розміщення на музичних та відео платформах, цифрові малюнки, кліпи, кіно, фотографія, блогінг – це і про мистецтво, про сенс, про самореалізацію, про творчість. І важко усвідомити, що ця сфера економіки перш за все існує задля заробітку та накопичення грошей. Аристотель у свій час осмислював поняття «техне» (дав.грец. τέχνη), що означає мистецтво, майстерність, або уміння. Він починає «Нікомахову етику» так: «Вважається, що всяке мистецтво і всяке вчення, так само як і дія і як свідомий вибір, прагнуть до певного блага» [12]. А Благо, у свою чергу, те, до чого всі прагнуть. Але для кожного виду мистецтва воно своє. У сучасному світі це може бути майстерність у зйомці реклами, або створення рекламних креативів, майстерність писати тексти, або музику. Але техне розуміє під собою створення чогось нового, того чого раніше не було. А сучасна креативна економіка, певні алгоритми при створенні продукту допускають переосмислення та копіювання. Але головним є факт

«першопричини» як шлях до блага, а не грошей. Тому, креативна економіка демонструє «благість», а не заробіток.

Діяльність економіки в галузі екології теж складно назвати сферою «гроші заради грошей». Екологічні проблеми, які виникли в результаті діяльності людини вимагають активних дій. Від банального свідомого споживання до виготовлення продукції з безпечних матеріалів. В середині цього теж лежать великі етичні категорії: відповідальність (за Іншого, за планету), чесність (перед споживачами) та цінності (які несе та захищає компанія) і зводиться до етичного задоволення.

Дивлячись на актуальний економічний стан, спадок Аристотеля у розробці економічної проблематики ми розуміємо, що ця робота лише невеличкий нарис великої та складної проблематики. Безумовно, економіка знаходилась та продовжує знаходитись у великому взаємозв'язку з соціально-політичними, науковими та технологічними, культурними подіями у світі. Так, за багато тисячоліть від простого символічного обміну, господарства, ремісництва та торгівлі, появи грошей як засобу для обміну з'явилися різноманітні економічні напрями: цифрова економіка, креативна економіка, поява віртуальних грошей тощо. На початку роботи ми висунули бажання щодо виявлення сутності сучасної економічної системи. Чим вона є за аристотелевської термінологією: хрематистикою чи економікою. Використовуючи статистичні дані ООН про показники якості життя, співвідношенні багатих та бідних за останні десятиліття ми приходимо до висновків, що нам необхідне більш широке розуміння сучасної та складної економіки. Великі та маленькі бізнеси стали відображенням людських бажань, ідей та цінностей. А це не відповідає аристотелевській хрематистиці, яка має на меті збагачення заради збагачення. Але і не відповідає класичному розумінню економіки як заробляння грошей заради закривання власних потреб. А цифровізація лише ускладнює ці процеси. Тому, розглянуті 2 аристотелевських концепта про господарську діяльність можуть бути доповнені етичними категоріями філософа.

Список джерел інформації

1. Crespo, R.F. (2008). *'The Economic' According to Aristotle: Ethical, Political and Epistemological Implications*. 1–22.
2. Crespo, R.F. (2010). *Aristotle on the Economy*. 39–68.
3. Global Education Statistics 2023. Retrieved from <https://studyonline.uts.edu.au/blog/education-statistics>
4. Green M., Harmacek J., Krylova P. (2020). *Announcing the 2020 Social Progress Index*. 17 p. Retrieved from <https://www.socialprogress.org/static/37348b3ecb088518a945fa4c83d9b9f4/2020-social-progress-index-executive-summary.pdf> ; https://www.academia.edu/5077295/ARISTOTLE_on_the_ECONOMY
5. On a general regime of conditionality for the protection of the Union budget : from 16.12.2020 № LI 433/1. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32020R2092>
6. Roser, M. (2017). *The history of global economic inequality*. Retrieved from <https://ourworldindata.org/the-history-of-global-economic-inequality>

7. Stone, C., Trisi, D., Sherman, A., & Beltran, J. (2020). *A Guide to Statistics on Historical Trends in Income Inequality*. Retrieved from https://www.cbpp.org/sites/default/files/atoms/files/11-28-11pov_0.pdf
8. The global health observatory. Retrieved from <https://www.who.int/data/gho/data/indicators>
9. Throsby, D. (2000). *Economics and Culture*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/CBO9781107590106>
10. White, L. (2010). *The Evolution of Culture*. Routledge. 400 p.
11. Аристотель. (2023). *Політика*. Політика. Retrieved from <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>
12. Аристотель. (2002). *Нікомахова Етика*. К. : Аквілон-Плюс. 480 с.
13. Войтович В., Бричка Б. (2022). Бідність в Україні: історико-економічний аналіз. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, 33(72), 14-20. Retrieved from <http://194.44.193.54:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/216/5Войтович.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
14. Козловський С., Синегуб П. (2022). Парадигма управління інтелектуальним капіталом в умовах дигіталізації сучасної економіки. *Економічна наука*, (2), 85-93. Retrieved from http://www.economy.in.ua/pdf/2_2022/16.pdf
15. Леснікова В. (2021). *Філософія економіки Аристотеля*. НТУ «ХПІ», 47–49.
16. Оцінка впливу війни на людей. (2023). Retrieved from <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-ua-hia-ukr-2.pdf>
17. Повторєва С., Орлова О. (2023). Етичне підґрунтя міркувань Аристотеля щодо майнових відносин. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, (1). С. 124-132.
18. Тараров Я.В. (2022). Світ-система, «метаекономіка обміну» та технології. *Філософія в сучасному світі : Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 18–19 листопада 2022 р.* Ред. кол. Я.В. Тараров, А.В. Кіпенський, О.О. Дольська [та ін.]. Харків. 225 с., С. 16-20.
19. summary.pdf ; https://www.academia.edu/5077295/ARISTOTLE_on_the_ECONOMY
20. On a general regime of conditionality for the protection of the Union budget : from 16.12.2020 № LI 433/1. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32020R2092> ;
21. Roser, M. (2017). The history of global economic inequality. Retrieved from <https://ourworldindata.org/the-history-of-global-economic-inequality>
22. Stone, C., Trisi, D., Sherman, A., & Beltran, J. (2020). *A Guide to Statistics on Historical Trends in Income Inequality*. Retrieved from https://www.cbpp.org/sites/default/files/atoms/files/11-28-11pov_0.pdf
23. The global health observatory. Retrieved from <https://www.who.int/data/gho/data/indicators>
24. Throsby, D. (2000). *Economics and Culture*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/CBO9781107590106>
25. White, L. (2010). *The Evolution of Culture*. Routledge. 400 p.
26. Arystotel. (2023). *Polityka*. Політика. Retrieved from <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>
27. Aristotel. (2002). *Nikomakhova Etyka*. К. : Akvilon-Plus. 480 s.
28. Voitovych V., Brychka B. (2022). Bidnist v Ukraini: istoryko-ekonomichnyi analiz. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky, 33(72), 14-20. Retrieved from <http://194.44.193.54:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/216/5Войтович.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
29. Kozlovskiy S., Syniehub P. (2022). Paradyhma upravlinnia intelektualnym kapitalom v umovakh dyhitalizatsii suchasnoi ekonomiky. Ekonomichna nauka, (2), 85-93. Retrieved from http://www.economy.in.ua/pdf/2_2022/16.pdf
30. Liesnikova V. (2021). *Filosofii ekonomiky Arystotelia*. NTU «KhPI», 47–49.
31. Otsinka vplyvu viiny na liudei. (2023). Retrieved from <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-ua-hia-ukr-2.pdf>
32. Povtoreva S., Orlova O. (2023). Etychne pidgruntia mirkuvan Arystotelia shchodo mainovykh vidnosyn. Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal, (1). S. 124-132
33. Tararoev Ya.V. (2022). Svit-systema, «metaekonomika obminu» ta tekhnolohii. Filosofii v suchasnomu sviti : Materialy III Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii, 18–19 lystopada 2022 r. Red. kol. Ya.V. Tararoev, A.V. Kipenskyi, O.O. Dolska [ta in.]. Kharkiv. 225 s., S. 16-20.

References (transliterated)

1. Crespo, R. F. (2008). 'The Economic' According to Aristotle: Ethical, Political and Epistemological Implications. 1–22.
2. Crespo, R. F. (2010). Aristotle on the Economy. 39–68.
3. Global Education Statistics 2023. <https://studyonline.uts.edu.au>. Retrieved from <https://studyonline.uts.edu.au/blog/education-statistics>
4. Green M., Harmacek J., Krylova P. Announcing the 2020 Social Progress Index. 2020. 17 p. Retrieved from <https://www.socialprogress.org/static/37348b3ecb088518a945fa4c83d9b9f4/2020-social-progress-index-executive>

Надійшла (received) 16.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Захаров Євгеній Вячеславович (Zakharov Yevhenii) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії; Харків; Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4762-9208>;

Тараров Яків Володимирович (Ikov Tararoev) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософських наук, професор кафедри філософії; Харків; Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0734-0804>;

Захаров Вячеслав Анатолійович (Zakharov Vyacheslav) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії; Харків; Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6885-8125>

Г.Л. КОРОСТИЛЬОВ

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ ІV-ОЇ СВІТОВОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена соціально-філософському аналізу типів сучасної гібридної війни, їх основних характеристик, розкриттю факторів, які на них впливають. Обґрунтовано думку стосовно глобальних перетворень в політичній, економічній та технологічній сферах, що привело до необхідності перегляду концепції К. фон Клаузевіца. Доведено, що сьогодні війна має свої відмінності із попередніми війнами, свою типологію, забарвленість та методи ведення. Розглянуто поняття «сучасна війна» і надано його розуміння як гібридної, виділено типи сучасної гібридної війни. Розкрито роль техніки, технологій та науки у сучасній гібридній війні; обґрунтовано, за рахунок чого формується сучасна військова картина світу.

Ключові слова: філософія війни, сучасна гібридна війна та її типи, техніка і інформаційні технології, високоточна зброя.

G.L. KOROSTYLOV

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF MODERN IV WORLD HYBRID WAR

The article is devoted to the socio-philosophical analysis of the types of modern hybrid war, their main characteristics, the disclosure of the factors that influence these modern types of wars. The opinion regarding global transformations in the political, economic and technological spheres is substantiated, which led to the need to revise the concept of K. von Clausewitz. It has been proven that today's war has its differences from previous wars, its typology, color and methods of conduct; the concept of "modern war" is considered and the modern understanding of war as hybrid is given, the types of modern hybrid war are highlighted. The role of technology, technology and science in modern hybrid war is revealed; justified, due to which the modern military picture of the world is formed.

Key words: philosophy of war, modern hybrid war and its types, equipment and information technologies, high-precision weapons.

Постановка проблеми. Сьогодні світ зіштовхнувся із величезними трансформаціями в геополітиці, техніко-технологічній сфері. Взаємозв'язок війни й нових техніко-технологічних нововведень ставить перед суспільством нові проблеми, бо нова епоха характеризується зростаючою роллю інформаційних технологій, а її компонента стала невід'ємною рисою будь-якого роду сучасного війська. У силу цього виникає гостра необхідність філософського осмислення сучасної війни та її типів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку українського науковця, представника філософії війни Юрія Лободи, «є парадоксом те, що філософія війни як окрема дисципліна академічної філософії нараховує лише кілька представників за всю свою історію, таких, як: А. Надсон [19], А. Мозлі [20], Дж. Рам [22] та Дж. Тайхман [24], хоча війна цікавила філософів усіх часів». Останні окреслили сучасне проблемне поле філософії війни: досліджували сутність війни, надали оцінку діям воєначальників, писали підручники з філософії військової стратегії й тактики.

Але сучасні представники філософії війни (праці Майкла Уолцера, Мері Калдор, Пітера Уоррена Сінгера, Мартіна ван Кревельда, Михайло Требіна, Юрія Лободи тощо) розглядають війну у різних контекстах: суттєвих сучасних глобальних зрушень у світоустрії і політиці, етиці, гуманізмі, роботизації війни (дрони, бойові роботи, високоточна зброя).

Мета статті – соціально-філософське осмислення типів сучасної гібридної війни та вплив техніко-технологічних й інформаційно-технологічних інновацій ХХІ-го століття на їх структуру та типологію.

Виклад основного матеріалу. У засобах масової інформації поширюється назва сьогоднішньої гібридної війни між Україною і РФ як ІV-ої світової війни. З цим виразом важко не погодитися, тобто, у цій нумерації (четверта) явно простежується поразка СРСР у ІІІ-ій (холодній війні) світовій війні, так само, як ІІ-та світова війна була для Німеччини спробою реваншу за поразку в І-ій. Але сьогоднішня війна має свої відмінності із попередніми, свою типологію, забарвленість та методи ведення. Сьогодні, характеризуючи сутність війни, дослідники висувають на перший план її гібридність. Ще К. фон Клаузевіц у своїй праці «Про природу війни», характеризуючи сутність війни, пише, що «війна є продовження політики іншими засобами», і порівнює війну із водою, щоб показати, що війна не має жорстких і чітких форм, як вода не має сталої форми, а набуває різних форм залежно від обставин» [4, с. 7]. Але на сьогодні глобальні перетворення в політичній, економічній та технологічній сферах підірвали основу існування «класичної» (конвенціональної) війни та призвели до необхідності перегляду концепції К. фон Клаузевіца. Ця обставина знайшла відображення в низці наукових досліджень.

Проблеми війни в сучасному соціально-філософському знанні представлено двома дослідницькими напрямками. Першим домінуючим напрямком, що визначає тенденцію сучасної трансформації війни, є зміна статусу суб'єкта військового насильства, який приймає рішення про цілі, засоби та способи війни, про що пише М. ван Кревельд [13]. Другим напрямком є пріоритетна роль високих технологій у війні: їх бурхливий розвиток революціонує засоби військового насильства і, як наслідок, змінює форми війни.

Сучасні представники філософії війни (праці Майкла Уолцера, Мері Калдор, Пітера Уоррена Сінгера, Карла Шмітта, Мартіна ван Кревельда, Михайло Требіна, Юрія Лободи тощо) розглядають війну у різних контекстах. Наприклад, К. Шмітт у праці «Номос Землі у праві народів» говорить, що війна перестає вважатися законним політичним засобом, а ворог піддається різним видам дискримінації. Ворог тепер теж злочинець, а тому його треба не лише перемогти, а й засудити. Ще один момент – це бажання описати сучасну війну за рахунок філософії етики. Але, на думку К. Шмітта, виправдання війни прагненням відстояти принципи гуманізму та справедливості, захистити загальнолюдські цінності є негуманним.

М. Калдор в одній з небагатьох сучасних робіт про війну «Нові і старі війни. Організоване насильство у глобальну епоху» [18], вводить для опису збройних конфліктів «глобальної епохи» власне поняття – «нові війни». Вона говорить, що, як правило, «нові війни – це асиметричні конфлікти, спровоковані прагненням проводити політику ідентичності (етнічна чи релігійна). Засобом боротьби в них стає не бій на полі бою, а встановлення контролю над громадянським населенням».

«Гібридна війна – це війна, що є поєднанням у застосуванні конвенційної зброї, партизанської війни, тероризму, кібервійни, економічно-торговельних конфліктів, патентних війн, реваншистських рухів, пропаганди, порушень прав людини, злочинів проти людяності, переселення, узурпації, впливів на громадську думку, злочинні акти цензури, тощо» [16]. «У філософському розумінні гібридна війна – це концептуальне положення у сучасній філософії війни. Вона визначається як сучасна форма війни, яка вибудовується не тільки на основі військових дій, але і враховує політичні, інформаційні, економічні та інші засоби впливу на супротивника» [5].

Структура сучасної гібридної війни може бути досить різноманітною, оскільки цей тип конфлікту включає в себе використання широкого спектру засобів та методів її ведення:

- інформаційна складова яка включає в себе дезінформацію, пропаганду та кібератаки;
- гібридна військова діяльність, що включає в себе спецоперації та саботаж, залучення нелегальних нерегулярних військових формувань або найманців, парамілітарних чи добровольчих батальйонів;
- політична та економічна складова, яка являє собою політичний тиск та вплив, використання політичних інструментів для створення

нестабільності в країні або регіоні, введення санкцій, економічних обмежень або погроз для зруйнування економіки;

– соціальна складова, яка містить у своєму складі такі дії, як інформаційний вплив на суспільство, тобто використання соціальних мереж та інших платформ для маніпуляції громадською думкою.

Ці складові можуть комбінуватися, трансформуватися та змінюватися залежно від конкретного контексту гібридного конфлікту. Сучасна гібридна війна є досить динамічною та адаптивною формою конфлікту, і вона може включати нові методи та технології, новітні зразки зброї, в залежності від технологічного прогресу сьогодення та стратегічних вимог.

Теоретичне підґрунтя дослідження економічних війн закладено ще у працях: Н. Макіавеллі [6], Т. Гоббса [2] та інших дослідників. Серед сучасних дослідників окремих аспектів економічної торговельної політики, економічних та торговельних війн слід відзначити: С. Гантінгтона [1], Р. Акселрода [12], Ха Джун Чанга [15] та інших.

Інформаційна війна поділяється на інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну. У першому випадку головними об'єктами впливу є інформаційно-технічні системи зв'язку, телекомунікації, радіоелектронні засоби, комп'ютерні мережі тощо, а у другому – психіка та психоемоційний стан особового складу збройних сил та населення противника, система формування громадської думки та прийняття рішень. Одним з найважливіших факторів, які визначають способи ведення інформаційної війни, стала поява інформаційної зброї.

Погляди на сутність і природу інформаційної війни можуть бути досить різноплановими, зокрема висвітлювати її «технологічну» або «психологічну» сутність (оскільки існують різні підходи до визначення сутності інформаційної зброї [23] і, відповідно, потенційних мішеней її застосування), що пов'язане з багатоаспектністю інформаційної війни як суспільного явища.

Cyberwarfare (з англ. – кібервійна) має дві складові: шпигунство та атаки. Напад приводить до виходу техніки з бою або її відключення. На думку Девіда Е. Сенгера у праці «Досконала зброя» (2022), «за останні роки різні держави безліч разів застосовували кіберзброю одна проти одної. Проте жодна атака не призвела до загибелі людей, у всякому разі безпосередньо. Ані американські атаки на іранські та північно корейські оборонні програми; ані північнокорейські – на американські банки, а також відому голлівудську студію та британську систему охорони здоров'я; ані російські – на Україну, Європу та на самі основи американської демократії» [21, с. 6].

Ще один різновид інформаційно-технологічних війн – це мережецентрична війна, яка є однією з основних сучасних тенденцій розвитку форм і способів застосування військ, перехід від концепції платформи-центричної війни, де основний акцент робився на кількості озброєння та військової техніки,

до концепції мережецентричної війни, яка являє собою систему поглядів на військово-технічне забезпечення та ведення бойових дій в умовах тотальної комп'ютеризації сил і засобів збройної боротьби.

Ментальна війна – це різновид інформаційно-психологічної війни, її сутністю є знищення самосвідомості, зміна ментальної основи, вона визначається як саме «війна розуму» або «війна за розум». Можливості соціальних мереж постійно посилюють її вплив на населення, що також провокує і морально-етичні питання [45]. Отже, в цьому типі війни набуває значення антропологічний фактор у вигляді застосування когнітивно-семантичних засобів, спрямованих безпосередньо на свідомість людини. Ми стаємо свідками зрушень у площині когнітивного характеру людей.

Одним з типів сучасної гібридної війни є посередницька війна (проху war) – «збройний конфлікт за опосередкованої участі третьої сторони, метою якої є вплив на стратегічний результат на свою користь» [21]. У таких війнах починає зростати роль приватних військових компаній – «некомбанантів», «які мають дві важливі переваги перед регулярною армією: їх використання обходиться дешевше, оскільки потрібна менша кількість інфраструктури, і, на відміну від регулярної, не потрібні гроші на пенсії відставникам та сім'ям загиблих» [14].

Дуже вдале визначення проксі-війни надав А. Мамфорд у своїй статті «Проксі-війна і майбутнє конфліктів»: «Проксі-війна – це конфлікт між двома країнами, які намагаються досягти своїх власних цілей за допомогою військових дій, що відбуваються на території та з використанням ресурсів третьої країни, під прикриттям вирішення внутрішнього конфлікту у цій третій країні» [21].

За словами вітчизняного науковця М. Требіна, «на початку XXI-го століття виник ще один тип війни – терористична. Філософське осмислення терористичної війни, як найганебнішого типу сучасної війни є важливим гносеологічним завданням... Крім того, генезис даного явища свідчить про його значну трансформацію: змінюються форми здійснення терористичних війн, змінюються методи їх діяльності, особливості організаційного будівництва та інші» [9].

Аналіз терористичного типу війни дозволяє говорити, що це особливий тип війни, заснований на використанні сучасних інформаційних засобів і новітніх зразків зброї, військових технологій, які не зупиняються на місці, а постійно розвиваються. Як соціальне явище терористична війна має дуже складну природу, її виникнення і розвиток залежать від багатьох чинників, через свою деструктивність та руйнівність вона становить серйозну загрозу для держав світу.

Спираючись на аналіз різноманітності типів сучасної війни, можна окреслити її основні ознаки:

– по-перше, сьогодні політична ціль війни знову висувається на перший план, про що писав ще К. фон Клаузевіц у своїй праці «Про природу війни»: «...війну ми повинні розуміти за всіх обставин, не як щось самостійне, а як знаряддя політики, тільки при

такому уявленні про війну можна не впасти в протиріччя з усією військовою історією» [4, с. 15]. Таке визначення війни можна віднести до «класичного» розуміння в сучасній філософії;

– по-друге, сьогодні характеристики військових конфліктів посилюються ще й викликами цивілізаційного характеру, про що писав С. Гантінгтон у своїй праці «Зіткнення цивілізацій» [17]. На його думку, «...світова політика вступає у нову фазу – трайбалізму і глобалізму». Нація-держава залишиться головним діючим обличчям у міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим фактором світової політики. Іноді війни починають розривати самі цивілізації зсередини, а це приводить до питання існування самої цивілізації, або її частин (приклад Ізраїльсько-Палестинський конфлікт).

– по-третє, у сучасному світі формується новий тип глобального протистояння – світова гібридна війна, яка ведеться в межах єдиного глобалізованого простору на фронтах, утворених лініями розподілу між зонами стабільності та безпеки, між раціональним порядком, де вагу має закон і міжнародне право, та сферою ірраціонального, соціально-політичного хаосу, де панують емоції та домінує право сильного. «Від характеру функціонування та устрою соціально-політичної реальності залежить світовий порядок, як він історично формується і як він побудований, можливість його зміни і напрями подальшого розвитку» [7, с. 168].

Висновки. Отже, нами розглянуто поняття сучасна війна і надано сучасне розуміння війни як гібридної, та надано типи сучасної гібридної війни: економічно-торгівельна, інформаційна, кібервійна, мережецентрична війна, проксі, ментальна. Нами уточнено, що глибинні причини війни, як і раніше, лежать, по-перше, у нерівномірному розподілі та дефіциті ресурсів (територіальних, природних, енергетичних, трудових, техніко-технологічних, тощо); по-друге, у появі політичних гравців, готових включитися у жорстоку боротьбу за перерозподіл влади, що означає: війна народжується у сфері політики, є її продуктом, способом і формою її функціонування.

Таким чином, сучасна війна – відносно нове явище, аналіз якого та її особливості полягають не тільки у засобах і способах збройної боротьби, а й у сукупності технологій беззбройної і збройної агресії, у діалектиці їх взаємозв'язку та філософії застосування в тій чи іншій військово-політичній ситуації. Можна відмітити, що сучасна війна у своїй основній тенденції розвитку враховує швидко зростаюче значення інформаційної компоненти, яка пов'язана із цілеспрямованим системним використанням інформації для підвищення ефективності бойового управління.

Особливістю сучасної гібридної війни є реакція на розвиток сучасної науки і техніки, відгук на появу інформаційних технологій, на рух у контексті розуміння сучасних етапів науково-технічної і військово-технічної революцій у військовій справі.

Список джерел інформації

1. Гантінгтон Ф. (2006). *Протистояння цивілізації та зміна світового порядку*. Львів : Кальварія. 474 с.
2. Гоббс Т. (2000). *Левіафан*. К. : Дух і Літера. 188 с.
3. Данилян О.Г., Дзьобань О.П. (2014). Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс. *Інформація і право*. № 1 (10). С. 16-25.
4. Клаузевиц К. (2018). *Природа війни*. Харків : Vivat. 416 с.
5. Коростильов Г.Л. (2023). Сучасна війна та її види: соціально-філософський аналіз. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса : Юридична академія. № 42. С. 48-56.
6. Макіавеллі Н. (2022). *Державотворець. Про військове мистецтво*. К. : Арії. 408 с.
7. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*: монографія. К. : НІСД. 560 с.
8. Сенгер Д.Е. (2022). *Досконала зброя. Війна, саботаж і страх у кіберпросторі*/ Львів : Астролябія. 496 с.
9. Требін М.П. (2017). Війна і тероризм: симбіотичні відносини. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія*. Вип. 18. С. 365-369.
10. Фінін Г.І. (2023). Сучасні війни: виклики і загрози. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Одеса : Юридична академія. № 43. С. 131-135.
11. Шмітт Е. *Номос Землі в праві народів*. К. : Володимир Даль. 670 с.
12. Axelrod, R. (1985). *The Evolution of Cooperation*. New York : Basic Books. Vol 10, No 2, P. 368-371.
13. Creveld, M. (1991). *Transformation of War*. Amsterdam. New York: Free Press. 272 p.
14. Eland, I. (2013). *Turn The War on Terrorism Into a War By Proxy*. Wayback Machine. Cambridge : Cambridge Polity Press, 141 p.
15. Ha-Joon, Chang. (2009). *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. Cambridge : Cambridge University. Publisher Bloomsbury Publishing, 288 p.
16. Hoffman, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War*. Arlington : Potomac Institute for Policy Studies, 58 p.
17. Huntington, S. (2011). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order Paperback*. New York : Simon & Schuster, 368 p.
18. Kaldor, M. (2012). *New & old wars: organized violence in a global era*. Stanford : Stanford University Press, 268 p.
19. Knudson, A. (1947). *The Philosophy of War and Peace*. New York; Nashville : Abingdon-Cokesbury Press, 220 p.
20. Moseley, A. (2002). *A Philosophy of War*. New York : Algora Publishing, 280 p.
21. Mumford, L. (2013). *Proxy Warfare and the Future of Conflict*. London : *The RUSI Journal*, 158 (2), P. 40–46.
22. Ram, J. (2009). *The Philosophy of War*. London : Keegan Paul and Company. 167 p.
23. Szafranski, R. (1995). *A Theory of Information Warfare: Preparing for 2020*. *Airpower Journal* 9, no. 1, P. 60.
24. Teichman, J. (2006). *The Philosophy of War and Peace*. Exeter : Imprint Academic, 224 p.

References (transliterated)

1. Hantington F. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku*. Lviv : Kalvariia. 474 s.
2. Hobbs T. (2000). *Lieviafan*. K. : Dukh i Litera. 188 s.
3. Danylian O.H., Dzoban O.P. (2014). *Informatsiine suspilstvo: moralno-etychnyi dyskurs*. *Informatsiia i pravo*. № 1 (10). S. 16-25.
4. Klauzevits K. (2018). *Pryroda viiny*. Kharkiv : Vivat. 416 s.
5. Korostylov H.L. (2023). *Suchasna viina ta yii vydy: sotsialno-filosofskyi analiz*. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii*. Odessa : Yurydychna akademiia. № 42. S. 48-56.
6. Makiavelli N. (2022). *Derzhavotvorets. Pro viiskove mystetstvo*. K. : Arii. 408 s.
7. Parakhonskyi B.O., Yavorska H.M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl* : monohrafiia. K. : NISD. 560 s.
8. Senher D.E. (2022). *Doskonala zbroia. Viina, sabotazh i strakh u kiberprostori* Lviv : Astroliabiia. 496 s.
9. Trebin M.P. (2017). *Viina i teroryzm: symbiotychni vidnosyny*. *Vistnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istoriia, Politolohiia. Vyp. 18. S. 365-369.
10. Finin H.I. (2023). *Suchasni viiny: vyklyky i zahrozy*. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii*. Odessa : Yurydychna akademiia. № 43. S. 131-135.
11. Shmitt E. *Nomos Zemli v pravi narodiv*. K. : Volodymyr Dal. 670 s.
12. Axelrod, R. (1985). *The Evolution of Cooperation*, New York : Basic Books Vol 10, No 2. P. 368-371.
13. Creveld, M. (1991). *Transformation of War*. Amsterdam. New York: Free Press. 272 p.
14. Eland, I. (2013). *Turn The War on Terrorism Into a War By Proxy*. Wayback Machine. Cambridge : Cambridge Polity Press, 141 p.
15. Ha-Joon, Chang. (2009). *Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. Cambridge : Cambridge University. Publisher Bloomsbury Publishing, 288 p.
16. Hoffman, F. (2007). *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War*. Arlington : Potomac Institute for Policy Studies, 58 p.
17. Huntington, S. (2011). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order Paperback*. New York : Simon & Schuster, 368 p.
18. Kaldor, M. (2012). *New & old wars: organized violence in a global era*. Stanford : Stanford University Press, 268 p.
19. Knudson, A. (1947). *The Philosophy of War and Peace*. New York; Nashville : Abingdon-Cokesbury Press, 220 p.
20. Moseley, A. (2002). *A Philosophy of War*. New York : Algora Publishing, 280 p.
21. Mumford, L. (2013). *Proxy Warfare and the Future of Conflict*. London : *The RUSI Journal*, 158 (2), P. 40–46.
22. Ram, J. (2009). *The Philosophy of War*. London : Keegan Paul and Company, 167 p.
23. Szafranski, R. (1995). *A Theory of Information Warfare: Preparing for 2020*. *Airpower Journal* 9, no. 1, P. 60.
24. Teichman, J. (2006). *The Philosophy of War and Peace*. Exeter : Imprint Academic, 224 p.

Надійшла (received) 15.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Коростильов Геннадій Леонідович (Korostylov Gennadii) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5736-0507>

V.I. MIŠCHENKO, M.V. SMOLYAGA**КОНТУРИ НООСФЕРНОСТІ У ХХІ СТОЛІТТІ: ПОГЛЯД У МАЙБУТНЄ**

У статті зроблено спробу осмислити сучасне розуміння ноосфери з урахуванням як досягнень людства у створенні високих технологій, так і кризових явищ, які виникають в процесі досягнення планетарної стадії розвитку. Розглянуто деструктивні види діяльності і прагнення людини до творення; вказано на домінуючі види діяльності людства по відношенню до природи в різних типах цивілізацій. Виявлено глобальний ноосферний аспект інтелекту, який розкриває ноосферну єдність природи і людства, розглянуто зміст ноосферного інтелекту як цивілізаційного надбання; вказано на ознаки ноосферності в інтелектуальності особистості; запропоновано чотири етапи становлення та розвитку ноосферного суспільства.

Ключові слова: ноосфера, екосфера, інформаційне суспільство, імітаційна модель, геокосмічні технології, штучний інтелект.

V.I. MISHCHENKO, M.V. SMOLYAGA**CONTOURS OF THE NOOSPHERE IN THE XXI CENTURY: A LOOK INTO THE FUTURE**

The article attempts to comprehend the modern understanding of the noosphere, taking into account both the achievements of mankind in the creation of high technologies and the crisis phenomena that arise in the process of reaching the planetary stage of development. Destructive types of activity and human desire for creation are considered; the dominant types of human activities in relation to nature in different types of civilizations are indicated. The global noospheric aspect of intelligence was discovered, which reveals the noospheric unity of nature and humanity; content of noospheric intelligence as a civilizational asset; it shows the signs of noosphericity in the intellectuality of the individual; we foresee four stages of formation and development of noosphere society.

Key words: noosphere, ecosphere, information society, intelligence, simulation model, geospace technologies, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Як відомо, термін «ноосфера» (від грец. νοῦς («ноос») в значенні «розум») запропонував професор математики Сорбони Едуард Леруа сумісно з відомим геологом, палеонтологом і католицьким філософом П'єром Тейяром де Шарденом. Народження терміну, було обумовлено завдяки науковій та просвітницькій діяльності Володимира Івановича Вернадського, який у 1922-1923 роках читав у Сорбоні лекційний курс з геохімії та розглядав ноосферу третьою у послідовності основних фаз розвитку Землі, форму та наслідок взаємодії усіх розумів на планеті. Про такий загальний ноосферний, заснований на силі розуму вектор розвитку людства мріяли і писали Г. Гегель і О. Конт, міркували і висловлювали свої ідеї О. Шпенглер і М. Бердяєв, розповідали і такі сучасні філософи, як Е. Масуда, О. Тоффлер. Але так і залишилась не затребуваною ідея В.І. Вернадського про взаємозв'язок космічного впливу зірки, біосферного розвитку і становлення ноосфери, системного бачення усіх процесів, земних і космічних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи дослідження сучасних авторів стосовно даної проблеми, слід визначити наступні аспекти. По-перше, як правило, автори обирають окрему галузь ноосферності: проблему становлення ноосферної людини (М. Мелікян, А. Адамова, А. Брагіна), трансформацію біосфери в ноосферу (Н. Антонов), «ноосферної свідомості» (Г. Смірнов), проблему «ноосферного розвитку» (М. Моїсеєв,

А. Урсул), «ноосферного світогляду» (М. Кузнецов), «ноосферної свідомості» (Н. Антонов, Г. Смірнов, Д. Смирнов), «ноосферного тексту» й «ноосферного діалогу» (І. Дмитревська), «ноосферної освіти» (Н. Маслова, Г. Смірнов), «ноосферної революції» (О. Субетто), «планетарного мислення» (І. Кальной), «ноосферність в контексті сучасної наукової картини світу» (В. Федоров), «культура як вищий рівень ноосферності» (М. Шишін). Пройшло понад сто років з моменту формування В.І. Вернадським концептуальних засад ноосфери. Радикальні зміни, що сталися за це сторіччя, які пов'язані з розробкою високих технологій, штучного інтелекту, ставлять завдання щодо подальшого визначення змісту терміну «ноосферність» стосовно тих умов, в яких існує людство, розкриття характеру майбутнього ноосферного суспільства.

Мета статті – окреслити контури ноосферності у ХХІ столітті, розкрити характер майбутнього ноосферного суспільства стосовно тих умов, в яких існує людство.

Виклад основного матеріалу. В.І. Вернадський як засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, вчення про біосферу, ноосферу, космізм не тільки бачив певну гармонію, органічну цілісність ноосферного і біосферного розвитку, не тільки виступав зі справді революційних позицій як перетворення природи, де людство розглядалась як певна геологічна сила, але вбачав і можливість перетворення біологічної природи самої людини, що має отримати зв'язок із власною зіркою, отримати

статус солярної людини [9]. Сучасне ноосферне світосприйняття з позицій глобального еволюціонізму передбачає врахування зв'язку космічного випромінювання зірок з життям, розуміння самого життя як способу трансформації космічної енергії, вплив усіх форм життя на перетворення ландшафту планети, нарешті саму людину як органічну частину природи і космосу та міцну перетворювальну силу у Всесвіті.

Людство має мріяти про власне майбутнє, щоб отримати бажане власне майбутнє і, навіть, – мати майбутнє. Ноосферне суспільство – це не тільки бажаний сценарій майбутнього історичного розвитку людства. Уже сьогодні наука має рацію робити висновки про згасання зірок і загибель Всесвіту внаслідок прискороженого розлітання галактик, тому що переживає зараз найбільш критичний етап трансформації від планетарної до планетарно-космічної цивілізації, коли вже на межі вичерпання ресурсів планетарної цивілізації, але людство ще не має реального доступу до енергій зірок і, як вважають деякі філософи і вчені, більшість цивілізацій у Всесвіті гине саме на цій стадії розвитку [15, с. 347; 18]. Усі надії на майбутнє людини і космосу ми маємо покласти на те, що Всесвіт зробив у процесі власної еволюції, – Розум людини, який є вирішальною силою у формуванні ноосферного суспільства. Але, щоб Розум був у змозі жити та діяти, ми маємо знати, що повинні зробити і як це зробити. Це наш обов'язок перед майбутніми поколіннями.

Така спеціалізація, прагнення до глибинного аналізу цих галузей ноосферного світосприйняття є вже корисним, оскільки дає можливість побачити космічне майбутнє людства, але є тільки певними пропозиціями, які необхідно враховувати при створенні загальної теорії сучасної ноосфери, трансформації від певних гуманістичних утопій до визначення стратегії ноосферного життя та розвитку, бо, як вважає І. Воронін, «на жаль, на сьогоднішній день ноосферна концепція ще не набула теоретичного оформлення» [1].

По-друге, ставлячи перед собою завдання поєднати людину, її свідомість і мислення з космосом і біосферою у загальному понятті «ноосфера», певні дослідники роблять спроби міфологізації ноосферності, надання природі і космосу антропоморфних характеристик. Формуються певні езотеричні і паранаукові погляди, квазідуховність, яка в більшості випадків має містичний або релігійний характер. Так В. Воронкова, виходячи з тези, що таке системне утворення, як взаємозв'язок космосу – Всесвіту – сонячної системи – Землі – людини, є єдиним, живим і розумним організмом, і усе – від атома до галактик, у тому числі, й людина, є взаємопов'язаними клітинами цього організму. Весь світ, на її думку, – розумний і має ієрархію проявів розуму. Земля теж, – Велика Жива Розумна Істота» [2]. Як вважає М. Гончаренко, «людина є колосальним детектором, який зчитує, як елементарний рідкий кристал, всю голограму просторово-часових вібрацій, що містяться в інформаційному полі, і залежно від рівня свого

інтелекту та своєї духовності та відповідно до своєї особистої здатності налаштовуватися, кожна людина в міру свого інтелектуального і, насамперед, духовного розвитку визначає її світову лінію життя» [3]. В. Поздняков, аналізуючи в дисертаційному дослідженні з питань науки й освіти в ноосферній концепції В.І. Вернадського такі спроби міфологізації ноосферності, підкреслює, що «наука, складаючи змістовний стрижень ноосфери, за визначенням носить раціональний характер, і не може бути скасована на користь ірраціоналістичним та екстремістським псевдонауціям», закликає здійснювати обґрунтування ноосфери «засобами раціональної філософії» [10].

По-третє, крім спроб створити з ноосферної концепції паранаукове міфологічне знання, суть якого зводиться до формули: «інформація породжує енергію, а енергія матеріалізується у речовини», аналогічну спробу роблять сучасні дослідники інформаційного суспільства, згідно уявленню яких, сама інформація є визначальним аспектом сучасного науково-технічного прогресу. Здійснюється певна ідеалізація і формалізація сучасного високо-технологічного суспільства, необґрунтовано і некоректно формується «культ інформації», робляться на цій підставі необґрунтовані висновки щодо тотожності ноосферного й інформаційного суспільства. Так, І. Воронін, прагнучи осмислити особливості ноосферного суспільства у XXI столітті, вказує на два етапи у розвитку ноосферної концепції: перший етап характеризується тим, що ноосфера як ціле розвивається стихійно (характерний всім колишнім суспільствам), другий етап виникає, коли ноосфера усвідомлює себе як єдність людини і природи, як вищий етап освоєння природи людиною. При цьому, він пов'язує цей етап з періодом розвитку постіндустріального, і далі – інформаційного суспільства [1, с. 37]. До такої думки схиляються й інші філософи, які вбачають прояв ноосферності у формуванні віртуального простору, розглядають ноосферогенез як продовження інформаційної революції (М. Моїсєєв, Г. Смирнов, Д. Смирнов, В. Буряк).

Створення високих технологій інформаційного суспільства, безумовно, свідчать про певний рух в ноосферне майбутнє. Але слід враховувати і той факт, що саме інформаційне суспільство не є кінцевим підсумком сучасного інтелектуального розвитку, а, скоріше, є тільки початком. Не випадково дослідники здійснюють певну його критику. Британський соціолог Ф. Вебстер, автор відомої книги «Theories of the Information Society» пише, що «читаючи літературу про інформаційне суспільство, просто дивуєшся, наскільки велика кількість авторів, які оперують неопрацьованими визначеннями предмета». Ставить під сумнів сенс терміну «інформація», піддає критиці тезу, згідно якій інформація стає головним ресурсом суспільного прогресу в усіх сферах життя, наголошуючи, що термін «інформаційне суспільство» не тільки не зовсім коректне відображає реальність, але й ускладнює пошук моделей майбутнього» [23, с. 322].

Американський філософ Т. Росзак вважає, що розгляд інформації як чисто «кількісного показника статистичних вимірювань приводить до розмивання якісних відмінностей (чи корисна інформація? правдива вона чи помилкова?) – ці якісні і суттєві характеристики предмету статистичних досліджень до уваги не беруться [20, с. 11].

Автор праці «Інформаційне суспільство. Скептичний погляд», сучасний британський дослідник К. Мей акцентує увагу на дослідженні негативних моментів сучасного інформаційного суспільства, виділяє аспекти, які характеризують такі його негативні прояви:

- поділ інформаційного суспільства «за принципом приватної інтелектуальної власності», прагнення привласнити наукові та інформаційні ресурси, зростання нерівності серед «інфобагатих» та «інфобідних»;

- прагнення контролювати та володіти знаннями, відчуження працівника від результату діяльності, зростання технологічного безробіття, що викликає майже містичний страх серед робітників;

- тенденцію до посилення контролю за роботою та життям робітників у позаробочий час, зі збільшенням ризику бути звільненим через нюанси свого приватного життя [5].

Те, ще сучасне суспільство стає, насамперед, інтелектуальним, а не інформаційним, свідчать і самі теоретики інформаційного суспільства. Так Е. Масуда у книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» робить висновок про те, що комп'ютерна технологія майбутнього суспільства призначена для того, щоб замінити або значно посилити розумову працю людини [19]. На думку О. Тоффлера, сучасне має бути спрямованим на формування «когнітаріату» – (від англ. cognitive – пізнавальний), соціальної групи, основною характеристикою якої стане виробництво знань та їх активне використання [22]. Загальній інтелектуалізації праці, ліквідації монотонного некваліфікованої праці, як вважає З. Бжезинський, стане формування високотехнологічного технотронного суспільства, в якому виникне певна синергія технологій промисловості і сучасних інформаційних технологій, надання можливості людині займатись творчою працею [14]. Вочевидь, що саме в напрямку розвитку інтелекту, інтелектуалізації усіх сторін буття має бути спрямоване майбутнє ноосферне суспільство.

Якщо ні езотеричні містифікації, ні абсолютизація формальних ознак інформаційного суспільства, його інформаційних процесів і мережевих структур не здатні задовольнити потребу у формуванні загальних контурів майбутнього ноосферного суспільства, а окремі напрямки наукових досліджень ще не здатні відтворити його цільну картину, то необхідно починати з осмислення базових категорій. Тому, методологія першого етапу наукового дослідження передбачає застосування методів логічного аналізу термінів «ноосфера», «ноосферогенез» «ноосферність», «біосфера» та «екосфера». Наступним кроком є виявлення сучасного значення термінів «інтелект» та

«інтелектуальність», розгляд ноосферного в інтелектуальному. Третій етап дослідження передбачає звернення до термінів «діяльність» та «творення», визначення характеру відношення до природи з урахуванням специфіки історичних етапів розвитку цивілізації. Нарешті, необхідно здійснити сходження від абстрактного до конкретного при виявленні змісту ноосферності сучасного високотехнологічного суспільства і перспектив його розвитку.

Базові ноосферні терміни.

1. Якщо термін «ноосфера» розглядається як певне матеріальне та духовне утворення, у більшості досліджень це – частина біосфери, на яку впливає людська діяльність, то поняття «ноосферогенез» представляє собою певний процес формування та подальшого розвитку ноосфери, етап розвитку земної природи, еволюції людини, біосфери та екосфери. Поняття біосфери слід розрізняти від терміну екосфера. Якщо біосфера (від дав.-гр. βίος – життя та σφαῖρα – куля) – це всеосяжна планетарна екосистема, яка населена живими організмами та рослинами, де жива речовина відіграє домінуючу роль, значно впливає на всі процеси, що в ній відбуваються, то поняття екосфера (від др.-грец. οἶκος – місце проживання + σφαῖρα – куля) – це сукупність властивостей Землі як планети, придатної для життя, умов для розвитку біологічних систем. Тобто, характер діяльності людини, її вплив на біосферу може бути визначений показниками планетарно-космічних біосферних параметрів. Так, між температурою навколишнього шару Землі Космосу (-271° C) і температурою поверхні Сонця (+6000° C), укладений величезний діапазон температур. Температурні коливання на Землі становлять приблизно 1% від цього діапазону. Мабуть, жодна інша планета не має настільки вузького температурного інтервалу щодо оптимального розвитку біосфери. Якщо температура живого організму опуститься нижче + 30 °, ферменти перестануть працювати, настане переохолодження організму. Якщо температура ферментів підніметься вище + 42° – вони необоротно зруйнуються. А якби сонячна енергія коли-небудь в історії опинилася відрізаною від Землі якоюсь пиловою хмарою, то вже через кілька тижнів температура Землі зрівнялася б з температурою навколишнього Космосу, тобто склала б – 271° C. До таких наслідків може привести не тільки падіння метеоритів, але й світова ядерна війна. Кількість кисню в атмосфері не може бути більше чи менше, чим на 3 відсотка. На соті частки відсотків не може змінюватися кількість водяної пари в атмосфері, яка викликає необхідний природний парниковий ефект, без якого могло б статися замерзання світового океану. Важливе співвідношення загальної маси флори і фауни, сила тяжіння і маса атмосфери, кількість урану у земній корі та висота гір, активність Сонця та «робота» магнітного поля, озонового шару в атмосфері. До цього складу відноситься і багата кількість астрономічних параметрів планети і її супутника, а також гравітації Юпітера. Життя в цілому підкоряється процесу подальшої трансформації

космічної енергії нашої зірки Сонця, ролі фотосинтезу рослин, які здатні поглинати та зберігати безцінний подарунок космосу – необхідний для життя ресурс енергії. Безумовно, важливими характеристиками екосфери є сила антропогенних навантажень людства на чотири основні компоненти екосфери: повітря, на запаси питної води і води світового океану, стан лісів та ґрунтів. На жаль, поняття екосфери з'явилося значно пізніше наукових досліджень В.І. Вернадського, його запропонував вже у 1958 році американський вчений Л. Коул. Проте, значення його велике. По суті, перераховані вище показники визначають межі перетворювальної діяльності людини, умови збереження життя на планеті в результаті дії зовнішніх космічних сил, прагнення людиною впливати на зміну клімату, як, наприклад, в Геоінженерній програмі Оксфордського університету [21].

2. Не менш значущим є аналіз терміну «діяльність». Діяльність людини дійсно, як вважав В.І. Вернадський, має характер планетарної геологічної сили. Але який характер має ця діяльність? З метою аналізу діяльності людини в дисертаційному дослідженні «Інтелектуально-моральна духовність в технотронному суспільстві» було виявлено, що таким поняттям не може бути поняття креативності, тому що саме це поняття не має однозначного «позитивного вектору мислення». Креативність може бути спрямована на зло по відношенню людини. Було зроблено висновок, що саме термін «творення» в порівнянні з поняттями «праця», «практика», «пасіонарність» і навіть «творчість» відкриває гуманістичний смисл, який допускає можливість участі широких кіл населення в забезпеченні виживання цивілізації [6, с. 147]. Не можуть бути частиною ноосферогенезу і такі деструктивні види діяльності, як злочинна зловмисна діяльність, а й також – діяльність, яка позбавлена сенсу, розумних людських потреб, характеристиками якої монотонність, стихійна людська діяльність, яка здатна порушити цілісність біосферних процесів.

В якості діяльності, що відповідає ноосферному характеру розвитку людства, було визначено таке поняття, як «творення». Саме творення «реалізується у формуванні ноосферної, планетарно-космічної екологічної цивілізації, передбачає усвідомлення екологічних реалій та формування відповідальності за характер розвитку виробництва.

Творення розглядається як «характер духовної активності, висока мотивація до творчої перебудови світу з урахуванням вимог ноосферності, інтелектуальності, інноваційності, екологічності, сталого розвитку та дбайливого ставлення до культурної спадщини. Оцінюючи роль творення в духовному становленні особистості, слід відзначити її найбільш важливі прояви:

1. Зв'язок з трансцендентним, втілення прагнення людини переступити через межі можливого.

2. Творення як рух в майбутнє, втілення мрії, життєво важливого проекту, втілення духовних смислів буття людства.

3. Творення як прояв планетарних сил людства і як особистісні зусилля людини бути людиною проявляється як енергетика життя, прагнення до самореалізації у праці, мистецтві, науці.

4. Творення являє собою певну «сполучну ланку» індивідуального і колективного: індивідуальність є очікувана затребуваність самотності і оригінальності, а колектив є механізмом реалізації індивідуальних задумів.

5. Творення як «духовний міст» двох світів: світу піднесеного, ідеального і світу повсякденності, що дає підставу підійти до вирішення найбільш важливого завдання гармонійного розвитку особистості [6, с. 149-150].

У цивілізаційному розвитку людства ми маємо виділити певні історичні типи відношення людини до природи: освоєння, підкорення та одухотворення [6, с. 32]. Процес підкорення природи розпочався в техногенній цивілізації з кінця XV сторіччя та продовжується в наші часи. Людство тільки визначається з першими глобальними заходами стосовно запобіганню екологічної катастрофи, як це, наприклад, пропонується в Оксфордській геоінженерній Програмі, стосовно збереження лісів (Методи GGR, спрямовані на видалення двоокису вуглецю або інших парникових газів з атмосфери), що передбачає участь у роботі з посадки дерев у глобальному масштабі. Але глобальна тенденція ще така, що, за підрахунками сучасних вчених, ліси зникнуть з території планети вже за найближчі 40 років [12], що може позначитися на стані ґрунтів і повітря, кількості питної води.

3. Тому людство має не тільки бути «володарем» розуму, але й активно застосовувати свій розум, на що й спрямована сама концепція «ноосфери». Являючи собою «сферу розуму», виникаючи з появою Розуму як міцного фактору еволюції, ноосфера являє собою різні рівні інтелектуальної діяльності людини: використання могутності науки для перетворення біосфери (як це запропонував В.І. Вернадський), можливості надійного інформаційного контролю за міццю свого впливу на природу (С. Покровський, М. Мойсеев), створення певної моделі майбутнього планетарного людства як керованої соціоприродної еволюції на основі суспільного інтелекту та освітнього суспільства, а також нового наукового світогляду (О. Субетто).

Які основні властивості інтелекту представляються найбільш важливими для ноосферного світосприйняття?

Властивості інтелекту ноосферного суспільства:

По-перше, це глобальний ноосферний аспект інтелекту. Сучасне розуміння інтелекту має відповідати сучасного посткласичному етапу наукових досліджень, де ми маємо справу з відкритими, складно організованими системами, які здатні до самоорганізації. Це, насамперед, пов'язано з дослідженням відкритого космосу, складних біосферних і атмосферних процесів. Тому він має не обмежуватися розглядом інтелекту як ступеню ефективності використання розуму для вирішення практичних завдань, певному алгоритму, що «реалізується на фізичному об'єкті» [13, с. 120], а

здійснювати поступову трансформацію до системного, комплексного світобачення, яке враховує усе, що передувало отриманню завдання: виявлення проблеми, розуміння, з'ясування суті, формулювання проблеми, а також виявлення наслідків такого «рішення», нашого втручання. Визначення проблеми, її осмислення має розглядатись як суттєвий бік інтелектуальної діяльності [6, с. 111].

Сам Всесвіт, в якому ми існуємо, влаштований таким чином, що надає можливість людині виявити власну інтелектуальність у процесі перетворювальної і пізнавальної діяльності. Інтелект людини виникає завдяки не тільки самому суб'єкту, але й у силу особливих властивостей, закономірностей матеріального і духовного світу, структурним характеристикам матерії. Ми поступово підходимо до думки про взаємозв'язок людського інтелекту з онтологічними основами інтелекту, прихованими в мудрості природного розвитку. Ф. Шеллінг інтуїтивно виявив «дрімаючий інтелект у природі», Г. Лейбніц побачив інтелектуальні основи в природі у вигляді монад як розумних сутностей, крапинок інтелекту. Такі інтелектуальні засади найбільш яскраво виявляються в біосферних процесах, у процесі ноосферогенезу, ноосфері самої, як інтелектуальному утворенні. Новим інтелектуальним засобом ноосфери стає штучний інтелект, «розпилення» інтелектуальних пристроїв у просторі, створення середовища інтелектуального існування. Сучасне інтуїтивне сприйняття інтелектуальних засад буття розкривається в концепції «тонкого налаштування», антропоного принципу, глобального еволюціонізму. Тому ноосферний інтелект – це створення певної моделі об'єктивної реальності, певної віртуальної імітаційної моделі, яка надає можливість зв'язку з інтелектуальними засадами буття, можливість усвідомити логіку розвитку біосфери, рухатись від логіки розвитку природи до логіки розвитку суспільства.

Таке ноосферне світобачення сприяє утвердженню такої якості інтелектуальності, як інтелігібильність, яка є такою формою духовного буття у світі, коли людина усвідомлює наявність певного Логосу, інтелектуальної структури Всесвіту, таємниць природи та спрямовує власну пізнавальну активність на пошук біфуркаційних точок, проблемних засад буття. Інтелігібильність є бажанням жити у світі ідей, піклуватися про розвиток науки, бачити її нові горизонти, є прагненням до все більш глибокого розуміння дивовижності світоустрою. З герменевтичних позицій – це таке осягнення світу, яке передбачає розгляд реальності як певного тексту, в якому закодована інформація, що розриває характер поведінки систем реального світу.

По-друге, ноосферний інтелект набуває не тільки соціального статусу планетарного, але становиться цивілізаційним надбанням: сама цивілізація розглядається як засіб існування Розуму у Всесвіті, вона спрямована на своєчасне реагування на будь-який виклик космосу, на гармонізацію розвитку

усіх складових антропо-інфо-техно-екосфери. Інтелект, який у суспільстві сталого і керованого розвитку стає засобом управління власним майбутнім [6 с. 119], має бути засобом і умовою виживання, тому що «інтелект необхідний для функціонування у складному середовищі, для досягнення об'єктом своїх цілей (насамперед, для гомеостазу, виживання, продовження роду)» [6 с. 121]. Подібно тому, як на зорі генезу цивілізації умовою виживання було багаття, ноосферна цивілізація існує у постійному інтелектуальному полі імітаційної моделі середовища існування, де здійснюється інтелектуальна взаємодія людського та мислячого штучного інтелекту, спрямована на вирішення евристичних завдань подальшого цивілізаційного розвитку.

Евристичність розглядається як практична спрямованість на відкриття, на духовний пошук, використання таких інтелектуальних методів, як моделювання, конструювання та проектування. Це є радість і бажання виконувати складні завдання, які є іспитом для розуму, знаходити нові, нестандартні рішення, «тренувати мозок у вирішенні творчих та нестандартних завдань» [7, с. 29]. Основою евристичності як засобу вирішення складних завдань розглядається аналітичність – здатність до розуміння світу, його упорядкування, гармонізації, прагнення до подолання хаосу та деструкції.

У свою чергу, інтелект, інтелектуальність має власний вимір ноосферності. Ноосферність як прагнення до влади розуму, віра в можливість управління власним майбутнім, створення планетарно-космічної цивілізації, усвідомлення єдності людства з космосом, який є ареною прояву життєвих сил людини, базується на визначенні раціональності як великої цінності, що її набуло людство у процесі власного духовного розвитку, прийняття її як «провідної і вирішальної сили людського життєвого влаштування, здатної вирішувати будь які проблеми життя та соціального розвитку» [7, с. 28].

Отже, інтелект цивілізації розглядається як динамічна, постійно оновлююча система знань, яка здатна генерувати стратегії надійного управління та створювати імітаційні моделі, які мають механізм зворотного зв'язку, систему моніторингу інформації про середовище навколишнього існування та дозволяють здійснювати механізм надійного управління.

З урахуванням сенсу категоріального апарату, який складає основу ноосферного суспільства (ноосферогенез і ноосферність, біосфера й екосфера, діяльність, яка спрямована на творення, інтелект як засіб управління майбутнім), можливо визначити контури ноосферного суспільства.

Протягом тривалого часу історії духовного людства були пройдені два етапи. З моменту «осьового часу» виникнення цивілізації у середині I тисячоліття до нашої ери в надрах космогенної цивілізації виникає катарсична духовність, результатом функціонування якої стало формування ідей гуманізму, можливості мирного існування і співробітництва. Наприкінці XV сторіччя

формується інноваційна духовність техногенної цивілізації, яка формує людину як активну творчу істоту, що прагне до нескінченного саморозвитку, підводить впритул до створення планетарного суспільства. Але водночас людство підходить до «судного дня», певного «армагедону» – історичного випробування на міцність: зростаючі потреби людства, гігантської техносфери і інфосфери в матеріалах, ресурсах і енергії приводять до жорстокої боротьби із застосуванням збройних сил, виникає загроза знищення людства. Як вважають деякі вчені, таку долю поділяє більшість цивілізацій у Всесвіті, мабуть, тому до сих пір ми не маємо контактів з позапланетним розумом. Формування ноосферного суспільства в надрах антропогенної цивілізації, яка формується в наші часи, має запобігти цій глобальній катастрофі та створити можливість успішної трансформації до планетарно-космічної цивілізації, коли людство отримає доступ до величезних ресурсів енергії нашої зірки та буде у змозі на цій основі вирішити всі інші глобальні проблеми. Саме енергію ще Аристотель називав питанням про *dynamis* та *energeia* – це питання про суще як таке, яке може розглядатись як ключ до майбутнього, як розгорнута повнота людської самореалізації, здійснення планів і стратегій розвитку, надії і мрії людства на щасливе майбутнє. Таку стратегію трансформації до планетарно-космічної цивілізації, створення ноосферного суспільства має реалізувати інтелектуально-моральна духовність, мета якої – створити людину духовну, яка пране до творення, до перебудови Всесвіту, одухотворення природи на шляху наближення до ідеалу. Актуальне завдання інтелектуально-моральної духовності – збереження життя і розуму на планеті в ім'я вирішення ноосферних завдань: активно керувати еволюцією, змінити людство та Всесвіт.

Соціосфера ноосферного суспільства має бути спрямована на формування нової планетарної моралі, мета якої – дати можливість людині жити разом, сприяти трансформації інформаційного суспільства в інформаційно-аналітичне, суспільства масового споживання – у суспільство масового творення, забезпечення трансформації від сучасної цивілізації збагачення та розвитку (*Enrichment and development civilization* (EDC) – цивілізації, яка спрямована на підкорення природи, накопичення матеріальних ресурсів та багатств, формування світової економічної системи та ринкового господарства, до цивілізації інтелектуального творення (*The Civilization of Intellectual Creation* (CIC) та керованого управління майбутнім [4, с. 51-52].

Розглядаючи інтелектуально-моральну духовність як духовність перехідного періоду людства до планетарно-космічної цивілізації, вважаємо, що вона включає найбільш значущі цілі і високі ідеали людей в космічному становленні людства про власну духовну еволюцію, яка могла б дозволити гармонізувати свої відносини на планеті Земля і поширити свій вплив на космос, «одухотворити» світобудову, розбудувати суспільство, яке не «виникне само, а повинно буде створено».

Аксіосфера ноосферного суспільства включає цінності морально орієнтованого інтелекту, має завдання формування у людини філософії оптимізму, соціальної активності, прагнення до творення, становлення суспільства на засадах принципів гуманізму (збереження життя і розуму у Всесвіті), гармонізації співпраці людей, створення загальнопланетарної моралі, утвердження духу життєстверджуючого, радісного, одухотвореного людства, віри в можливість розумного, щасливого майбутнього. Ноосферність як прагнення до влади розуму, віра в можливість управління власним майбутнім, створення планетарно-космічної цивілізації базується на визначенні раціональності як великої цінності, яку набуло людство у процесі власного духовного розвитку, прийняття її як «провідної і вирішальної сили людського життєвого влаштування, здатної вирішувати будь-які проблеми життя та соціального розвитку» [11].

Виходячи з усвідомлення відставання техносфери від стрімкого розвитку інформаційних технологій в останні 40 років, розвиток яких став неконтрольованим, слід, обравши стратегію технічного детермінізму, сприяти екологічній спрямованості розвитку технотронного суспільства, підпорядкувати стратегію розвитку техніки, вирішення проблеми запобігання глобальній екологічній катастрофі, вирішення енергетичної проблеми. Розвиток техніки повинен бути під контролем інформаційних технологій, тому що необхідно створювати, здійснювати надійне управління біосферними процесами та середовищем існування. Необхідно перейти до концепції керованого розвитку, досягнути цивілізацією рівня розвитку цивілізації 1-го типу, яка, на думку М. Каку, буде «здатна управляти кліматом планети і отримувати енергію з космічного простору, еквівалентну міцності зірки нашої сонячної системи, яка припадає на планету» [15]. Усі космічні технології повинні «проростати» із Землі, тобто відповідати економічним потребам людства, економічним прорахункам технологій з питань економічної рентабельності.

Такі технології, які відбивають потреби планети в енергії і ресурсах, є геокосмічними. Вони будуть здатні не лише вирішити енергетичні проблеми цивілізації, а й здійснити «терраформінг» [15, с. 355] – змінити ландшафт планети, керувати кліматом, роблячи його більш комфортним для проживання в різних регіонах планети, висвітлювати затемнені частини планети, викликати штучні опади, створюючи перепади атмосферного тиску, перетворювати пустелі на оази, збільшувати кількість зелених насаджень і знижувати двоокис вуглецю в атмосфері.

Об'єктивна логіка формування глобального інформаційно-технологічного середовища викликає необхідність поступової трансформації від концепції сталого розвитку (яка за 30 років існування так і не дала людству відчутних результатів) до концепції керованого розвитку великими відкритими соціальними системами, що, у свою чергу, є поступовою трансформацією інформаційного

суспільства в інтелектуальне-аналітичне, яке буде здатне виконувати функцію постійного моніторингу середовища існування для забезпечення гомеостазу, виживання, продовження роду.

У рамках програм геоінженерії накопичується емпіричний матеріал, пов'язаний з визначенням впливу тих чи інших технологій, що впливають на віддзеркалення сонячної радіації на клімат планети, досліджуються наслідки, що мають тривалий характер. Формується розуміння того, що управління біосферними процесами повинно мати системний характер й охоплювати широкий спектр спостережень у масштабах усієї планети, формувати постійно діючі системи інформаційно-аналітичного моніторингу, які М. Мойсєєв називає імітаційними, тобто, здатними створювати імітаційні моделі біосферних процесів. Важливим елементом створення імітаційних моделей є використання штучного інтелекту, поява якого у світовому еволюційному процесі стала такою ж значущою подією, як і виникнення життя і розуму, що за своїм значенням і наслідками не вписується в перелік всього того, що раніше вироблялося і створювалося. Уже в 2045 році Реймонд Курцвейл передбачає можливий наступ епохи наступ технологічної сингулярності, коли вся Земля почне перетворюватися на один гігантський комп'ютер, і поступово цей процес може поширитися на весь Всесвіт [17].

Але серед дослідників штучного інтелекту розповсюджується думка про те, що ШІ несе в собі неминувчу катастрофу для людства. Так, на думку Н. Босторома, катастрофа може трапитися як у кінці XXI ст., так й у найближчі десятиліття, бо, як він вважає, уся історія людства демонструє, що коли здійснюється зіткнення людини з іншою, яка існує на нашій планеті, перемагає той, хто більш розумний [13]. Вочевидь, що така точка зору виникла тому, що штучний інтелект (ШІ) розглядається з позицій техногенної цивілізації, заснованої на підкоренні природи, і ШІ розглядається як ще один конкурент на шляху домінування й панування. Формуючи ноосферне суспільство, створюючи інтелектуально-моральну духовність, де місія людини – це одухотворення природи і Всесвіту, необхідно здійснити контроль за становленням, розвитком, використанням штучного інтелекту. ШІ, як справжня дитина людини, має бути її помічником, виступати в якості гаранта буття цивілізації [8]. Дивовижно, але поява ШІ збігається з епохою перетворення планетарної цивілізації на планетарно-космічну, яка є на думку ряду дослідників, найбільш критичним періодом у розвитку цивілізації. Можливо, це історичний шанс виживання, «вікно можливостей», яким треба скористатися.

Штучний інтелект інтелектуальне-аналітичних систем можемо уявити не тільки в якості роботу-андроїду, а, насамперед, у створенні Тотальної галактичної інформаційної технології (ТГІТ), яка буде збирати інформацію в безмежних просторах Всесвіту, в глибинах світового океану, в складних системах біо- і соціосфери та проводити її ретельний аналіз, керувати геокосмічними технологіями.

Головним аспектом використання ШІ є передбачення майбутнього стану системи і здійснення надійного управління не за принципом автопілота (відхилення від курсу та повернення у належний стан), а на основі формування певних стратегій досягнення мети, поєднання математичних матриць комп'ютерних програм та філософії руху системи. Працюючи у діалозі зі штучним мислячим інтелектом, людина має пам'ятати про міркування «батька кібернетики» Н. Вінера про те, що людина повинна бути неодмінно розумніша за найбільш «розумну» машину. Вона має формувати умови співпраці зі ШІ у процесі створення імітаційних моделей щодо управління середовищем існування, брати на себе відповідальність у прийнятті рішень у випадках, коли неможливо формалізувати завдання і створити математичне завдання, аналізувати співпрацю, вносити необхідні корективи, заохочувати нестандартні рішення.

Майбутнє інформаційного суспільства на шляху перетворення в інтелектуальне вбачається у створенні технотронного суспільства, в якому здійснюється синергія високих технологій у промисловості та інформаційних технологій, і що розглядається, як умова формування планетарної цивілізації, етапами якої є:

I. Автоматизована економіка, яка призначена для впровадження АСУ певними підприємствами та комплексами підприємств на планеті та навколоземної орбіти з використанням сучасної ракетно-космічної техніки, тотальної цифровізації усіх технічних систем.

II. ТТС (технотронне суспільство), яке пов'язане із впровадженням в систему управління технологічним виробництвом штучного інтелекту та буде здатним управляти процесами в біосфері, підтримувати необхідні параметри екосфери.

III. Формування глобального керованого інформаційно-технологічного середовища, в якому будуть створені імітаційні інтелектуальні системи для спільних дій колективного людського та штучного мислячого інтелекту, які дадуть можливість застосування геокосмічних технологій для «прикладного терраформінгу (terraforming) чи планетарної інженерії» [6, с. 117].

Людина розглядається як центральний об'єкт ноосферної концепції. Важливим аспектом ноосферного світобачення є ідея саморозвитку людини, як умови розвитку суспільства. В свою чергу, суспільство забезпечує створення таких умов життя, які б спрями моральному вдосконаленню, формування Homo Responsible – людини, відповідальної перед майбутніми поколіннями за долю планети, Homo Inspired, – людини, натхненної на творення, і Homo Enthusiastic – людини, мотивованої на творення, позитивну пасіонарність. Всі ці прояви людського в духовному розвитку, відповідні названі нами структурним компонентам духовного образу особистості, покликані створити Homo Spiritus – людини духовної, спрямованої на одухотворення природи, перетворення космосу.

Позитивне життєстверджуюче ноосферне мислення має стати основою для вирішення завдання

формування планетарно-космічної цивілізації як умови виживання та подальшого розвитку. Критичний раціоналізм має спрямувати діяльність людини на допитливість та пильність мислення, «інтелектуальну чесність», віру в безмежні сили Розуму, можливість реалізації концепції керованого розвитку, управління власним майбутнім.

Загальний антропосферний показник існування технотронного суспільства – це інтегральна характеристика моральної зрілості та колективного інтелекту людства, здатність до вирішення складних інтелектуальних завдань глобальної стратегії перетворення та запобігання конфліктів та суперечностей, формування нової норми загальнопланетарної моралі. Саме антропосфера є вирішальним ланцюгом у досягненні гармонії в розвитку антропо-інфо-техно-екосфери як умови руху в майбутнє. Метою інтелектуально-моральної духовності є формування самоідентифікації особистості не тільки як вільної творчої та активної істоти (що є невиконаним завданням попереднього типу духовності), але і як вільно та критично мислячої істоти.

Людяність, гуманізм, одухотворення – це все, що людина має дати космосу, але, мабуть, й більше того. Якщо К. Цюлковський вважав Всесвіт вічним, бачив його досконалість у відновленні всіх світів, у вічному їх воскресінні, то сучасні вчені схиляються до думки про закінчення існування космосу внаслідок його розширення та остаточної загибелі. М. Каку з цього приводу пише: «Космічне розширення приведе до того, що залишиться лише холодний мертвий Всесвіт, що складається з чорних зірок-карликів, нейтронних зірок та чорних дірок. А в ще більш далекому майбутньому навіть чорні дірки віддадуть свою енергію, залишиться лише нежива холодна туманність елементарних частинок. У такому бляклому холодному Всесвіті розумне життя фізично неможливе у принципі. Залізні закони термодинаміки припинять будь-яку передачу інформації в цьому крижаному середовищі, і все життя, поза всякими сумнівами, припиниться» [15, с. 34]. Розумне людство не може змиритись з таким фіналом. Чи буде людина у змозі запобігти реалізації такому сценарію? Які перспективи буде мати ноосферне суспільство у майбутньому? Для цього й необхідно спробувати розірвати завісу часу та побачити далекі перспективи розвитку ноосферного суспільства.

Модель розвитку Карташова-Каку включає в собі чотири етапи розвитку цивілізації, кожна з яких збільшує свої можливості на основі зростання енергетичної могутності. Модель С. Кричевського теж має чотири етапи, але в якості критерію класифікації обране місце розташування людства [16]. В якості перспектив розвитку ноосферного суспільства доцільно теж виділити чотири етапи, але їх класифікація буде визначатись тими завданнями, які ноосферне суспільство буде вирішувати у долі людства та космосу, та спиратись на запропоновані моделі.

Початком першого етапу стане досягнення планетарно-космічного рівня цивілізаційного

розвитку, вирішення основних глобальних проблем, гармонізація розвитку антропо-інфо-техно-екосфери (наблизитися до цивілізації I типу, яка, на думку М. Каку, буде здатна використовувати всю кількість сонячної енергії, що падає на планету, контролювати погоду, змінювати курс ураганів і будувати міста в океанах, а в класифікації С. Кричевського – це ще буде людство, що живе на Землі, веде аерокосмічну діяльність з метою дослідження та використання аерокосмічного простору (Неба, Космосу) для виживання та розвитку).

Другий етап ноосферного суспільства буде пов'язаний із досягненням космічного статусу розвитку, коли людство буде у змозі найбільш повно використовувати енергію власної зірки і розпочне використовувати енергію інших зірок, буде вирішувати важливе ноосферне завдання установлення контактів з представниками позапланетного розуму, буде жити на Землі і поза Землею – у Сонячній системі, що зберігає Землю та освоює Космос для виживання та розвитку [16].

Третій етап ноосферного розвитку – галактичний, коли людство освоїть галактику Чумацький шлях, спільно з представниками інопланетного розуму вирішуватиме астральну програму з воскресіння зірок та концентрації звідного випромінювання для поколінь землян.

Четвертий етап ноосферного розвитку – астральний, коли людство, що розселилося і живе в Космосі, спробує вирішити проблему прискореного руху галактик, що може привести Всесвіт до загибелі і «сутнісний аспект існування людства розглядається як керування енергетичною структурою Всесвіту» [8, с. 79], здійснюючі відбір антигравітаційної енергії, яка сприяє розлітання галактик та охолодженню Всесвіту.

Ще на зорі розвитку цивілізації Л. Сенека, писав, що одного життя, навіть повністю присвяченого небу, недостатньо для вивчення такого великого предмета і це знання буде відкрито лише після багатьох століть. Мабуть, ця істина починає відкриватись нам?

Висновки. 1. Розвинена ідея ноосфери – це не тільки свого роду нарис найбільш сприятливого для людства сценарію розвитку, вона дає можливість спрогнозувати можливий шлях подолання екологічної та антропологічного криз, породжених техногенною цивілізацією, бачити можливі перспективи розвитку.

2. В.І. Вернадський був одним з перших дослідників природи, хто застосував в науках про природу вчення про системи, які здатні до саморозвитку та існують завдяки обміну інформацією та речовиною із зовнішнім світом, розглядав загальну схему хімічного життя Землі, виробленою енергією Сонця. У сучасних умовах ми маємо розповсюдити системний характер ноосферного світобачення В.І. Вернадського на ідею про необхідність гармонізації антропо-інфо-техно-екосфери, роль геокосмічних технологій для успішної трансформації до планетарно-космічної цивілізації.

3. Завдяки працям В.І. Вернадського, ми поділяємо ідею про те, що з появою людини, Розуму

як головного чинника перетворення світу, природа і люди розвиваються як одне ціле. У сучасних умовах ми вважаємо, що наступним кроком еволюції людини і природи має стати створення нового прояву інтелектуальної могутності людини – штучного інтелекту, як основи переходу до концепції керованого управління середовищем існування, розуміння інтелекту як засобу управління власним майбутнім.

Список джерел інформації

1. Воронін І.М. (2013). *Ноосферна концепція В.І. Вернадського: погляд із 21 століття*. Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Сімферополь. С. 36-40.
2. Воронкова В.Г. (2013). Формування нового світогляду, нової людини, нового суспільства. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. Вип. 3. С. 79.
3. Гончаренко М.С., Миронова Г.Д. (2012). Наукові основи уявлення про енергоінформаційну організацію людини. *Вісник Харківського національного університету (серія «Валеологія: сучасність і майбутнє»)*. № 1036. Вип. 14. С. 6-11.
4. Кіпенський А.В., Смоляга М.В. (2023). Логіка розвитку цивілізації: від інформаційного до інтелектуального суспільства. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро. Т. 32, № 1, С. 42-55.
5. Мей К. (2004). *Інформаційне суспільство. Скептичний погляд*. К. : К.І.С. 220 с.
6. Міщенко В.І. (2024). *Інтелектуально-моральна духовність в технотронному суспільстві* : дис. д-ра філос. – 033. Х. НТУ «ХПІ». 200 с.
7. Міщенко В.І. (2022). Інтелектуальність особистості в умовах трансформації до планетарно-космічної цивілізації. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. Національний технічний університет «ХПІ». Харків. № 2. С. 26-33.
8. Міщенко В.І., Шимченко О.В. (2023). Штучний інтелект у долі людини: погляд з майбутнього... *Філософія в сучасному світі. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 17–19 листопада 2023 р.* Національний технічний університет «ХПІ». С. 77-80.
9. Ноосфера. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) ; уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. 5-те вид. К. Ірпінь: Перун. 2005.
10. Поздняков В.М. (2006). *Наука і освіта в ноосферній концепції В.І. Вернадського* : дис... канд. філос. наук: 09.00.02. НАН України; Центр гуманітарної освіти. К. 191 с. Retrieved from <http://ww.dissert.com.ua/nauka-i-osvita-v-noosferniy-kontseptsiiyi-v-i-vernadskoho.html>
11. *Філософія: терміни і поняття*: навч. енциклопед. словник ; під ред. В.Л. Петрушенка. Львів. 2020. 506 с.
12. Bologna, Mauro & Aquino, Gerardo. (06 May 2020). Deforestation and world population sustainability: a quantitative analysis <https://www.nature.com/articles/s41598-020-63657-6>
13. Bostrom, Nick. (2014). *Artificial intelligence: Paths, Threats, Strategies*. Oxford : Oxford University Press. 328 p.
14. Brzezinski Z. (1971). *Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era*. New York. 335 p. Retrieved from

http://www.takeoverworld.info/Zbigniew_Brzezinski_Between_Two_Ages.pdf

15. Kaku, M. (2004). *Parallel worlds: a journey through creation, higher dimensions and the future of the cosmos*. Published by doubleday a division of Random House, Inc. Doubleday New York, London, Toronto, Sydney: Auckland. 428 p.
16. Krichevsky, S. (2017). Cosmic Humanity: Utopia, Realities. *Future Human Image*. Volume 7. P. 51. Retrieved from http://www.fhjournal.org/wp-content/uploads/2017/04/FHI-7_Krichevsky.pdf
17. Kurzweil M. (1999). *The Age of Spiritual Machines*. N.Y.
18. Martin, Rees J. (2001). *Our cosmic habitat*. Princeton, N.J. : Princeton University Press.
19. Masuda Y. (1981). *The Information Society as Post-Industrial Society*. Wash. Retrieved from <http://books.google.ru/books?id=ynkmIxFlG3AC&printsec=frontcover&dq=Masuda,+Yoneji.+The+Information+Society:+as+Post-Industrial+Society>
20. Roszak, T. (1986). *The cult of information: The folklore of computers and the true art of thinking* New York: Pantheon books, Cop. – XII, 238 p. Retrieved from https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru-ru.37062706-63ad1a84-a104ff3e-74722d776562/https/archive.org/details/cultofinformatio00rosz
21. The Oxford Martin Programme on Geoengineering was established in 2010 and concluded in 2022. Retrieved from <https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/geoengineering>
22. Toffler E. (2015). *The Third Wave*. 552 p. Retrieved from <https://archive.org/details/TheThirdWave->
23. Webster, F. (1995). *Theories of the Information Society First*. Oxford. Retrieved from <https://archive.org/details/theoriesofinform0000webs>

References (transliterated)

1. Voronin I.M. (2013). *Noosferna kontseptsiiia V.I. Vernadskoho: pohliad iz 21 stolittia*. Tavriiskiy natsionalnyi universytet imeni V.I. Vernadskoho, Simferopol. S. 36-40.
2. Voronkova V.H. (2013). *Formuvannia novoho svitohliadu, novoi liudyny, novoho suspilstva*. Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen. Vyp. 3. S. 79.
3. Honcharenko M.S., Myronova H.D. (2012). *Naukovi osnovy uiavlennia pro enerhoinformatsiinu orhanizatsiiu liudyny*. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu (seriia «Valeolohiia: suchasnist i maibutnie»). № 1036. Vyp. 14. S. 6-11.
4. Kipenskyi A.V., Smoliaha M.V. (2023). *Lohika rozvytku tsyvilizatsii: vid informatsiinoho do intelektualnoho suspilstva*. Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky. Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara. Dnipro. T. 32, № 1, S. 42-55.
5. Mei K. (2004). *Informatsiine suspilstvo*. Skeptychnyi pohliad. K. : K.I.S. 220 s.
6. Mishchenko V.I. (2024). *Intelektualno-moralna dukhovnist v tehnotronnomu suspilstvi* : dys. d-ra filol. – 033. Kh. NTU «KhPI». 200 s.
7. Mishchenko V.I. (2022). *Intelektualnist osobystosti v umovakh transformatsii do planetarno-kosmichnoi tsyvilizatsii*. Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «KhPI». Serii: *Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva*, Natsionalnyi tekhnichnyi universytet «KhPI». Kharkiv. № 2. S. 26-33.
8. Mishchenko V.I., Shymchenko O.V. (2023). *Shtuchnyi intelekt u doli liudyny: pohliad z maibutnoho... Filosofoia v*

suchasnomu sviti. Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kharkiv, 17–19 lystopada 2023 r. Natsionalnyi tekhnichnyi universytet «KhPI». S. 77-80.

9. Noosfera. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod. i dopov.); uklad. i hol. red. V.T. Busel. 5-te vyd. K. Irpin: Perun. 2005.

10. Pozdniakov V. M. (2006). Nauka i osvita v noosferii kontseptsii V.I. Vernadskoho : dys... kand. filos. nauk: 09.00.02. NAN Ukrainy; Tsentri humanitarnoi osvity. K. 191 s. Retrieved from <http://www.dissert.com.ua/nauka-i-osvita-v-noosferii-kontseptsii-v-i-vernadskoho.html>

11. Filosofiia: terminy i poniattia: navch. entsykloped. slovnyk ; pid red. V.L. Petrushenka. Lviv. 2020. 506 s.

12. Bologna, Mauro & Aquino, Gerardo. (06 May 2020). Deforestation and world population sustainability: a quantitative analysis. Scientific Reports. Article number: 7631 (2020). Vol. 10. Retrieved from www.nature.com/articles/s41598-020-63657-6

13. Bostrom, Nick. (2014). Artificial intelligence: Paths, Threats. Strategies. Oxford : Oxford University Press. 328 p.

14. Brzezinski Z. (1971). Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. New York. 335 p. Retrieved from http://www.takeoverworld.info/Zbigniew_Brzezinski_Between_Two_Ages.pdf

15. Kaku, M. (2004). Parallel worlds: a journey through creation, higher dimensions and the future of the cosmos. Published by doubleday a division of Random House, Inc. Doubleday New York, London, Toronto, Sydney: Auckland. 428 p.

16. Krichevsky, S. (2017). Cosmic Humanity: Utopia, Realities. Future Human Image. Volume 7. P. 51. Retrieved

from http://www.fhjournal.org/wp-content/uploads/2017/04/FHI-7_Krichevsky.pdf

17. Kurzweil M. (1999). The Age of Spiritual Machines. N.Y.

18. Martin, Rees J. (2001). Our cosmic habitat. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

19. Masuda Y. (1981). The Information Society as Post-Industrial Society. Wash. Retrieved from <http://books.google.ru/books?id=ynkmIxF1G3AC&printsec=frontcover&dq=Masuda,+Yoneji.+The+Information+Society:+as+Post-Industrial+Society>

20. Roszak, T. (1986). The cult of information: The folklore of computers a the true art of thinking / Theodore Roszak. New York: Pantheon books, Cop. – XII, 238 p. Retrieved from https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.37062706-63ad1a84-a104ff3e-74722d776562/https://archive.org/details/cultofinformatio00rosz

21. The Oxford Martin Programme on Geoengineering was established in 2010 and concluded in 2022. Retrieved from <https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/geoengineering>

22. Toffler E. (2015). The Third Wave. 552 p. Retrieved from <https://archive.org/details/TheThirdWave->

23. Webster, F. (1995). Theories of the Information Society First. Oxford. Retrieved from <https://archive.org/details/theoriesofinform0000webs>

Надійшла (received) 12.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Міщенко Віктор Іванович (Mishchenko Viktor) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор філософії, старший викладач кафедри філософії; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8815-9272>;

Смоляга Марина Віталіївна (Smolyaga Marina) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3418-0420>

В.М. ТОКАРЕВ, Ю.І. ПАНФІЛОВ

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ВСТУПУ ДО ЄС

У статті доведено, що академічна доброчесність є необхідною умовою успіхів у роботі освітян, закладає фундамент відповідальної поведінки студентів після навчання в університеті; визначено існування проблем реалізації академічної доброчесності на практиці (академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, списування, обман, хабарництво тощо); корупція в освіті, неприпустиме отримання неправомірних переваг та ін.). Наведено шляхи подолання проблем академічної доброчесності. Обґрунтовано академічну доброчесність як важливу складову якісної освіти та ключовий фактор успішного вступу України до Європейського Союзу. Доведено, що реалізація академічної доброчесності вимагає спільних зусиль всіх учасників освітнього процесу та підтримки з боку держави та суспільства.

Ключові слова: академічна доброчесність, академічне середовище, заклади вищої освіти, професійна етика, кодекс академічної доброчесності.

V.M. TOKAREV, Yu.I. PANFILOV

ACADEMIC INTEGRITY IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION: PROBLEMS OF IMPLEMENTING ACCESS TO THE EU

The article proves that the academic integrity is considered as a necessary condition for success in work for educators, it lays the foundation for responsible behavior of students after studying at the university; the existence of problems of implementation of academic integrity in practice (academic plagiarism, self-plagiarism, fabrication, writing off, deception, bribery, etc.) has been determined; corruption in education, inadmissible obtaining of illegal advantages, etc.). Ways to overcome the problems of academic integrity are given. Academic integrity is substantiated as an important component of quality education and a key factor in Ukraine's successful accession to the European Union. It has been proven that the implementation of academic integrity requires the joint efforts of all participants in the educational process and support from the state and society.

Key words: academic integrity, academic environment, institutions of higher education, professional ethics, code of academic integrity.

Постановка проблеми. У зв'язку з інтеграцією національної системи вищої освіти у загально-європейський науковий та освітній простір, особливої актуальності нині набуває питання академічної доброчесності, професійної культури в академічному середовищі, тобто дотримання учасниками освітнього процесу етичних норм, моральних цінностей, визнаних академічною спільнотою. На Міжнародній конференції у Бухаресті 2004 р. учасниками було заявлено, що «Болонський процес приведе до далекосяжних змін у структурі (а в довгостроковій перспективі – в культурі) європейської вищої освіти [2].

Університети не можуть вважатися вільними від цінностей та етичних норм, які є важливими для академічного, культурного й політичного розвитку співробітників і студентів, а також впливають на моральне обличчя суспільства в цілому. Університети повинні всіляко сприяти утвердженню найвищих моральних норм і докласти всіх зусиль для досягнення етичних стандартів найвищого гатунку.

Працівники закладів вищої освіти, виступаючи творцями інтелектуальних, культурних, естетичних, духовних цінностей країни, мали б дотримуватись високих етичних стандартів професійної культури, а тому здається дивним питання академічної чесності, відповідальності, порядності в академічному середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання педагогічної етики, етичних стандартів вищої освіти є предметом досліджень Г. Хорунжого, М. Рогожи, П. Артьомова, Г. Товканець, Г. Васяновича, В. Андреева, І. Дегтярьова.

Ціннісно-етичний аспект академічної доброчесності як прояв професійної культури в академічному середовищі розглянуто в працях вчених: І. Зязюна, В. Кременя, І. Беха, С. Рика, О. Єрохіної, С. Гончаренка та інших дослідників. Етичні проблеми науки й освіти розглядалися у наукових працях вітчизняних вчених: А. Артюхова, В. Астахової, В. Лугового, О. Слюсаренко, Ж. Таланової, В. Сацика, О. Семенов, Т. Фінікова [5].

Проблеми дотримання академічної доброчесності серед молодих вчених досліджували Н. Сорокіна, А. Артюхова, І. Дегтярьова [3]. Академічну доброчесність як соціальний капітал сучасного університету розглядали Т. Добко, В. Турчиновський.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень з актуальних питань академічної культури, етичних відносин в академічному середовищі, подальшого аналізу потребують проблеми академічної етики, академічної доброчесності у науковому, освітньому середовищі закладів вищої освіти, враховуючи соціально-

економічні зміни в Україні та євроінтеграційні процеси в освітньому просторі.

Мета статті – висвітлити проблеми академічної доброчесності в академічному середовищі закладів вищої освіти України, проаналізувати досвід міжнародної академічної спільноти з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено в статті 42 Закону України «Про освіту», академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень [1].

Академічна доброчесність в університетах та інших закладах вищої освіти є одним із ключових аспектів успішного функціонування освітньої системи. Це поняття охоплює етичні норми, які регулюють поведінку студентів, викладачів та інших учасників освітнього процесу, спрямовані на забезпечення чесності, справедливості та якості освіти.

Як пояснюється у документі «Фундаментальні цінності академічної доброчесності», якщо ми хочемо досягнути успіхів у своїй роботі, академічна доброчесність, для нас, освітян, є необхідною умовою нашої праці. Цілей викладання, навчання та наукового дослідження можна досягнути лише в академічному середовищі, яке підтримує етичні стандарти та принципи академічної доброчесності [6].

Доброчесність має велике значення ще й тому, що закладає фундамент відповідальної поведінки студентів після того, як вони покинуть стіни університету.

Дані проведених досліджень показують, що рівень списування серед студентства в американських школах та коледжах є доволі високим і продовжує підвищуватися. Так, більше, ніж 75% студентів американських коледжів під час навчання вдавались до обману. Навіть 80% сумлінних студентів із високим рівнем успішності зізнавались, що також списували. Крім того, саме ці блискучі студенти зазначили, що списування – звична справа, а більше половини опитуваних взагалі не вважають списування порушенням правил. Нові технології також спростили можливості обману. Ми зустрічаємо інтернет-пропозиції отримання за певні кошти текстів рефератів, наукових повідомлень, курсових робіт, дипломів. Є пропозиції написання навіть дисертацій. Освітня служба тестування (ETS) зазначає, що один із веб-сайтів, що пропонував безкоштовні курсові студентам, зібрав 80 000 відвідувань лише за один день [6].

Ми вважаємо, що в українських закладах освіти ситуація не краща. Але не все так безнадійно, як може здаватися на перший погляд. Норми та правила, які практикуються в університеті, зокрема, кодекси честі, відповідні положення, можуть значно вплинути на поведінку наукових працівників та студентів, на їх переконання та ставлення до навчання та наукових досліджень. Підвищення рівня обізнаності щодо академічної доброчесності

студентів має бути одним із пріоритетних напрямків роботи кожного закладу вищої освіти.

Що таке академічна доброчесність? Чому вона важлива? Для чого визначати фундаментальні цінності? Міжнародний центр академічної доброчесності визначає академічну доброчесність як дотримання п'яти засадничих цінностей: чесності, довіри, справедливості, поваги та відповідальності. Ці п'ять цінностей, і до того ж відвага діяти, сповідуючи їх, формують істинні підвалини академічного середовища і освітніх інституцій. Без них діяльність, яку ми здійснюємо у межах нашої компетенції як викладачі, студенти чи дослідники, втрачає свою вартість, а її ефективність викликає сумніви. Академічні спільноти процвітають, коли їхні члени «живуть» фундаментальними цінностями. Для цього потрібно постійно нагадувати про ці цінності та вести розмови довкола них.

Коли ж фундаментальних цінностей дотримуються, застосовують на практиці та вводять у дію, вони стають наріжним каменем створення у наукових спільнот академічної доброчесності. Доброчесність зміцнюється в академічних спільнотах тоді, коли моральні та соціальні норми цієї спільноти не тільки збігаються із фундаментальними цінностями, а й підтримуються інституційними принципами та практиками [4, 6].

Отже, однією із засадничих цінностей академічної доброчесності є чесність. Вона є обов'язковою основою викладання, навчання, дослідження і роботи та необхідною передумовою повноцінної реалізації довіри, справедливості, поваги та відповідальності. Істотно важливо, щоб академічні принципи і процедури, якими керується спільнота вважали неприйнятними фальсифікацію даних, брехню, списування, обман та інші прояви нечесної поведінки. Нечесна поведінка не лише спотворює істинність досліджень, але й може заплямувати репутацію інституції та применшити цінність ступеня, який вона присвоює. Чесність розпочинається із окремих особистостей та розширюється на дедалі більшу спільноту. Здобуваючи знання і студенти, і викладачі мають бути чесними самі із собою та одне з одним. У навчальних залах, лабораторіях та у класних кімнатах культивування і застосування чесності на практиці лягають в основу неперервної доброчесності. Плекаючи сміливість та спонукаючи чесне й етичне прийняття рішень, навіть коли це дуже складно, є невід'ємним кроком у становленні спільнот довіри.

Дотримання елементарної чесності у роботі, словах, ідеях та вчинках є принципом, якого зобов'язані дотримуватися усі члени академічної спільноти.

Велике значення для академічної доброчесності має довіра. Вона є необхідною базою для академічної роботи. Лише маючи довіру до наукових результатів інших, ми можемо обґрунтовувати власні дослідження та здійснювати їх із впевненістю. Довіра дозволяє нам співпрацювати, ділитися інформацією, вільно обмінюватися ідеями, не хвилюватись за те, що нашу роботу хтось викраде. Створенню довіри

сприяє професорсько-викладацький склад, який ставить зрозумілі вимоги до завдань та має прозору систему оцінювання роботи студента, а також студенти, які підходять до виконання завдань чесно, ретельно та самостійно [4, 6].

Ще одним обов'язковим принципом успішної роботи ЗВО є суворе дотримання принципу справедливості під час співпраці студентів, викладачів та адміністрації. Чесне, відповідне та неупереджене оцінювання відіграє важливу роль в освітньому процесі, а справедливість тут є обов'язковою для встановлення довіри між викладачами та студентами.

Професорсько-викладацький склад та адміністрація закладу освіти також мають право очікувати справедливого ставлення, і не лише з боку студентів, але й у взаємному ставленні одне до одного. Правильна та об'єктивна реакція на нечесну поведінку чи порушення академічної доброчесності є також елементом справедливості.

Студенти поведуться справедливо одне з одним та з цілою спільнотою, якщо виконують свою роботу чесно; автори – якщо належно цитують праці, які використовують; адміністрація – коли вона поважає та підтримує культуру академічної доброчесності; випускники – якщо вони виправдовують хорошу репутацію освітнього закладу.

Наукові спільноти можуть лише тоді досягнути успіху, якщо у них панує повага до членів спільноти, їх різноманітності та інколи суперечливих точок зору. Потрібно не боятись наукових дискусій і поважати своїх колег, у разі необхідності, все ж висловлювати незгоду із їх твердженнями. Найбільш динамічними та продуктивними навчальними середовищами є ті, які встановлюють чітку систему перевірки знань.

Дуже важливо щоб члени академічної спільноти проявляли повагу до інших науковців, віддаючи належне їх інтелектуальному внеску шляхом правильного цитування джерел інформації. У доброчесних академічних спільнотах навіть ті, хто не погоджується із певними фактами, демонструють почуття поваги та пошани до знань і методів, за допомогою яких вони були отримані. Професорсько-викладацький склад декларує свою повагу, коли серйозно сприймає ідеї студентів, визнаючи їх як особистостей, допомагаючи їм у розвитку цих ідей, надаючи повноцінні та чесні відгуки на їх роботу, цинуючи їх точку зору та поставлені цілі [3, 4, 6].

Етичні норми повинні пропагуватися не лише на словах. Вкрай важливо реалізувати їх на практиці в усіх аспектах роботи університетів, не лише у викладацькій діяльності та науковій, але й у внутрішньому управлінні та в контактах із зовнішніми учасниками» [6].

Академічна доброчесність напряму залежить від дотримання принципу відповідальності. Відповідальність за дотримання принципів доброчесності є як особистим обов'язком, так і спільною справою. Кожен член академічної спільноти – кожен студент, член професорсько-викладацького складу, представник адміністрації – несуть відповідальність за дотримання принципів

академічної доброчесності під час навчання, викладання та здійснення наукових досліджень.

Бути відповідальним означає протистояти порушенням академічної доброчесності та негативному тиску з боку колег, а також власною поставою показувати приклад. Відповідальні особи несуть відповідальність за власні вчинки та намагаються заохотити інших не порушувати правил.

Колективна відповідальність допомагає розширити та посилити процеси поширення академічної доброчесності. Відповідальні спільноти мають потенціал працювати, щоб надихнути інших дотримуватися норм академічної доброчесності. Культивування відповідальності передбачає розвиток навички розпізнавати та протистояти спокусі порушити встановлені норми та правила. Бути відповідальним членом академічної спільноти передбачає підзвітність інших членів групи, що порушують принципи академічної доброчесності.

Для сталого розвитку доброчесності замало лише проголошувати її фундаментальні цінності. Дотримуючись самостійно та заохочуючи інших дотримуватися стандартів академічної доброчесності, людина завжди стикається з викликом, який потребує відваги. Відвага відрізняється від інших цінностей академічної доброчесності тим, що вона є більш якістю чи здатністю, аніж цінністю як такою. Застосовуючи поняття відваги всупереч поняттю сміливість автори під сміливістю розуміють здатність діяти згідно власних цінностей всупереч страху, а бути відважним означає діяти згідно власних переконань [6, 7].

Отже, професорсько-викладацький склад, студенти мають не лише приймати правильні принципи, але й мати відвагу демонструвати їх не лише словом, а й справою. Лише через виконання фундаментальних цінностей академічної доброчесності, постійне демонстрування відваги щодо боротьби з їх порушеннями можливе створення та функціонування сильних спільнот академічної доброчесності, які залишатимуться відповідальними, чесними, справедливими, незважаючи на обставини, з якими вони можуть зіткнутися.

Студенти та викладачі, які проявляють мужність у сприянні доброчесності, не лише стають зразком для наслідування, але й підвищують стандарти освіти та науки. Таким чином, академічна спільнота стає ключовим джерелом побудови правильних та сталих освітніх звичок.

Однак, незважаючи на важливість академічної доброчесності, існують проблеми її реалізації в практиці, особливо в контексті вступу України до Європейського Союзу.

Саміт Європейської Ради ухвалив постанову 14.12.23 р., в якій визначено низку умов для початку переговорів про вступ України до ЄС. Однією з таких умов є вдосконалення системи освіти та її відповідність європейським стандартам. Це вимагає впровадження та дотримання нормативно-правових актів, які регулюють освітній процес. Зокрема, до таких законодавчих актів відносяться Бухарестська декларація, Цивільний Кодекс України, закони про

авторське право та суміжні права, про освіту, про вищу освіту, про наукову та науково-технічну інформацію, про наукову та науково-технічну діяльність та інші нормативно - правові акти [4].

Однак, навіть при наявності відповідного законодавства, існують певні проблеми, які ускладнюють реалізацію академічної доброчесності в закладах вищої освіти.

Деякі з них включають:

1. Академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, списування, обман, хабарництво, необ'єктивне оцінювання, ненадання здобувачам освіти під час проходження ними оцінювання результатів навчання допомоги чи створення перешкод, не передбачених умовами та/або процедурами проходження такого оцінювання, вплив у будь-якій формі (прохання, умовляння, вказівка, погроза, примушування тощо) на педагогічного (науково-педагогічного) працівника з метою здійснення ним необ'єктивного оцінювання результатів навчання та інші [1].

2. Корупція в освіті: неприпустиме отримання неправомірних переваг чи підкуп в процесі вступу або навчання.

3. Недостатня контрольна функція навчальних закладів: недостатній контроль з боку адміністрації університетів може призводити до недоліків у здійсненні академічної доброчесності.

4. Відсутність стимулюючої системи: недостатня система заохочення та покарання за дотримання або порушення академічної доброчесності може призвести до бездіяльності серед студентів та викладачів.

5. Недостатній рівень освітньої культури: відсутність належної освітньої культури серед студентів та персоналу закладів вищої освіти може сприяти порушенню академічної доброчесності.

6. Недостатня свідомість про негативні наслідки порушення академічної доброчесності: деякі учасники освітнього процесу можуть не розуміти повного обсягу негативних наслідків, що виникають від порушення академічної доброчесності.

7. Вплив зовнішніх факторів: соціальний, економічний або політичний тиск може впливати на відповідність закладів вищої освіти академічним стандартам і принципам доброчесності [3; 4].

Для вирішення цих проблем необхідно не лише прийняття відповідного законодавства, але і систематичний контроль та освітня робота серед учасників освітнього процесу. Це допоможе забезпечити високі стандарти академічної доброчесності в українських вищих навчальних закладах та сприятиме їхній успішній інтеграції в європейський освітній простір.

Для подолання цих питань необхідно розробити комплексні стратегії, які включатимуть не лише правові аспекти, а й соціально-педагогічні заходи. Зокрема, доцільно:

– підвищувати обізнаність учасників освітнього процесу щодо академічної доброчесності та її значення;

– упроваджувати ефективні механізми контролю за дотриманням академічної доброчесності та заохочення її виконання;

– розвивати систему навчальних програм та методик, які сприяють формуванню освітньої культури та етики серед учасників освітнього процесу;

– сприяти зміцненню міжнародного співробітництва та обміну досвідом у сфері академічної доброчесності [4; 5; 7].

Академічна доброчесність є важливою складовою якісної освіти та ключовим фактором успішного вступу України до Європейського Союзу. Реалізація цієї доброчесності вимагає спільних зусиль всіх учасників освітнього процесу та підтримки з боку влади та суспільства.

Однією з ключових складових боротьби з порушеннями академічної доброчесності є встановлення відповідальності за такі дії. Відповідальність може бути різною для різних учасників освітнього процесу, таких як студенти, викладачі, адміністрація закладів вищої освіти та інші.

За порушення академічної доброчесності здобувачі освіти повинні нести відповідальність за свої власні дії. Це може бути:

– повторне проходження оцінювання (контрольна робота, іспит, залік тощо);

– повторне проходження відповідного освітнього компонента освітньої програми;

– відрядження із закладу освіти (крім осіб, які здобувають загальну середню освіту);

– позбавлення академічної стипендії;

– позбавлення наданих закладом освіти пільг з оплати навчання [1; 7].

Відповідно до внутрішніх правил закладів вищої освіти, здобувачі освіти можуть бути притягнені до дисциплінарних заходів, таких як доповідь про порушення, дискваліфікація від навчання або виключення з закладу вищої освіти.

За порушення академічної доброчесності педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники закладів освіти також можуть бути притягнені до академічної відповідальності:

– відмова у присудженні ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня чи присвоєнні вченого звання;

– позбавлення присудженого ступеня освітньо-наукового чи освітньо-творчого рівня чи присвоєного вченого звання;

– відмова в присвоєнні або позбавлення присвоєного педагогічного звання, кваліфікаційної категорії;

– позбавлення права брати участь у роботі визначених законом органів чи займати визначені законом посади [1; 7].

Викладачі та наукові працівники також повинні бути відповідальними за свої дії, зокрема, за неправильну оцінку робіт здобувачів, недостатній контроль за дотриманням академічної доброчесності та інші порушення. Вони можуть бути притягнені до дисциплінарних заходів, таких, як позбавлення посади або позбавлення права викладати в навчальному закладі.

Негативні явища, розрив між задекларованими етичними цінностями, принципами та практикою їх

втілення в університетське життя, існуючі недоліки у просторі університетської культури сприяють породженню корупції в академічному середовищі, «яку в широкому значенні цього слова можна трактувати як виродження і деградацію світогляду, стосунків та взаємодії у середовищі університетської адміністрації, викладачів і студентів. Наслідком корупції в університетах стає не тільки падіння якості освіти та рівня наукових досліджень, а й формування своєї університетської антикультури, яка інструменталізує особу викладача і студента, не даючи скласти культуру довіри, поваги, відповідальності, якості та взаємної співпраці».

Адміністрація відповідає за створення ефективної системи контролю та заохочення дотримання академічної доброчесності. Вона може приймати заходи до покарання студентів та викладачів за порушення правил.

Законодавчі та наглядові органи мають право встановлювати норми та стандарти, що регулюють академічну доброчесність, а також контролювати їх виконання. Ці органи можуть накладати штрафи та інші санкції на заклади вищої освіти, якщо вони не дотримуються вимог.

Висновки. Отже, для успішного вступу до Європейського Союзу необхідно не тільки прийняття відповідного законодавства, але й його ефективна реалізація та контроль, особливо у відношенні забезпечення академічної доброчесності. Це потребує сумісних зусиль держави, освітніх установ та освітнього товариства в цілому. Встановлення відповідальності за порушення академічної доброчесності є важливим кроком у підтримці інтегритету освітньої системи та забезпечення високих стандартів якості.

Список джерел інформації

1. Закон України «Про освіту». Редакція від 02.07.2023. Retrieved from https://urst.com.ua/pro_osvitu/st-42
2. Бухарестська Декларация етичних цінностей та принципів вищої освіти в Європі. Retrieved from <http://docplayer.ru/36182114-Buharestskaya-deklaraciya-eticheskikh-cennostey-iprincipov-vysshego-obrazovaniya-v-evrope.html>
3. Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених : кол. моногр. ; за заг. ред. Н.Г. Сорокіної, А.Є. Артюхова, І.О. Дегтярьової. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.
4. Грицаєнко Л.М. (2018). Академічна доброчесність в академічному середовищі закладів вищої освіти. *Scientific Journal Virtus*, March № 22, Part 2: 127. Retrieved from

https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/9827/5/Virtus_2018_%2322_Part-2_March.pdf

5. Добко Т., Турчиновський В. (2016). *Академічна культура та доброчесність, як соціальний капітал сучасного університету*, викладено в Академічна чесність як основа сталого розвитку університету ; за заг. ред. Т.В. Фінікова, А.Є. Артюхова. К. : Таксон. 234 с. (С. 37-52). Retrieved from http://www.univer.kharkov.ua/images/redactor/news/2016-09-07/chesnist_osnova_rozvitk_Univers.pdf

6. Фундаментальні цінності академічної доброчесності. Retrieved from https://www.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/8/2019/08/Fundam.czinnosti-Akad.dobroch_.pdf

7. Європейський кодекс академічної доброчесності. Retrieved from <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/35393/1/YeVROP.%20KODEKS%20AKAD.%20DOBROCh.pdf>

References (transliterated)

1. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». Redaktsiia vid 02.07.2023. Retrieved from https://urst.com.ua/pro_osvitu/st-42
2. Bukharestska Deklaratsiia etichnykh tsinnostei ta pryntsyypiv vyshchoi osvity v Yevropi. Retrieved from <http://docplayer.ru/36182114-Buharestskaya-deklaraciya-eticheskikh-cennostey-iprincipov-vysshego-obrazovaniya-v-evrope.html>
3. Akademichna dobrochesnist: problemy dotrymanna ta priorytety poshyrennia sered molodykh vchenykh : kol. monohr. ; za zah. red. N.H. Sorokinoin, A.Ie. Artiukhova, I.O. Dehtiarovoi. Dnipro : DRIDU NADU, 2017. 169 s.
4. Hrytsaienko L.M. (2018). Akademichna dobrochesnist v akademichnomu seredovyshchi zakladiv vyshchoi osvity. *Scientific Journal Virtus*, March. № 22, Part 2: 127. Retrieved from https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/9827/5/Virtus_2018_%2322_Part-2_March.pdf
5. Dobko T., Turchynovskyi V. (2016). Akademichna kultura ta dobrochesnist, yak sotsialnyi kapital suchasnoho universytetu, vykladeno v Akademichna chesnist yak osnova staloho rozvytku universytetu ; za zah. red. T.V. Finikova, A.Ie. Artiukhova. K. : Takson. 234 s. (S. 37-52). Retrieved from http://www.univer.kharkov.ua/images/redactor/news/2016-09-07/chesnist_osnova_rozvitk_Univers.pdf
6. Fundamentalni tsinnosti akademichnoi dobrochesnosti. Retrieved from https://www.donnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/8/2019/08/Fundam.czinnosti-Akad.dobroch_.pdf
7. Yevropeyskyi kodeks akademichnoi dobrochesnosti. Retrieved from <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/35393/1/YeVROP.%20KODEKS%20AKAD.%20DOBROCh.pdf>

Надійшла (received) 26.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Токарев Віктор Миколайович (Tokarev Viktor) – Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки, Харків, Україна;

Панфілов Юрій Іванович (Panfilov Yuriy) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5288-3904>

ЧЖАН ХУНВЕЙ**ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙНОГО ОБРАЗУ ПРИРОДИ В ДАВНІЙ КИТАЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ**

Стаття присвячена сучасному аналізу підходів до образу природи у Давній філософії Китаю. При дослідженні автором акцентується увага на образ природи як важливий елемент для досліджень у екологічному та філософському дискурсах. Розкрито концепцію розуміння поняття Природи у давньокитайській філософії. Звертається увага на особливість Давньої філософії Китаю як однієї з найстаріших філософій у світі, розкривається специфіка її мислення та розуміння природи, які вплинули на розвиток людської цивілізації загалом. Основне питання цього дослідження полягає в аналізі підходів до транскрипції образу природи в давньокитайській філософії та його значення для сучасної людської цивілізації. Розглядаючи та аналізуючи відповідну літературу, розкривається еволюція цього феномену.

Ключові слова: образ природи, давня філософія, екологічні дослідження, Китай.

ZHANG HONGWEI**PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE TRADITIONAL IMAGE OF NATURE IN ANCIENT CHINESE PHILOSOPHY**

The article is devoted to the modern analysis of approaches to the image of nature in Ancient Chinese philosophy. In the research, the author focuses attention on the image of nature as an important element for research in ecological and philosophical discourses. The concept of understanding the concept of Nature in ancient Chinese philosophy is revealed. Attention is drawn to the peculiarity of Ancient Chinese philosophy as one of the oldest philosophies in the world, the specifics of its thinking and understanding of nature are revealed, which influenced the development of human civilization in general. The main question of this study is the analysis of approaches to the transcription of the image of nature in ancient Chinese philosophy and its significance for modern human civilization. By reviewing and analyzing the relevant literature, the evolution of this phenomenon is revealed.

Key words: image of nature, ancient philosophy, ecological research, China.

Постановка проблеми. В основу нашого дослідження насамперед було покладено за мету дослідити теоретичну базу давньокитайської філософії та природознавства. Ускладнює процес дослідження той факт, що образ природи в давньокитайській філософії є складною концептуальною системою, що включає безліч аспектів мислення і теорій. Тим часом природничі науки відіграють важливу роль у нашому розумінні природи та законів природи. Об'єднавши та порівнявши теоретичні основи цих двох областей, ми зможемо повніше зрозуміти образ природи в давньокитайській філософії та вивчити його значення для людської цивілізації.

Це дослідження має велике значення як для академічного, так і для практичного співтовариства. По-перше, завдяки поглибленому вивченню образу природи у давньокитайській філософії ми зможемо збагатити наше розуміння давньокитайської філософії та розкрити її унікальні ідеї та цінності. По-друге, у розвиток людської цивілізації та майбутнього сталого розвитку глибоке вивчення образу природи у давньокитайській філософії має значення. Нарешті, результати цього дослідження також можуть дати нові ідеї та напрямки для досліджень у суміжних галузях та сприяти подальшому розвитку наукових кіл.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Образ природи у давній філософії Китаю аналізували вчені Коу Цзянь, Лі Сі, Гао Цзе, Ху Сяої, Чжоу Сіюй, Кан Чжунцян, Мі Гонхао та інші. Переглядаючи та аналізуючи відповідну літературу, ми розуміємо процес еволюції та ідеологічний підтекст образу природи у давньокитайській філософії. Вищенаведені автори пишуть, що концепції та розуміння природи в давньокитайській філософії мають унікальні характеристики, які справили глибокий вплив на розвиток людської цивілізації.

Мета статті – виявити еволюцію образу природи у давньокитайській філософії, розширити її уявлення та знайти нові напрями досліджень.

Виклад основного матеріалу. Аналіз образу природи в давній філософії Китаю дає розуміння того факту, що це велика кількість різноманітних уявлень, і до важливих образів природи насамперед відносяться небо, земля, гори, вода, вітер і дощ. Ці образи природи відігравали важливу роль у давній філософії Китаю та використовувалися для вираження відносин між людиною та природою, законів дії Всесвіту, моральних уявлень тощо. У давньокитайській філософії Небо розглядалося як вища істота, що втілює порядок та чинні закони Всесвіту [1]. Небо було наділене символікою святості, мудрості та могутності, а також тісно

пов'язане з такими поняттями, як Мандат Неба та Шлях Неба. Земля, з іншого боку, сприймається як супутниця неба, що уособлює мати життя і родючості. Образ землі символізує стабільність, міцність і широкість, і навіть тісно пов'язані з виживанням та розвитком людини. Гора займає особливе місце у давньокитайській філософії і розглядається як засіб зв'язку з небом та землею, а також як міст між людиною та небом та землею. Образ гори символізує високе, піднесене та чисте, і використовується для вираження внутрішніх прагнень людини та її царства. Вода тісно пов'язана з життям, а її образ символізує перебіг, зміни та м'якість. Вода використовується як метафора потоку життя, моральної вологості та інтелектуальних амбіцій. Вітер має безліч значень у давньокитайській філософії, він не лише символізує силу та непостійність природи, а й уособлює норми поведінки та людські емоції [2]. Дощ - дар природи, і його образ символізує достаток, доброту та благодать. Дощ розглядається як живлення землі та джерело людського життя. Ці образи природи широко використовувалися в давньокитайській філософії. Спостерігаючи і відчуваючи природу, люди з допомогою розкривали сенс життя, відносини між людиною і природою, і навіть сферу обробітку.

Уявлення стародавнього Китаю про природу пройшли через розвиток та еволюцію в давні, середньовічні та сучасні часи, відбиваючи історію філософського мислення китайської нації відповідно до зміни епох та еволюції знання. У Доцинські та давні часи поняття природи відбивалося у тому, що люди «повертаються до природи», а природа була зосереджена на значенні фактичної дії небесного шляху і була сутністю, якої люди хотіли слідувати [3]; в середньо-давні часи династій Вей-Цзінь і Цзінь поняття природи відбивалося в роздумах про «природний» стан людей, відображаючи філософський фон трансформації від космології до онтології та суперечки між «номіналізмом» та «природою» [2]; в середині династії Тан і двох династій Сун поняття природи позначилося у «внутрішній природі» людей, а даосизм династії Сун доповнив онтологію космологією і онтологією, і «внутрішня природа» людей була відповідно доповнена та переосмислена [1].

В останні часи після династії Сун і династії Середня Тан поняття природи втілювалося як «внутрішня природа» людини, а злиття онтології, космології та теорії царства, здійснене даосизмом при династії Сун, призвело до інтеграції природи в гуманітарні науки, і в результаті сформувався об'єднання єдності «людства і піднебесся», поняття природи та поняття життя в китайській культурі. Погляд на природу давнини трансформувалася в «погляд на природу» сучасності і в результаті перетворився на доброзичливий стан «людина і все, що існує на небі та землі як одне ціле», яке є глибокою основою «концепції гармонійного співіснування людини і природи» в китайській філософській думці та може бути багатим духовним орієнтиром для нової форми людської цивілізації та китайської схеми сучасності сьогодні [4].

Зміст стародавньої філософії Китаю розглядало гуманітарні та природничі науки як взаємопов'язані, охоплюючи цим і людське мислення, і нормальний розвиток за об'єктивними законами. Тому певною мірою вона включає як матеріальні потреби, необхідні для виживання людського життя, так і роздуми про людську природу, людську етику і людську мудрість [5]. Вона охоплює як природничі науки, і людський дух. Це також інструмент служіння правителю, такий як «єдність неба і людини» та інші концепції мислення, що поєднують силу людини з природними силами неба. У давньокитайському суспільстві пануючий клас використовував феодально-монархічну систему божественного права королів, вважаючи, що влада імператора дана Богом і має природну легітимність, і що імператор подорожує землею від імені Бога, щоб здійснювати свою владу і керувати народом. Таким чином, Бог і природна воля делегували владу Сину Неба, який потім використав природні атрибути, шанував волю Неба та керував народом [17]. Наприклад, у давнину Син Неба займався такими видами діяльності, як молитва, поклоніння та пошук дощу, що є ілюстрацією взаємин між двома видами діяльності за допомогою екологічного та людського мислення.

Екологічний забарвлений термін «гуманітарні науки» який з'явився в творах «І-Цзінь» - для нас є досить цікавим [4]. Важливо, що концепцію розвитку елементів гуманізму не можна відокремити від аналізу розвитку тогочасної концепції астрономії. В астрономії вже в ті часи можливо побачити турботу про сезонні зміни, наприклад, у сучасному місячному календарі з'являються багато пори року з давнього мислення, весняне рівнодення, літне сонцестояння, весняне рівнодення, зимове сонцестояння і т. д., різні сезони під різні види сільськогосподарської діяльності людини повинні бути проведені. Навесні сіють насіння, влітку поливають, восени збирають урожай, а взимку ховаються від холоду. Ця ситуація є астральною землею відповідно до її власним законом зростання і операції, китайська філософія бар гуманітарних наук і астрономії здоровий глузд разом узятих, його значення є глибоким, від серця, щоб відповідати баланс міркувань.

Слід нагадати, що «І-цзінь» з'явився у вигляді триграм, а «Шуцзінь» - як форма політичної та економічної літератури [14]. У її текстах в основному зафіксовані гуманістичні ідеї Яо, Шуя та Юя, Тан, Веня та У, а також князя Чжоу. Наприклад, в історії про Дайю, який правив водою і не входив до будинку, доки не пройде через нього три рази, записана історія правління Дайю над водою, що демонструє серце імператора до народу і людей, хоча історія правління Дайю над водою записана лише як документ, вона також є результатом взаємодії персонажа і навколишнього середовища. Філософське мислення гуманізму коротко викладено в «Книзі книг і писань» так: «Людина – тільки в небезпеці, а серце Шляху – тільки в тонкощі» [10].

Дао де Цзин теоретизує, як закон природи, вказуючи на взаємозв'язок між небом, землею, людиною, дао та природою [4]. Як говорить стара

приказка, «людина слідує закону землі, а закон землі слідує закону неба; закон неба слідує закону Дао, а закон Дао слідує природі». У цих кількох словах укладено зв'язок всього суцього землі з людиною, яка, своєю чергою, поширюється на незримий зв'язок із природою. Дао всюдиусще і має порядком, але як особистість воно може бути названо, як кажуть, «Дао невидимо і безіменно» [9]. Якби Дао можна було б назвати, воно б перестало існувати. Конфуцій говорив, що культура Лаоцзи подібна до дракона: передній рідич не бачить голови, а задній не бачить хвоста, так і вся даоська культура - це втілення традиційного китайського мислення, яке включає поняття неба, землі і людини, являє собою складну систему. Це система, що включає поняття неба, землі і людини, що пропонує ідею правління шляхом байдикування, що є свого роду байдикуванням, що втілює діалектичну думку філософського просування, яке відповідає волі Неба, і є великою чесною. Його гуманістична перспектива зосереджена на упорядкованому розвитку людського суспільства та природної екології, що сприятливо у довгостроковій перспективі.

Ху Сяої [4] провела глибоке дослідження давньокитайського погляду на природу з погляду екологічної філософії. У дослідженні використовуються методи вивчення літератури та порівняльного аналізу, а завдяки ретельному прочитанню та зіставленню давньої філософської літератури розкриваються екологічні думки у давньокитайському погляді на природу, які мають велике значення для сучасної охорони навколишнього середовища та сталого розвитку.

Кан Чжунцян та Мі Гонхао [6] вивчають давньокитайську філософію з погляду феноменології. У їх дослідженні використовуються методи філософського аналізу та вивчення літератури. Шляхом аналізу та інтерпретації давньої філософської літератури дослідження приходять до феноменологічного усвідомлення та характеристик давньокитайської філософії, які демонструють унікальне пізнання та спосіб мислення давніх китайців про природні явища.

Янчунь Ван, Сінь Хуан [7] досліджують взаємовплив та взаємодоповнюваність філософії та природничих наук у Стародавньому Китаї шляхом вивчення взаємовідносин між ними. У дослідженні використовуються методи документального дослідження та історичного аналізу, а завдяки всебічному аналізу давньої філософської та природничої літератури виявляються спільні риси та взаємодоповнюючі відносини між давньокитайською філософією та природничими науками з точки зору їх ідей та методів.

Вивчаючи екологічну компоненту давньокитайської філософії, Чжан Цзіньсун [8] досліджує екологічну думку у давньокитайській філософії з двох точок зору. У дослідженні використовуються методи вивчення літератури та філософського аналізу, і завдяки докладному читанню та аналізу давньої філософської літератури ми приходимо до екологічних поглядів та цінностей у давньокитайській філософії, що є важливим

одкровенням для сучасного будівництва екологічної цивілізації.

Висновки. Завдяки проведеному огляду та аналізу літератури на тему «Погляд на образ природи в давньокитайській філософії» нами отримано більш глибоке уявлення про погляди на природу в давньокитайській філософії. Завдяки вивченню та аналізу літератури вдалося систематизувати знання про еволюцію давньокитайської концепції природи, її значення для розвитку людської цивілізації та взаємозв'язку з природничими науками. Ці дослідження дають нам важливі рекомендації для подальшого розуміння та вивчення давньокитайської філософії.

Хоча екологічні концепції стародавнього Китаю не так добре інтегровані, як у західних країнах, вони були вирощені та глибоко втілені у цивілізації та культурі останніх 5000 років. Простір глибокого екологічного мислення – говорить нам про те, що ми стали свідками зрілості та прогресу екологічних концепцій у сучасній китайській культурі та екологічній поведінці [16]. Ми знаходимося в ретро-мистецтві та одночасно в ретро-культурі, екологічні проблеми про стародавні книги витягуються з кокона та піддаються систематичному та послідовному аналізу. У даний час ми також відроджуємо китайську національну культуру, що також відбивається у відродженні відмінного традиційного мислення, і тепер, на основі розуміння природи та розуміння законів, він знає, як найкраще використати умови сучасного світу. Традиційні китайські екологічні концепції та філософії, є глибоке благоговіння перед світом природи та ідея відплати, якщо старі як «таємничі почуття», то ці таємничі почуття в сучасному уявленні все більш глибокі. Якщо знання «протоєкологічної культури» стародавнього Китаю може бути поєднано із сучасним суспільством, на нашу думку це призведе до створення сучасного суспільства з новою життєвою силою.

Список джерел інформації (мовою оригіналу)

1. 寇佳艳.中国古代文论中“自然”概念的历史演变.延安大学. 2013.
2. 李希.郭象哲学与中古的自然审美.吉林大学. 2011.
3. 高杰.《生活与哲学》教学中的中国古代哲学思想的运用研究.渤海大学. 2017.
4. 胡晓艺, 中国古代自然观的演进及其对人类文明新形态的意义,大连干部学刊,2021. 页. 54-58
5. 周思羽,中国古代自然生态哲学的思想探究,知识文库 2017. 页. 22
6. 康中乾 米公豪, 中国古代哲学的现象学识度和特点, 陕西师范大学学报. 2020 (1). 页. 92-102.
7. 王艳春,黄鑫, 中国古代哲学和自然科学, 江苏工业学院学报, 2004. 页. 192-193.
8. 张劲松, 中国古代哲学生态化溯源的两个视角, 汉字文化. 2002.
9. 彭静.中国古代美学之“化”范畴研究.四川师范大学. 2010.
10. 陈聪发.中国古典美学清范畴研究. 2007.

11. 张航.论中国古代哲学美学中的“化”.吉林大学. 2019.
12. 周雅青.现代中国环境陶艺中的自然意象研究.南京艺术学院. 2021.
13. 冯益民.新课改背景下农村小学数学的教学现状和展望.2018(15). 页 41-42.
14. 傅闻捷.古中国与古希腊语言哲学思想比较.复旦大学. 2014.
15. 高利民.庄子无用之用的另一种解读,2005(4). 页 105-112.
16. 肖亚丽.中国古代相关性宇宙论的三种表现形式及其指向.兰州大学. 2017.
17. 李丹.中国古代生态哲学思想初探.华中师范大学. 2007.

Список джерел інформації

1. Коу Цзянь. Исторична еволюція поняття "природа" у давньокитайській літературі. Яньанський університет. 2013.
2. Лі Сі. Філософія Го Сяна та естетика природи в середні віки. Цзилінський університет. 2011.
3. Гао Цзе. Дослідження використання давньокитайської філософської думки у викладанні життя та філософії. Бохайський університет. 2017.
4. Ху Сяої. Еволюція давньокитайського погляду на природу та його значення для нової форми людської цивілізації, Далянський кадетський журнал, 2021. С. 54-58.
5. Чжоу Сіюй, Дослідження філософії екології природи у Стародавньому Китаї, База знань. 2017. С. 22.
6. Кан Чжунцян, Мі Гонхао. Феноменологічне розуміння та особливості давньокитайської філософії, Журнал Шеньсійського нормального університету, 2020 (1). С. 92-102.
7. Янчун Ван, Сінг Хуан. Філософія та природничі науки в стародавньому Китаї, Журнал Технологічного інституту Цзянсу. 2004. С. 192-193.
8. Цзіньсун Чжан. Два погляди на екологічну простежуваність давньокитайської філософії, Китайська ієрогліфічна культура. 2002.
9. Пен Цзін. Дослідження категорії "трансформація" у давньокитайській естетиці. Сичуанський нормальний університет. 2010.
10. Чень Конгфа. Дослідження категорії "цин" у китайській класичній естетиці. 2007.
11. Чжан Хань. "Хуа" в естетиці давньокитайської філософії. Цзилінський університет. 2019.
12. Чжоу Яцін. Образи природи у сучасній китайській екологічній кераміці. Нанкінський художній інститут. 2021.
13. Фен Імін. Стан та перспективи викладання математики у сільській початковій школі у контексті нової реформи навчального плану. 2018(15). С. 41-42.
14. Фу Веньце. Порівняння філософської думки про мову між давнім Китаєм та давньою Грецією. Фуданський університет. 2014.
15. Гао Лімін. Альтернативна інтерпретація марності Чжуанцзи. 2005 (4). С. 105-112.

16. Сяо Ялі. Три прояви давньокитайської актуальної космології та їх напрями. Ланьчжоуський університет. 2017.
17. Чи Дань. Попереднє дослідження екологічної філософської думки у стародавньому Китаї. Хуачжунський нормальний університет. 2007.

References (transliterated)

1. Kou, Jiayan. The Historical Evolution of the Concept of "Nature" in Ancient Chinese Literature. Yan'an University. 2013.
2. Li Xi. Guo Xiang's Philosophy and Nature Aesthetics in the Middle Ages. Jilin University. 2011.
3. Gao Jie. Research on the utilization of ancient Chinese philosophical thought in the teaching of Life and Philosophy. Bohai University. 2017.
4. Hu Xiaoyi. The evolution of ancient china's view of nature and its significance to the new form of human civilization , dalian cadre journal. 2021. P. 54-58.
5. Zhou siyu, Ideological investigation of ancient Chinese philosophy of nature and ecology, knowledge library, 2017. P. 22.
6. Kang Zhongqian Mi Gonghao, Phenomenological awareness and characteristics of ancient Chinese philosophy, Journal of Shaanxi Normal University, 2020(1). P. 92-102.
7. Wang Yanchun, Huang Xin. Philosophy and natural science in ancient china, Journal of jiangsu institute of technology. 2004. P. 192-193.
8. Zhang Jinsong, Two perspectives on the ecological tracing of ancient Chinese philosophy, Chinese Character Culture, 2002. P. 192-193.
9. Peng Jing. A study on the category of "transformation" in ancient Chinese aesthetics. Sichuan Normal University. 2010.
10. Chen Congfa. A study on the category of "qing" in Chinese classical aesthetics, 2007. C. 11.
11. Zhang Hang. On the "Hua" in the aesthetics of ancient Chinese philosophy. Jilin University. 2019. P. 12.
12. Zhou Yaqing. Nature Imagery in Modern Chinese Environmental Ceramics. Nanjing Art Institute, 2021.
13. Feng Yimin. Teaching status and prospect of rural elementary school mathematics in the context of new curriculum reform,2018(15). P. 41-42.
14. Fu Wenjie. Comparison of philosophical thought on language between ancient China and ancient Greece. Fudan University. 2014.
15. Gao Limin. Another interpretation of Zhuangzi's uselessness. 2005 (4). P. 105-112.
16. Xiao Yali. Three manifestations of ancient Chinese relevance cosmology and their directions. Lanzhou University. 2017.
17. Li Dan. A preliminary study of ancient Chinese ecological philosophical thought. Huazhong Normal University. 2007.

Надійшла (received) 06.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Чжан Хунвей (Zhang Hongwei) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри філософії, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0227-8133>

ПРАВО ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

УДК 351/342.25 : 631.115.7

doi: 10.20998/2227-6890.2024.1.09

В.Г. БУЛЬБА, В.В. ОРОБЕЙ

GAР-АНАЛІЗ У ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ РОЗВИТКОМ БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА В СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ УКРАЇНИ

У статті переосмислено класичний підхід до використання методу GAР-аналізу, розглянуто можливості його використання у публічному управлінні сільськими територіями та оцінювання інноваційних підходів, відповідно до стратегічних напрямів щодо розвитку соціальної сфери. Розроблено та запропоновано рекомендації щодо вдосконалення наявних інноваційних підходів. Доведено, що для збереження сільських територій в Україні в умовах російсько-української війни та у післявоєнний період важливим стратегічним пріоритетом публічного управління є розвиток безпечного середовища в сільській громаді (концепція «Безпечна громада», поліцейські станції, електронні послуги, концепція Zero waste, захист навколишнього середовища).

Ключові слова: публічне управління, аграрна сфера, соціальна сфера, територіальні громади, сільські території, інноваційні підходи, GAР-аналіз.

V.H. BULBA, V.V. OROBEI

GAP ANALYSIS IN PUBLIC MANAGEMENT OF SAFE ENVIRONMENT DEVELOPMENT IN RURAL TERRITORIAL COMMUNITIES OF UKRAINE

The article rethinks the classical approach to using the GAP analysis method, examines the possibilities of its application in public management of rural areas, and evaluates innovative approaches in accordance with strategic directions for the development of the social sphere. Recommendations for improving existing innovative approaches have been developed and proposed. It has been proven that for the preservation of rural areas in Ukraine during the Russian-Ukrainian war and in the post-war period, an important strategic priority of public management is the development of a safe environment in the rural community ("Safe Community" concept, police stations, electronic services, Zero Waste concept, protecting the environment).

Key words: public management, agricultural sector, social sector, territorial communities, rural areas, innovative approaches, GAP analysis.

Постановка проблеми. Одним із інноваційних підходів у публічному управлінні є використання методу GAР-аналіз. Цей метод вже успішно використовують в управлінській і маркетинговій практиці. Відповідно до фінансово-економічного словника, метод GAР-аналізу представляє собою метод вибору стратегічних напрямів інноваційного розвитку (інноваційних стратегій) підприємства, який «дає можливість на основі дослідження фактичних і потенційних потоків прибутків від реалізації різних видів продукції виявити прогалини ринку, які можна заповнити інноваційною продукцією» [4], тобто визначити недовикористання можливостей ринку для отримання максимального прибутку. Зазвичай, цей метод здійснюють за основними елементами – прогалинами у конкуренції, збуті, використанні та номенклатурі.

За допомогою методу GAР на основі аналізу первинної інформації (інформаційних матеріалів, що збираються вперше для прийняття рішення щодо вирішення визначеної проблеми) вивчається стратегічне розходження між бажаним і реальним станом галузі (підприємства, підрозділу), порівнюється діяльність суб'єкта (об'єкта, підрозділу) управління / господарювання щодо досягнення поставленої мети, визначаються прогалини (розриви) в цьому процесі, які можна заповнити новими підходами. Метод GAР також, як і метод SWOT-аналіз, дозволяє виявити сильні, слабкі сторони та можливості і загрози досліджуваного об'єкта. У випадку, коли розрив прогалин виявляється незначний, то в управлінні застосовують стратегію стабільності. Однак, коли виявляється, що розрив прогалин є глибоким, широким, то доцільно

або застосувати стратегію розширення, або взагалі стратегію відмови – у разі, якщо прогалини пояснюються поганими показниками в минулому. Вважається, що аналіз розривів може бути стратегічним або оперативним. Перший фокусується на управлінні та плануванні загалом, а другий – на повсякденній роботі команди чи відділу. Оскільки обидва методи засновані на реальних ситуаціях, то і немає необхідності робити припущення. У такому випадку аналіз стратегічного розриву розглядає стратегію компанії / підприємства / галузі та тісно пов'язаний з порівняльним аналізом (порівняння себе з конкурентами або кращими практиками) [3].

Отже, спробуємо за допомогою методу GAP-аналізу визначити прогалини в наявних інноваційних підходах, що використовуються у публічному управлінні розвитком безпечного середовища в сільських територіальних громадах України, та запропонуємо рекомендації щодо вдосконалення цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретико-методологічну базу дослідження проблематики публічного управління розвитком соціальної сфери та сільських територій становлять праці таких українських вчених, як В. Бабаєв [1], І. Бабаєва [1; 12], В. Бульба [2; 13], Т. Гоголь [14], П. Горінов [14], Є. Матвіїшин [5], Л. Мельничук [14], О. Поступна [9], С. Приліпко [10], Н. Статівка [12], А. Тамм [9] та ін. Переважним чином вони розглядають сучасні підходи до реалізації соціальної політики держави та обґрунтовують необхідність використання інноваційних підходів в управлінні соціальним розвитком регіону та/або сільських територій. Однак, проблема, що зазначена в даній статті, як видається, залишається недостатньо розкритою, що зумовлює необхідність її подальшої розробки.

Метою статті є визначення прогалин в наявних інноваційних підходах, що використовуються у публічному управлінні розвитком безпечного середовища в сільських територіальних громадах України; розроблення рекомендацій щодо вдосконалення цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Соціальна сфера, що забезпечує добробут населення, в українських селах переживає глибоку системну кризу, що проявляється в скороченні мережі закладів, неможливості у повній мірі задовольнити інтереси і потреби населення, погіршенні демографічних показників, відсутності необхідних зручностей у побуті сільських мешканців та ін. Усе це призводить до відчутного зниження якості життя сільського населення, стає більш відчутним розрив між рівнем життя села і міста. До того ж, рівень системного дискомфорту у соціальній сфері сільських територій зростає внаслідок російсько-української війни, що наразі триває в Україні, що лише поглиблює кризову ситуацію українського села. Особливо це відчувають люди, які проживають на окупованих, деокупованих, прифронтових, прикордонних з країною-агресором територіях. Саме на цих територіях відбувається гостра дестабілізація всіх сфер життєдіяльності суспільства. Виходячи з цього можна стверджувати,

що кризовий стан соціальної сфери без перебільшення загрожує майбутньому існуванню й розвитку українського села в цілому в країні, а найбільше на територіях з особливим статусом, що перелічені вище. Вважаємо, що для збереження українського села саме у зазначених умовах важливим стратегічним пріоритетом публічного управління розвитком сільських територій в Україні є розвиток безпечного середовища в сільській громаді, а саме впровадження в життя селян концепції «Безпечна громада», створення поліцейських станцій, надання електронних послуг, впровадження концепції Zero waste або «нуль відходів», захист довкілля [7].

Щодо концепції «Безпечна громада», то її головна ідея полягає в забезпеченні безпеки кожної громади, а безпечна громада забезпечує безпеку всієї країни. Створення безпекового середовища громади – це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення правопорядку, безпеки дорожнього руху, громадського здоров'я, інфраструктури, публічних послуг, ведення бізнесу, праці, екологічної безпеки та ін. Жителі сільських територій мають відчувати себе в безпеці. Забезпечити таке безпечне середовище можна лише у постійній взаємодії, спільній праці місцевих органів влади з представниками поліції та з безпосередньою участю мешканців певного населеного пункту.

Активність впровадження ідей концепції «Безпечна громада» в Україні припадає на осінь 2022 р. Не зважаючи на те, що цей проєкт дуже молодий, вже сьогодні можна побачити певні прогалини у практичній діяльності: нечіткий розподіл повноважень у сфері безпеки між державою та громадами, застарілі механізми взаємодії суб'єктів забезпечення безпеки громади; відсутність стандартів і методик оцінювання рівня безпеки громад. Вважаємо, що ці питання можна вирішити у правовому полі, розмежувавши повноваження держави і територіальної громади у відповідних сферах життєдіяльності громади та розробивши концептуальні засади, стандарти та критерії функціонування безпекового середовища в громаді, впровадити критерії оцінювання рівня безпеки громади, які б охоплювали всі види й рівні безпечного середовища [6].

Процес створення поліцейських станцій у територіальних громадах в Україні розпочався в рамках проведення реформи Національної поліції – проєкт «Поліцейський офіцер громади». Це новий формат роботи дільничних офіцерів поліції, метою якого є забезпечення всіх територіальних громад окремим офіцером, який здійснюватиме поліцейську діяльність в інтересах громади, в якій і проживає. Відповідно до умов проєкту, фінансування офіцера поліції здійснюється державою і громадою, звідси й з'являється офіцер перед керівництвом Національної поліції України та перед територіальною громадою. До основних обов'язків офіцера поліції входять: орієнтована на потреби громади поліцейська діяльність, метою якої є попередження поширення на території ТГ правопорушень; реалізація спільно із громадою проєктів з підвищення публічної

безпеки (профілактика злочинів серед неповнолітніх, протидія домашньому насильству, популяризація здорового способу життя, допомога уразливим категоріям населення тощо); здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, прийняття рішень про застосування адміністративних стягнень; проведення перевірки за зверненнями громадян та вжиття необхідних заходів [8]. У цілому, офіцер поліції орієнтується на потреби населення громади та має забезпечувати порядок на території своєї громади. Поліцейського офіцера громади обирають на підставі поданої анкети до Національної поліції України, відбору, що проходить в два етапи (тестування та інтерв'ю), та проходження кандидатом спеціального підготовчого курсу. Підготовлений кандидат призначається на офіцерську посаду, йому надається повне екіпірування, планшет, заробітна плата та соціальні гарантії. За підтримки громади офіцер отримує облаштоване службове приміщення – поліцейську станцію – з робочим місцем, службовий автомобіль та паливно-мастильні матеріали. Поліцейський офіцер має обслуговувати громаду, чисельність населення якої у сільській місцевості не перевищує 6 тис. осіб.

Перша поліцейська станція в Україні була створена в березні 2016 р. на Тернопільщині. Там працювало 6 досвідчених працівників поліції, які оперативна реагували на всі звернення місцевих мешканців. Станом на вересень 2021 р. надання поліцейських послуг забезпечували понад 680 поліцейських станцій у 21 регіоні країни (понад 380 громад). Процес відкриття цих станцій продовжується і досі та дає добрі результати. Як показує практика, прогалиною в цьому проекті є те, що у базовому законі – Законі України «Про Національну поліцію» [11] відсутні положення про поліцейського офіцера громади та не враховано сучасний стан країни (воєнний та післявоєнний стан) у його функціональних обов'язках. Тож, вважаємо, що потребою часу є визначення зазначених питань у правовому полі.

В умовах війни однією з гострих проблем для виживання людей на сільських територіях, особливо тих, що розташовані поблизу активних бойових дій, є реагування на безпекові виклики, зокрема, загроза від ворожих диверсійно-розвідувальних груп, забезпечення цивільної безпеки мешканців громади, захист та/або підтримка вразливих груп населення тощо. Вважаємо, що в контексті вдосконалення інноваційного підходу «Створення поліцейських станцій» важливим є розробка цільових програм, зокрема таких як: «Забезпечення безпеки громади», «Профілактика злочинності та забезпечення громадської безпеки та правопорядку», «Правова освіта населення» тощо. В будь-якому випадку, поява на вулицях населеного пункту поліцейського офіцера у форменому одязі, можливість вільно спілкуватись з ним підвищує у місцевих мешканців відчуття безпеки та формує довіру до поліції в цілому.

Для підвищення рівня співпраці поліції з владою сільських територій доцільним виявляється організація груп «Сусідської варті» – програма, яка

вже демонструє гарні результати щодо взаємодії поліцейського офіцера з місцевою владою громад та самими її мешканцями. У рамках цієї програми дієвим є створення групи в одному з месенджерів для інформування правоохоронців, рятувальників, місцевої влади про проблеми, виявлені мешканцями села, задля забезпечення безпеки громади та усунення проблем. Крім того, потребою часу є запровадження на сільських територіях плану «Чужий в селі», відповідно до якого жителі зобов'язані інформувати поліцейського офіцера про сторонніх осіб, протиправні дії, конфліктні ситуації серед мешканців, появу в селі автотранспорту, який не належить мешканцям села, та іншу інформацію, яка може бути корисною для працівника поліції. Такі заходи спрямовані на підвищення рівня співпраці поліції з владою та мешканцями сільських територій.

Як показує досвід, в громадах під час вирішення конфліктів слабо використовують такий інструмент соціальної технології, як діалог – спеціально підготовлений груповий процес, який, зазвичай, проводить ведучий-фасилітатор з метою покращення розуміння між учасниками діалогу та спрямований на прийняття спільного управлінського рішення. Для підвищення активності участі сільського населення в діалозі з поліцією та місцевою владою вважаємо необхідним організувати відповідне навчання мешканців та розробити методiku проведення діалогових заходів, спрямованих на порозуміння і врахування потреб різних соціальних груп населення в громаді. Крім того, доцільним є організація під час діалогової зустрічі проведення публічного звітування поліцейського офіцера за результатами виконання його функціональних обов'язків. Одним із показників діяльності поліцейського офіцера громади має бути кількість та якість реалізованих спільних з громадою проектів.

Стосовно такого виду безпеки, як безпека публічних послуг. Держава через відповідні органи надає громадянам і бізнесу цілу низку різних послуг (персональні документи, послуги для сім'ї, транспортні, соціальні, реєстраційні та інші послуги). В умовах швидкого розвитку інформаційних технологій найбільш популярними серед населення стають електронні послуги – послуги, що постачаються через мережу Інтернет, автоматизовано без втручання людини. Єдиною вимогою для отримання електронних послуг є наявність необхідного комп'ютерного забезпечення чи гаджета, встановлення на цих пристроях спеціального застосунку / додатку, а також наявність швидкісного Інтернету. Переведення публічних послуг в електронний формат підвищує ефективність і прозорість їх надання, економить час як надавачів, так і отримувачів цих послуг.

Починаючи з 2019 р., під час оголошеної пандемії Україна, як і більшість країн світу, вимушена була перевести освітні, медичні та культурні послуги в дистанційний формат. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну лише загостило потребу в переведенні цих послуг в електронні, звичайно, що не в усіх регіонах країни і досі населення отримують зазначені послуги

в он-лайн режимі, лише ті, які вважаються небезпечними.

Значна кількість адміністративних послуг надається працівниками центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП), у тому числі й на сільських територіях. Це справді полегшує життя громадянам, які отримують послуги достатньо швидко і якісно. Однак, ЦНАП не на всіх територіях має можливість працювати безпечно. Тому пріоритетом виступають саме електронні послуги.

Слід зазначити, що в організації надання електронних послуг сільським мешканцям є певні прогалини, насамперед, це недосконала практика правозастосування та правовий нігілізм сільських мешканців, місцевих органів влади та бізнесу; низький рівень доступності деяких категорій населення до електронних послуг внаслідок відсутності необхідних цифрових гаджетів; низький рівень цифрової грамотності селян. Більшість проблем, як показує практика, виникає у осіб похилого віку та осіб з обмеженими можливостями, тобто тих осіб, які не можуть собі дозволити дороговартісний для них цифровий пристрій (смартфон, планшет тощо), для якого держава розробила застосунок «Дія», у якому можна оформити «Е-допомогу». Ця проблема особливо загострилась під час війни, коли внаслідок активних бойових дій українські громадяни втрачають житло, залишаються без документів, вимушені переїжджати до більш небезпечних населених пунктів, регіонів. Саме зазначені категорії населення не можуть скористатись додатковими електронними послугами, що розроблені українським урядом для громадян у умовах війни. До того ж, практично всі комунальні служби перевели платіжні розрахунки за надання послуг в електронний формат, що, звичайно, є доволі зручно, однак, знову є практично не доступними для зазначених категорій населення.

Враховуючи вище зазначене, рекомендуємо удосконалити наявні законодавчі акти, що регулюють сферу надання електронних послуг, в частині використання механізмів державно-приватного партнерства з метою додаткового фінансування розвитку електронних адміністративних послуг, в тому числі на рівні територіальних громад. З метою подолання правового нігілізму серед мешканців сільських територій, представників місцевої влади й бізнесу доцільним є запровадження правової програми на рівні громади із залученням фахівців-юристів. Крім того, для підвищення рівня доступності літніх осіб і осіб з обмеженими можливостями до електронних послуг необхідно в кожному сільському населеному пункті виділити приміщення, закупити декілька сучасних цифрових пристроїв, на яких вивести відповідні застосунки, та найняти на роботу консультанта (за кошти громади, сільської ради, бізнес-структур та ін.), який би допомагав сільським мешканцям отримати електронні послуги та здійснювати комунальні платежі. Також необхідно організувати навчання мешканців громади цифровій грамотності, наприклад, шляхом створення у приміщенні закладу освіти / клубного закладу «Університету третього

віку» та залучити до цього процесу вчителя інформатики або студентську молодь, яка здобуває відповідну освіту.

Одним із інноваційних підходів у публічному управлінні розвитком сільських територій є впровадження концепції Zero waste («нуль відходів»). Ця концепція є новою для українського суспільства, зокрема для сільських мешканців. Найголовнішою прогалиною в цьому питанні є відсутність знань або наявні поверхневі знання у мешканців сільських територій про дану концепцію. Тож, вимогою часу є організація і проведення просвітницької роботи серед місцевого населення з метою зацікавлення та залучення їх до зменшення кількості сміття, скорочення споживання, відмови від непотрібного, компостувати органічні відходи, дбайливо ставитися до природи тощо. Концепція передбачає зміни на двох рівнях – індивідуальному і суспільному. Зокрема, індивідуальні зміни відбуваються шляхом формування змін поведінки людини, у першу чергу, у веденні домашнього господарства, побуті у стилі «нуль відходів». Найпростішим способом познайомити сільських мешканців із правилами концепції Zero waste – це проведення навчальних тренінгів з населенням, на яких, наприклад, разом порахувати, скільки може заощадити одна родина, якщо відмовиться від постійного придбання питної води у пластиковій тарі, а користуватися лише однією багаторазовою тарою для придбання питної води. Тобто, придбаючи питну воду, людина сплачує лише за неї, ані за тару. Можна порахувати економію за місяць та у довгостроковій перспективі, наприклад, за рік. Далі можна пояснити місцевим мешканцям, які ще є вигоди та можливості для впровадження правил концепції Zero waste у господарстві та щоденному побуті, зокрема, заміна хімічних засобів для миття й прибирання, засобів особистої гігієни на натуральні, використання багаторазових речей/предметів замість одноразових та ін.

Що стосується суспільного рівня, то тут йдеться про сформовану хибну думку суспільства про невичерпність ресурсів. Наприклад, велика кількість товарів, які пропонує виробник і заклади торгівлі, є неякісними чи вироблені з неякісного матеріалу, тож, покупець вимушений викинути неякісний предмет, який швидко псується чи ламається, та купити новий товар, який, зазвичай, є таким самим неякісним. Таким чином, людина, намагаючись зекономити, купує постійно дешеві товари, що є практично одноразовими. Потрібно пояснювати, що потрібно правильно економити й обирати якісні і потрібні товари та відходити від одноразовості в економічно-торгівельній культурі.

Також слід зазначити, що концепція Zero waste спричиняє зміни й у виробничій інфраструктурі, зокрема, в діяльності промислових підприємств, що розташовані у невеликій близькості чи безпосередньо на території громади. Відповідальний виробник має піклуватись про навколишнє середовище та мешканців населеного пункту (пунктів), що розташовані поряд з підприємством. Це стосується вибору виробниками якісних матеріалів і складників,

покращення дизайну продукції з урахуванням можливості повторного використання, ремонту чи переробки, наприклад, пакування товару. Важливою складовою також у цьому питанні є створення чи фінансування мережі переробних станцій для правильної утилізації залишкових відходів. Такий підхід, окрім піклування про довкілля, також дає можливість запропонувати територіальній громаді підвищити рівень зайнятості сільського населення шляхом створення нових робочих місць.

Отже, концепція Zero waste є однією зі складових та інноваційним підходом в глобальній проблемі людства – захисті навколишнього середовища. Сьогодні розроблено та впроваджуються нові підходи й технології для вирішення цієї проблеми. Не виключенням є і сільські населені пункти, які мають певні прогалини у вирішенні проблеми захисту навколишнього середовища. Найбільш актуальними є: проблема із забезпеченням енергетичної незалежності населеного пункту; брак доступу сільського населення до інформації про ризики від діяльності промислових об'єктів, розташованих у недалекій близькості чи безпосередньо на території громади; забруднення території; незаконна вирубка дерев та будівництва, нераціональне використання водних ресурсів тощо. Для вирішення цих питань нами розроблено та запропоновано низку рекомендацій, серед яких головними вважаємо:

- створення екологічних технопарків як ефективний шлях впровадження інноваційних технологій у сфері енергозбереження (залучення науковців, представників бізнесу і органів публічної влади; встановлення податкових пільг; надання цільових субсидій різних рівнів та ін.; екотехнопарки є перспективним напрямком розвитку альтернативної енергетики та покращенням екології в певному населеному пункті / територіальній громаді);

- створення регіональних кластерів з управління відходами (пропозиції щодо участі місцевих громадських та неурядових організацій, асоціацій і представників приватного сектору у грантових проєктах, спрямованих на створення системи таких кластерів у малих і середніх громадах країни);

- підтримка повторного використання та переробки вторинної сировини (будівництво переробних промислових підприємств);

- організація вивозу сміття з населеного пункту (налагодження системи централізованого збору відходів, проведення роз'яснювальної / просвітницької роботи серед населення); запровадження системи роздільного збору сміття; отримання громадою / населеним пунктом економічної вигоди за сортування відходів; вести навчальні предмети в закладах загальної середньої освіти, наприклад, предмет «екопросвіта» з метою пояснення правил, можливостей, формування далекоглядності у молодого покоління в питаннях організації збору та вивозу сміття у сільських населених пунктах, ознайомлення їх з успішними практиками та досвідом інших громад);

- організація і проведення екологічних заходів з метою очищення території у населеному пункту та за його межами, підвищення екоосвідомості сільських жителів (залучення мешканців населеного пункту до заходів, спрямованих на очищення навколишнього середовища, в тому числі водних ресурсів, озеленення території з метою покращення екологічного стану та довкілля; проведення екологічного моніторингу стану території територіальної громади; проведення одноденних екологічних екскурсій і подорожей; формування екологічної культури сільського населення та ін.);

- збереження ландшафтного і біотичного різноманіття; популяризація належного ставлення до наявних об'єктів і територій природних ресурсів, у тому числі задля розвитку туризму на власній території; розробка локальних екомереж; підтримка сприятливого гідрологічного режиму водних ресурсів та їх санітарного стану тощо.

Висновки. Наприкінці хотілось би зауважити, що нами переосмислено класичний підхід до використання методу GAP-аналізу, розглянуто можливість його використання у публічному управлінні сільськими територіями та оцінювання інноваційних підходів, відповідно до стратегічних напрямів щодо розвитку соціальної сфери. Розроблено та запропоновано рекомендації щодо вдосконалення наявних інноваційних підходів шляхом більш глибокого експертного аналізу кожного з цих підходів.

Перспективами подальших розвідок є визначення прогалини в наявних інноваційних підходах, що використовуються у публічному управлінні в рамках стратегічного пріоритету розвитку сільських територій – підвищення рівня диверсифікації економічної зайнятості селян.

Список джерел інформації

1. Бабасв В.Ю., Бабасва І.О. (2022). Публічне управління зайнятстю населення сільських територій в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення. *Актуальні проблеми державного управління*. № 2 (61). С. 157-179.
2. Бульба В.Г. (2013). Територіальна громада як об'єкт і суб'єкт державної соціальної політики. *Публічне управління: теорія та практика*. Вип. 4. С. 118-125.
3. Ісасенко В.М. (2016). *SWOT-аналіз і аналіз прогалин (GAP-аналіз) політик, програм, планів і законодавчих актів у галузі освіти й науки та підготовка рекомендацій щодо їх удосконалення відповідно до положень Конвенцій Ріо*. Херсон : ФОРП Грінь Д. С. 106 с.
4. Кучинський В.А., Гайдукова А.Д. (2015). Управління інноваційним потенціалом підприємства. *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. Темат. вип. : Технічний прогрес та ефективність виробництва*. Харків : НТУ «ХПІ». № 60 (1169). С. 19.
5. Матвішин Є.Г. (2022). Підхід до оцінювання результативності управління розвитком територіальних громад. *Демократичне врядування*. № 1 (29). С. 13-25.
6. Національна концепція «Безпечна громада» : презентація. Децентралізація. Retrieved from <https://www.decentralization.ua/uploads/attachment/document.pdf>
7. Оробей В.В. (2024). *Публічне управління розвитком соціальної інфраструктури сілких територій України* :

дис. доктора філософії з публ. упр. та адмін. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна. 281 с.

8. Поліцейський офіцер громади. Національна поліція України. Офіційний вебпортал. Реформи Поліції. Retrieved from <https://www.npu.gov.ua/diyalnist/reforma-policiyi/policejskij-oficer-gromadi>

9. Поступна О.В., Тамм А.Є. (2016). Сучасні підходи до реалізації державної соціальної політики на регіональному рівні. *Реалізація державної соціальної політики сталого розвитку регіону органами публічної влади України : кол. моногр.* ; Л.О. Белова, Д.В. Карамишев, Л.В. Набока та ін. ; за заг. ред. д.держ.упр., проф. Д.В. Карамишева, к.держ.упр., доц. Л.В. Набоки. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр». С. 122-135.

10. Приліпко С. (2020). Багаторівневе публічне управління комплексним розвитком сільських територій України. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президенті України*. Спецвипуск. С. 118-121.

11. Про Національну поліцію : Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 р. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

12. Статівка Н.В., Бабаєва І.О. (2023). Основні складові державного регулювання розвитку сільської соціальної інфраструктури. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. Вип. 37. С. 131-136.

13. Bulba V., Orobei V. (2023). Study of methodological approaches to assessing the development of social infrastructure in rural areas. *Global Scientific Trends: Economics and Public Administration*. Vol. 5/2023. P. 5-20.

14. Melnychuk L., Hohol T., Gorinov P. (2021). Implementation of innovations in the public administration system for the social sphere: reform of the deinstitutionalization process in Ukraine. *Public Policy and Accounting*. № 2 (4). P. 9-16.

References (transliterated)

1. Babaiev V.Iu., Babaieva I.O. (2022). Publichne upravlinnia zainiatiistiu naseleння silskykh terytorii v umovakh voiennoho stanu ta pisliavoiennoho vidnovlennia. Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. № 2 (61). S. 157-179.

2. Bulba V.H. (2013). Terytorialna hromada yak ob'iekt i subiekt derzhavnoi sotsialnoi polityky. Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka. Vyp. 4. S. 118-125.

3. Isaienko V.M. (2016). SWOT-analiz i analiz prohalyn (GAP-analiz) polityk, prohram, planiv i zakonodavchykh aktiv u haluzi osvity u nauky ta pidhotovka rekomendatsii shchodo yikh udoskonalennia vidpovidno do polozhen Konventsii Rio. Kherson: FOP Hrin D. S. 106 s.

4. Kuchynskiy V.A., Haidukova A.D. (2015). Upravlinnia innovatsiynym potentsialom pidpriemstva.

Visnyk Nats. tekhn. un-tu «KhPI» : zb. nauk. pr. Temat. vyp. : Tekhnichniy prohres ta efektyvnist vyrobnystva. Kharkiv : NTU «KhPI». № 60 (1169). S. 19.

5. Matviishyn Ye.H. (2022). Pidkhid do otsiniuvannia rezultatyvnosti upravlinnia rozvytkom terytorialnykh hromad. *Demokratychnе vriaduvannia*. № 1 (29). S. 13-25.

6. Natsionalna kontseptsiiia «Bezpechna hromada» : prezentatsiia. Detsentralizatsiia. Retrieved from <https://www.decentralization.ua/uploads/attachment/document.pdf>

7. Orobei V.V. (2024). Publichne upravlinnia rozvytkom sotsialnoi infrastruktury silkykh terytorii Ukrainy : dys. doktora filosofii z publ. upr. ta admin. Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina. 281 s.

8. Politseiskyi ofitser hromady. Natsionalna politsiia Ukrainy. Ofitsiyni vebportal. Reformy Politsii. Retrieved from <https://www.npu.gov.ua/diyalnist/reforma-policiyi/policejskij-oficer-gromadi>

9. Postupna O.V., Tamm A.Ie. (2016). Suchasni pidkhydy do realizatsii derzhavnoi sotsialnoi polityky na rehionalnomu rivni. Realizatsiia derzhavnoi sotsialnoi polityky staloho rozvytku rehionu orhanamy publichnoi vlady Ukrainy : kol. monohr. ; L.O. Bielova, D.V. Karamyshev, L.V. Naboka ta in. ; za zah. red. d.derzh.upr., prof. D.V. Karamysheva, k.derzh.upr., dots. L.V. Naboky. Kharkiv : Vyd-vo KharRI NADU «Mahistr». S. 122-135.

10. Prylipko S. (2020). Bahatorivneve publichne upravlinnia kompleksnym rozvytkom silskykh terytorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry prezidentovi Ukrainy. Spetsvyypusk. S. 118-121.

11. Pro Natsionalnu politsiiu : Zakon Ukrainy № 580-VIII vid 2 lypnia 2015 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

12. Stativka N.V., Babaieva I.O. (2023). Osnovni skladovi derzhavnoho rehuliuвання rozvytku silskoi sotsialnoi infrastruktury. Publichne upravlinnia ta administruvannia v Ukraini. Vyp. 37. S. 131-136.

13. Bulba V., Orobei V. (2023). Study of methodological approaches to assessing the development of social infrastructure in rural areas. *Global Scientific Trends: Economics and Public Administration*. Vol. 5/2023. P. 5-20.

14. Melnychuk L., Hohol T., Gorinov P. (2021). Implementation of innovations in the public administration system for the social sphere: reform of the deinstitutionalization process in Ukraine. *Public Policy and Accounting*. № 2 (4). P. 9-16.

Надійшла (received) 20.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Булба Володимир Григорович (Bulba Volodymyr) – Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри права, національної безпеки та європейської інтеграції; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5352-0574>;

Оробей Віктор Вікторович (Orobei Victor) – Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління» Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, здобувач наукового ступеня доктора філософії з публічного управління та адміністрування; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9152-0188>

V.V. ДОНЕНКО**ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ І ПІДХОДІВ У РЕТРОСПЕКТИВІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН**

У статті обґрунтовані теоретико-методологічні засади науки публічного управління, що визначили його еволюцію від ідеї управління як ієрархічно організованої системи до концепції мережевої структури взаємодії державних, приватних і громадських організацій. Проаналізовано підходи до розуміння предмету науки публічного управління, її змісту і місця і серед інших соціальних наук. Доведено, що мережевий підхід є на сьогодні найбільш ефективною методологією аналізу сучасного політичного процесу. Встановлено, що під впливом інформаційних технологій змінюється сама природа держави, відбувається перерозподіл її функцій на наднаціональному і субнаціональному рівнях.

Ключові слова: публічне управління, органи місцевого самоврядування, взаємодія держави і суспільства, мережевий підхід.

V.V. DONENKO**PUBLIC ADMINISTRATION: EVOLUTION OF CONCEPTS AND APPROACHES IN THE RETROSPECTIVE OF SOCIAL RELATIONS DEVELOPMENT**

The article substantiates the theoretical and methodological foundations of public administration, which determined its evolution from the idea of management as a hierarchically organised system to the concept of a network structure of interaction between public, private and non-governmental organisations. Approaches to understanding the subject of public administration science, its content and place among other social sciences are analysed. It is proved that the network approach is currently the most effective methodology for analysing the modern political process. The author emphasises that under the influence of the information technologies, the very nature of the State as the most important political and legal institution is changing, and its functions are being redistributed at the supranational and subnational levels.

Key words: public administration, local self-government bodies, interaction between the state and society, network approach.

Постановка проблеми. Публічне управління як самостійна галузь дослідження є відносно новою для українського наукового дискурсу, її бурхливий розвиток розпочався лише чверть століття тому. У розгляді еволюції публічного управління як галузі науки доречно вжити таке метафоричне визначення поточного періоду її становлення, як «підліткового». На цьому етапі відбувається її становлення, самоідентифікація, остаточно визначається її місце серед інших соціальних наук і оформлюються основні напрями і перспективи розвитку.

У період «дитинства» дослідники, які працювали у цій царині, прагнули освоїти досягнення світової наукової школи публічної політики та управління. Наукові статті найчастіше представляли авторську інтерпретацію зарубіжних першоджерел. Наразі дослідницька проблематика поступово «дрейфує» від опису зарубіжного досвіду до обґрунтування національних політико-адміністративних трендів та управлінських моделей.

Для теоретичного обґрунтування, затребуваного сучасною практикою публічного управління, необхідно отримати відповіді на базові запитання: Що включає публічне управління в умовах становлення інформаційного суспільства? Якими є його теоретичні концепти і практичне застосування? Як публічне управління пов'язане із публічною політикою, і у чому виявляються їхні відмінності? І,

нарешті, яка модель публічного управління і які підходи до її практичного втілення є найбільш прийнятними у сучасних умовах. Відповіді на ці питання можливі за умови опису, пояснення і глибокого осмислення політико-адміністративних систем і, врешті-решт, рефлексії цінностей, норм і стандартів, застосованих до державного регулювання і державної політики.

У сучасну епоху ефективно державне управління не може бути засноване на використанні старих принципів діяльності ієрархічних, бюрократичних структур. Разом із цим вона відкидає і претензії ринкових принципів організації на домінування в державному управлінні.

Для нової ідеології публічного управління ключовою є теза про те, що ефективність розв'язання суспільних завдань визначається не стільки бюрократичною ієрархією чи ринково-державним менеджментом, скільки налагодженням спільної взаємодії держави із суспільством. Держава наразі розглядається лише як один з агентів координації суспільних справ. Поряд із нею в нову систему управління потрапляють бізнес-структури, асоціації громадянського суспільства, місцеве самоврядування, міжнародні організації. Виникає і активно розвивається розгалужена мережа агентів публічного управління, між якими встановлювалися відносини співпраці, співучасті, сприяння, спільної

відповідальності. Проте належного теоретичного обґрунтування вона ще отримала, що пояснюється динамічністю змін суспільних відносин в інформаційну епоху і відповідно об'єктивним відставанням теорії від практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Результати теоретичних досліджень, присвячених обґрунтуванню концептуальних підходів до розуміння предмету науки публічного управління, її змісту і місця і серед інших соціальних наук, а також пошуку оптимальних управлінських моделей, які б відповідали запитам суспільства на певних етапах історичного розвитку, представлені у наукових розвідках Г. Лассуелла [21], В. Вільсона [24], Дж. Донах'ю [4], Дж. Марча і Дж. Олсена [14], Д. Кеттла [12], С. Худа [10]. В Україні означеній проблематиці присвячено наукові праці К. Бугайчука [2], О. Грибко [25], С. Чернова В. Воронкової, В. Банаха [16], Т. Семенчука [18].

Метою статті є обґрунтування теоретико-методологічних засад публічного управління, що визначили його еволюцію від ідеї управління як ієрархічно організованої системи до концепції мережевої структури взаємодії державних, приватних і громадських організацій; узагальнення підходів до розуміння предмету науки публічного управління, її змісту і місця і серед інших соціальних наук.

Виклад основного матеріалу. Публічне управління (public administration) – це науковий напрям, що об'єднує взаємопов'язані, але відносно автономні дослідницькі галузі: державний менеджмент (public management), тобто операційні й адміністративні аспекти функціонування державних органів; аналітику державних програм і політик (public policy), включно зі стратегічним плануванням, оцінкою регулюючого впливу; взаємодію державних органів із органами місцевого самоврядування, покликаними забезпечити задоволення громадських інтересів і розв'язання колективних проблем. Із цих позицій публічне управління можна визначити як систему кооперації державних, самоврядних, неурядових (некомерційних) і змішаних структур, покликану забезпечити задоволення суспільних інтересів і розв'язання колективних проблем.

Публічне управління, об'єднуючи діяльність державних, муніципальних, неурядових (некомерційних) організацій, фактично представляє суспільно-державну систему реалізації загальнонаціональних і місцевих інтересів та виробництва суспільних благ. Водночас публічне управління має враховувати автономність особистості, залишаючи їй можливість самостійного вибору. Тому особливого значення набуває сформованість зворотних зв'язків щодо виконання управлінських рішень, у яких відображаються: 1) інтереси окремих груп (різноманітних громадських фондів, профспілок, етнічних, молодіжних та інших організацій з певними інтересами, парламентські лобі тощо); 2) відносини безпосередньо із громадянами (оподаткування, законотворча і правозастосовна практика, підготовка

та реалізація соціальних програм); 3) зв'язки із комерційними підприємствами (їхнє правове регулювання, державно-приватне партнерство тощо). Аналіз взаємовідносин органів державного управління і місцевого самоврядування із зазначеними вище суб'єктами суспільних відносин акумулює політичну складову їхньої діяльності.

Оскільки публічне управління – це не тільки адміністративний, а й політичний процес, то його системне розуміння включає дії формальних і неформальних акторів, залучених до процесу ухвалення та виконання рішень, і формальних і неформальних структур, створених для сприйняття та виконання цих рішень [22]. Уряд разом із бюрократичним апаратом є найважливішими, але не єдиними акторами цього процесу, який включає також діяльність неурядових організацій, аналітичних мозкових центрів, релігійних лідерів, фінансових інститутів, політичних партій тощо.

У світовому суспільствознавстві класичними вважаються два основні підходи до розуміння місця і змісту науки публічного управління серед інших соціальних наук. Перший підхід визначає цю сферу гуманітарного знання як системне об'єднання концептів і дослідницьких інструментів, розроблених іншими науками, що є необхідним для розробки рекомендацій управлінцям-практикам. Ще Г. Лассуелл, наголошуючи на міждисциплінарній природі публічної політики, вважав за необхідне для раціоналізації публічного управління посилювати інтеграцію політичної науки із соціологією, економікою, правом та управлінням бізнесом, що дасть змогу підвищити точність аргументації [21, с. 3-15]. Із цієї позиції публічне управління постає як інтеграція досягнень різних наук – те, що Лассуелл називав «policy sciences». Тобто заперечується існування публічного управління як самостійної галузі науки. Воно є суто професійною діяльністю управлінців у державних, муніципальних і неурядових організаціях, які використовують досягнення «policy sciences».

Прихильники другого підходу, визнаючи роль інших соціальних наук (політичної теорії, економіки, історії, соціології, юриспруденції), вважають, що вже понад півтора століття існує відносно молода, але дедалі впливовіша самостійна наука, яка має свій поняттєвий апарат, свої концепти, своїх теоретиків, здатна пропонувати практиці суспільного управління свої рекомендації. Причому цей зв'язок із практикою є визначальною рисою науки публічного управління, коли теоретичне й експертне знання виступають у тісному зв'язку й орієнтуються на конкретні потреби державних, муніципальних і громадських організацій. Як писав один із апологетів науки публічного управління А. Вілдавскі, експерт-дослідник завжди має говорити правду монархам про потенційно можливі альтернативи того чи іншого державного рішення, навіть якщо це може викликати неприйняття у людей, які приймають рішення (ЛПР) [23]. Для цього підходу типовим є поділ теоретичної царини публічного управління як на загальні концепти наукового управління (теорія організації, теорії

управління, теорії мотивації, адміністративна теорія), так і на специфічні концепції, орієнтовані саме на публічний сектор (теорія бюрократії, концепції «нового державного менеджменту» та «розумного регулювання», мережева концепція державного управління, теорія суспільного вибору тощо).

Однак виокремлення предмета цієї галузі знань ще не вирішує загальної проблеми її ідентифікації. Розташування її між теорією управління (менеджментом) і політичною теорією від самого початку спричинило певні труднощі у системному осмисленні публічного управління як залежного від дій широкого кола акторів і впливу різноманітних суспільних процесів.

Визнаючи сам факт існування науки публічного управління, деякі дослідники виходять із так званого «джералістського» підходу, розглядаючи її як субдисципліну, що включена у загальне теоретичне поле менеджменту (управлінської науки). Стверджується, що менеджмент як загальна теорія управління, надає для публічного управління ключові концепти аналізу організацій та організаційної поведінки, без чого неможливо дослідити питання публічного управління на мікрорівні (рівні організацій) [9, с. 5-12]. Близькою до цієї ідеї є позиція низки авторів, які наполягають на міждисциплінарному характері публічного управління, що включає політичний аналіз, фінансовий менеджмент, управління людськими ресурсами, інформаційний менеджмент і вивчення зовнішнього середовища [7, с. 55-73]. Дехто посилається на дослідницьку традицію, закладену ще В. Вільсоном, який писав, що «державне управління перебуває за межами власне політичної сфери. Питання державного управління не є політичними питаннями. Хоча політика і визначає завдання для органів управління, її втручання у процеси управління неприпустиме» [24].

Суперечливий взаємозв'язок операціональної, адміністративної та політичної підсистем публічного управління свідчить, що в єдиному процесі державного та муніципального управління співіснують різні логіки вироблення орієнтирів, особливі механізми узгодження інтересів, мотивації акторів і стратегії вироблення позицій, альтернативи застосування цінностей і традицій, норм і стереотипів, правил і технологій застосування влади. Смысл і специфіка публічного управління полягає у тому, що означена категорія дає змогу уявити інститути і процеси політико-адміністративної системи як 1) владні утворення, що мають безпосереднє відношення до чинного політичного режиму; 2) управлінські інструменти, що володіють адміністративним потенціалом регулятивного впливу; 3) результат компромісів і зіткнень зацікавлених у державних рішеннях тих чи інших груп чи коаліцій.

У класичній теорії державного управління тривалий час панувала дихотомічна концепція «політика – управління». Але у сучасному публічному управлінні теза про протиставлення політичного й адміністративного, обґрунтована В. Вільсоном і розвинена Ф. Гуднау та їхніми

послідовниками, вже не є актуальною. Як зазначають Д. Шафрітц, А. Гайд і С. Паркес, «політико-управлінська дихотомія втратила свою життєздатність під час політики Нового курсу та в період війни, коли було практично неможливо застосувати до державного управління адміністративні процеси, що були б вільними від оцінних суджень» [19, с. 92].

У сучасних умовах критика організаційного детермінізму у публічному управлінні особливо яскраво представлена в позиції неонституціоналізму. Його фундатори Дж. Марч і Дж. Олсен у своїй програмній статті у середині 80-х наголошували на недоцільності абсолютизації мікрораціональних чинників у вивченні дій політичних акторів [14, с. 734-749]. Д. Кеттл конкретизував цю позицію на прикладах діяльності державного апарату, демонструючи неправомірність оцінювання її ефективності, абстрагуючись від цілей державної політики [12]. Звідси, постає ще одна проблема, яка стосується підзвітності бюрократії. Вивчення легітимності, ефективності та підзвітності політико-адміністративної діяльності акторів публічного управління дає змогу всебічно проаналізувати смисл і зміст управлінських стратегій держави.

Ці стратегії впливають з особливостей цілей діяльності державних структур. Тому вивчення публічного управління тісно «переплетене» із дослідженнями з теорії політики, політичного аналізу, етики, політичної філософії, конфліктології, політичного прогнозування тощо. Крім того, важливо підкреслити, що публічне управління – це насамперед владний, політичний вплив, що має правову зумовленість, а у своїй реалізації – силу державного апарату, який володіє засобами примусу.

З'ясувавши, що зближує публічне управління з іншими політологічними субдисциплінами, необхідно також виявити і наявні між ними відмінності. Як правило, вказують на три специфічні ознаки:

1) проблематика аналізованої нами галузі охоплює найактуальніші питання політико-адміністративної практики;

2) для неї характерна пряма включеність у процес розроблення державних рішень, що передбачає нормативну заданість досліджень, коли прямо визнається базова роль цінностей, які поділяє дослідник;

3) наукові дослідження найтісніше пов'язані з експертизою і тому переймаються питаннями, що потрібно робити, а не тим, що має бути [17, с. 5-7].

І спільні, і відмінні риси у зв'язці «політична теорія – теорія державного і муніципального управління» були виявлені й обґрунтовані в останній третині двадцятого століття, коли інтерес до публічного управління, як галузі науки, підупав через розчарування, пов'язані із цілою низкою провалів державної політики у багатьох країнах. Як наслідок, було розпочато радикальні реформи державної та муніципальної служби у переважній більшості розвинених країн і, як правило, без будь-якого серйозного теоретичного обґрунтування.

Проведення адміністративних реформ спочатку посилювало увагу до операційно-адміністративної складової публічного управління, що знайшло відображення в появі концепції «нового державного менеджменту» (new public management, NPM). NPM привернув увагу до непослідовності та суперечливості бюрократичної моделі, на основі якої будувалася адміністративна діяльність держави.

NPM представив принципово інше, порівняно з класичним, розуміння державного управління [5, с. 9-16]. По-перше, у цій концепції держава виступає як інститут, що забезпечує виробництво і надання певних послуг. По-друге, державні інститути покликані створювати необхідні рамки для процесів суспільної активності та спонукати громадян до самостійного розв'язання проблем. По-третє, держава координує на основі встановлених правил соціальну та економічну діяльність. І по-четверте, держава надає послуги суспільству лише у тому разі, якщо це зумовлено, наприклад, питаннями безпеки і якщо держава може це зробити із меншими витратами, ніж інші актори. Тим самим NPM виходив із безумовного визнання пріоритету громадського (недержавного) сектору: якщо будь-які функції можуть виконати недержавні органи, держава не повинна втручатися [10].

Після появи концепції NPM бюрократична модель контролю та підзвітності з її принципами ієрархії та поділу внутрішніх і зовнішніх функцій уже більше не розглядалася як аксіоматична. Дослідники публічного управління висунули на перший план вивчення комунікацій, зв'язків і взаємодій між менеджерами державних, приватних і громадських організацій, оскільки саме у цій сфері ухвалювали реальні рішення і здійснювали управлінські функції. NPM був здебільшого ринковим і менеджеріальним рецептом неоліберальної теорії та комерційного менеджменту. Він намагався бути аполітичним за умови, коли фундаментальні політичні й моральні принципи та інституційний баланс влади були стійкими. Аполітичність NPM, проте, співіснувала із політизацією багатьох реформ, оскільки стало очевидно, що вони призводять до значних змін у інституціональних відносинах і кидають виклик владному авторитету держави як основного політичного актора, а також розхилюють підвалини соціальної солідарності. У результаті увага змістилася із економічності та ефективності у напрямку цілей і цінностей залучених до процесу реформ акторів.

Коли минуло перше захоплення успіхами NPM, насамперед в англосаксонських країнах (Нова Зеландія, Австралія, Великобританія, Канада), стали очевидними серйозні прогалини у цій концепції. Критики експансіонізму менеджменту у публічне управління зазначали, що у державних структурах як критерій оцінювання діяльності, поряд з ефективністю, виступає соціальна справедливість, що має ціннісну природу, яка виходить за рамки менеджменту комерційних організацій [6].

Як наголошував Дональд Кеттл, даючи оцінку підсумкам адміністративної реформи у США та

інших, зокрема постсоціалістичних, країнах, неможливо розглядати проблеми, що виникають у рамках трансформації адміністративних процесів публічного управління, поза їхнім політичним контекстом. Причому ці проблеми Д. Кеттл пов'язує із відставанням теорії публічного управління, коли ініціатива проведення реформи надійшла від менеджерів приватного сектору, які нав'язали ЛПП своє розуміння цільової функції державного управління (ідеї сервісної держави) при ігнорванні широкого спектра соціальних і політичних цілей [12, с. 220-221].

Реформи державного управління у розвинених країнах супроводжувалися чисельними публікаціями і дослідженнями у рамках політико-управлінського аналізу. Ця субдисципліна об'єднала у собі мікроекономіку, політологію, державні фінанси, теорію систем та інші суспільні науки, з метою формування міждисциплінарного уявлення про те, яким має бути державне управління, як воно повинне визначати сутність державних програм та їх коригувати, і як має здійснюватися оцінювання його впливу та результатів.

В університетському середовищі вплив політико-управлінського аналізу проявлявся у тому, що навчальні заклади у розвинених країнах дедалі частіше пропонували спеціальність «Публічна політика» поряд із традиційним дипломом магістра зі спеціальності «Публічне управління» (MPA). Кілька великих факультетів державного управління в американських університетах були навіть перейменовані на факультети публічної політики та менеджменту («Public policy and management»).

Сучасний підхід до публічного управління передбачає такі вимоги до професійної підготовки цивільних службовців, які, у першу чергу, пов'язані з розвитком їхніх аналітичних здібностей. Саме теорія публічного управління може стати тут у нагоді, формуючи навички прогнозування наслідків управлінських рішень, а також пропонуючи критерії ефективності участі у процесі прийняття рішень.

Тим самим публічне управління з'єднує політичну науку і практичний менеджмент, створюючи захистий бар'єр для управлінської некомпетентності. Водночас для упровадження аналітичного підходу у практику публічного управління необхідні, на нашу думку, певні передумови. По-перше, наявність професійних експертів-аналітиків, які володіють відповідними знаннями. По-друге, освоєння базових теоретичних концепцій. По-третє, бажання ЛПП використовувати аналітичний підхід на практиці. По-четверте, добре організований процес планування, що дає змогу прогнозувати майбутнє й оцінювати наслідки ухвалених рішень.

У минулому столітті поширеним було етатистське уявлення про публічне управління, яке відводило державі центральне місце у розробленні політичного курсу (тобто політикам, які обіймали виборні посади), і акцентувало увагу на інструментах розпоряджень і контролі за виконанням. Сучасні підходи до публічного управління акцентують увагу на формуванні політичного курсу на основі

договірних відносин. Вони утворюють важливість політичних інститутів, наголошують на зростаючому значенні принципу довіри до політичного курсу.

Класична політико-адміністративна дихотомія, коли політики вважали себе відповідальними перед громадянами, завдяки виборам, а держслужбовці – перед своїм політичним керівництвом, себе дискретувала і не може слугувати моделлю відкритого й орієнтованого на суспільні інтереси демократичного управління. У першому десятилітті ХХІ століття з'являється нова формула, згідно із якою держслужба відповідальна як перед політиками, так і перед громадянами, яким служить [15]. Однак така система здатна інституціоналізуватися лише за умови взаємної довіри усіх зацікавлених сторін.

Довіра держави, громадян і бізнесу, як ключовий елемент сучасного функціонування владно-управлінських відносин, була використана під час розроблення концепції «керування» (governance), яку розглядають як продовження ідей нового державного менеджменту, що дає змогу поєднати політичну підзвітність концепції політико-адміністративної дихотомії та ефективність менеджменту.

Поняття «керування» відтіняє значущий аспект в управлінні суспільними справами через налагодження мережі партнерських відносин, а не звичайного адміністрування. При цьому саме держава перебирає на себе ініціативну функцію співробітництва, стаючи партнером кооперації, що формується, а не традиційно домінуючим і владним інститутом, що нав'язує свій стандарт діяльності. На противагу ідеї державного управління як ієрархічно організованої системи концепція «керування» пропонує новий тип управління, основою якого є мережеві структури взаємодії державних, приватних і громадських організацій [11, с. 197].

Цей концептуальний напрям, в основу якого покладено поняття «політична мережа» (policy network), став останнім часом досить популярним і впливовим серед теоретиків державного управління.

Концепція політичних мереж має в основі своїй ту саму ідею, що й новий державний менеджмент: сучасній державі не вдається забезпечити задоволення суспільних потреб, а тому є нагальна потреба замінити ієрархічне адміністрування на нову форму управління. Але якщо NPM у пошуках нових підходів робить акцент на ринковій економіці, то теорія політичних мереж ключовими для аналізу визнає комунікативні процеси постіндустріального суспільства та демократичну практику сучасних держав.

У виробництві суспільних благ держава дедалі більше залежить від інших акторів і субсистем; у цій ситуації взаємозалежності між суспільними і приватними акторами ані ієрархія, ані ринок не є ефективними структурами для координації інтересів, а також не є ефективними структурами для координації інтересів і ресурсів різних акторів, включених у процес продукування політичних рішень. Як результат, домінуючою моделлю управління стають політичні мережі.

Політичні мережі вирізняються розмаїттям механізмів управління, що включають не лише державні та недержавні політичні структури, а й бізнес, а також сукупність різних елементів громадянського суспільства різних рівнів – від міжнародного до локального. Таким чином, мережі управління можуть складатися із низки різноманітних різнорівневих інститутів, що об'єдналися для розв'язання якогось конкретного управлінського завдання.

Мережевий підхід до державного управління є не лише відзеркаленням суперечок, що точаться між представниками різних управлінських теорій, а й відповіддю на зміни умов, у яких здійснюється управління суспільними процесами. Дійсно, екологія публічного управління за останні десятиліття суттєво змінилася, що змушує шукати нові моделі управління, окрім ринкових та ієрархічних. Плюралізація суспільних структур, складність взаємовідносин між різними групами населення, високий рівень суспільних потреб та очікувань, зростання масштабу невизначеності та ризику, глобалізація світової економіки та розвиток соціальних мереж, інформатизація суспільства, падіння довіри населення до урядів і державних органів управління загалом – усе це та багато іншого призвело до перегляду традиційних управлінських підходів. Причому, на відміну від нового державного менеджменту, мережева концепція не применшує, а, навпаки, наголошує на ролі та особливостях публічної сфери.

Із позицій цієї моделі «якісне» державне управління (good governance) визначається аж ніяк не силою держави, орієнтованою на виконання ухвалених рішень, а її здатністю створювати й підтримувати мережеві структури, у рамках яких вона, враховуючи приватні особисті та групові інтереси, виробляє ефективну систему управління суспільством усередині та поза державними кордонами. Тим самим змінюються не лише форми, а й сам спосіб формування стратегії державного управління.

Водночас у межах цієї моделі неактуальним вже є завдання формування управлінських інститутів у тому вигляді, як воно визначається для транзитних держав. Мережева модель державного управління – це модель партнерських відносин держави і суспільства, які пройшли етап модернізації. Саме тому мережеву модель часто називається «управлінням без уряду» (governance without government) [3, с. 217-218]. Таке управління відрізняється як від адміністрування, за якого джерелом політичних рішень виступає суто політичне керівництво, так і від ринкової (менеджеріальної) моделі, з її акцентом на контрактних відносинах, де кожен учасник намагається максимізувати свою вигоду.

Управління у сучасних умовах постає не одностороннім, а дво- і навіть багатостороннім процесом, що не лише стирає межі між державою і суспільством, а й вносить зміни в їхню природу. Держава і суспільство стають більш проникними, і вже неможливо сказати, де закінчується одне і

починається інше, а розподіл обов'язків між урядовими та неурядовими установами щоразу стає об'єктом переговорів.

Політичні мережі мають низку характеристик, що відрізняють їх від інших форм управлінської діяльності у сфері публічних потреб та інтересів:

– по-перше, мережі є структурою управління публічними справами, що пов'язує державу і громадянське суспільство. Ця структура емпірично спостережувана і теоретично описується як множина різноманітних державних, приватних, громадських організацій та установ, що мають певний спільний інтерес;

– по-друге, політична мережа складається для вироблення угод у процесі обміну ресурсами, наявними у її суб'єктів. Це, по суті, зумовлює взаємну зацікавленість учасників мережі один в одному. Ресурси можуть бути розподілені нерівномірно, але незалежно від ступеня їхньої концентрації та певного домінування низки учасників мережі останні змушені вступати у взаємодію. Таким чином, можна виокремити ресурсну залежність учасників мережі;

– по-третє, важливою характеристикою політичної мережі виступає спільний інтерес. Це відрізняє цю регулятивну систему від ринку, де кожен учасник переслідує насамперед свої власні інтереси;

– по-четверте, з погляду вироблення політичних рішень, усі учасники мережі є рівними під час формування спільного рішення щодо питання, яке їх цікавить. Тут спостерігаються не вертикальні, а горизонтальні відносини;

– по-п'яте, є договірною структурою, що складається з набору контрактів, які виникають на основі узгоджених формальних і неформальних правил комунікації. У політичних мережах діє особлива культура консенсусу.

Таким чином, у контексті політико-правового регулювання управлінських відносин політична мережа являє собою систему державних і недержавних утворень у певній сфері політики, які взаємодіють між собою на засадах ресурсної залежності з метою досягнення спільної згоди з політичного питання, яке цікавить усіх, використовуючи формальні та неформальні норми.

З погляду завдань і принципів управління, теорія політичних мереж цікава тим, що:

а) включеність у державне управління як рівноправних партнерів низки акторів передбачає процеси взаємної комунікації, істинного діалогу, спільно виробленої домовленості. Поняття істинного діалогу передбачає, що структури влади, уряд, адміністрація не просто доводять до громадян, їхніх об'єднань уже вироблені рішення і програми, домагаючись потім їхньої підтримки, а залучають об'єднання і громадян до участі в самому процесі вироблення і ухвалення рішень. Причому ініціатором діалогу не обов'язково виступає уряд/адміністрація;

б) взаємодія владних і громадських структур у процесах державного управління, розв'язання тих чи інших конкретних завдань можлива тільки на основі

довіри, яка виникає до і в процесі спільної діяльності між цими структурами, що, своєю чергою, передбачає відкритість владних структур перед громадянами та їхніми об'єднаннями.

Не викликає сумніву, що мережевий підхід є на сьогодні ефективною методологією аналізу сучасного політичного процесу, а його застосування зумовлене системою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Так, трансформації соціальної сфери вимагають формування нової моделі управління на найрізноманітніших рівнях організації суспільних структур – глобальних, регіональних, національних, що пов'язано із низкою причин інституціонального характеру. Під впливом інформаційних ресурсів і технологій змінюється сама природа держави, як найважливішого політико-правового інституту, відбувається перерозподіл її функцій на наднаціональному і субнаціональному рівнях, ведеться пошук нової моделі державного устрою (регулюючої держави, рецептивної держави на протигагу бюрократичній, ієрархічній державам).

Серед найістотніших трансформацій сучасності, що відбуваються під впливом глобалізації, слід назвати формування транснаціональної політичної системи, що включає загальносвітові інститути і рухи, міжурядові та неурядові організації, зростання ролі організацій-посередників, зміну ролі і значення ООН. На нашу думку, найповніше теоретичне відображення ці процеси дістали в «парадоксі Нейсбіта», згідно із яким, що біль високим є рівень глобальної економіки, то сильнішими мають бути її учасники.

У царині державного управління аналогічна тенденція проявляється в посиленні дисперсії владної вертикалі та передачі низки функцій місцевим і регіональним органам. Ці об'єктивні чинники зумовлюють потребу у формуванні та політико-правовій інституціоналізації сучасних моделей управління, що ґрунтуються на принципах децентралізації, поліцентричності, мобільності, інноваційності, поєднання державного та ринкового регулювання, індивідуальної свободи та нових форм колективної й особистої відповідальності.

Поняття політичних мереж було сконструйоване для кращого розуміння і пояснення взаємодії ізольованих один від одного чинників, з метою подолання дихотомії «державно-громадянське суспільство». При цьому ієрархію та мережі слід розглядати як два «соціальні тіла», які не тільки не можна протиставляти одне одному, а й необхідно шукати шляхи, ресурси, завдяки яким обидві інституції зможуть взаємодіяти найефективніше. Ієрархічна структура використовує мережеві елементи як засіб стабілізації. Своєю чергою мережева структура, за певних обставин, може трансформуватися у структуру ієрархічну. У взаємопереходах мереж та ієрархій – один із ресурсів їхнього виживання та подальшого розвитку. Зарубіжні дослідники виокремлюють п'ять типів політичних мереж: політичні спільноти (policy community), професійні мережі (professional networks), міжурядові мережі (intergovernmental networks), мережі виробників (producer networks) та проблемні мережі (issue networks).

Кожен вид мереж має свій потенціал для розвитку горизонтальних зв'язків у суспільстві й формування взаємної відповідальності та зобов'язань. На наш погляд, заслуговує на увагу особливий вид політичних мереж – мережі довіри. Вони надають змогу повніше розкривати саме політичний потенціал державного та муніципального управління, долати його однобічну ринкову або суто адміністративну спрямованість. Поняття мережі довіри використовується здебільшого як метафора, та й то не надто часто. Але вони можуть бути конституйовані, наповнені реальним, конкретним змістом. По суті, кожен далекоглядний керівник має або прагне мати свої «мережі довіри». А ними можуть бути і регулярні зустрічі з виборцями, і звіти перед ними, і різні форми неформального спілкування тощо. Не можна забувати й про те, що мережі довіри вкрай важко створюються, але легко руйнуються.

Довіра є тією змінною, за допомогою якої можна «протестувати» ефективність мережі та розглянути кінцевий «продукт» взаємодії – те чи інше управлінське рішення на предмет його ефективності. Будь-яка мережа має свою інституціональну структуру, що включає регулятивні елементи (ролі, процедури, правила), нормативні елементи (норми, цінності, стандарти), когнітивні елементи (коди, знання та концепти, які циркулюють у мережі) та символічні елементи (ідентичності, ідеології, спільні погляди) [20].

Аналіз політичних мереж і взаємодії всередині них допомагає, уникаючи громіздкого системного підходу макрорівня та долаючи недоліки досліджень мікрорівня політики, дати відповідь на запитання, як формується ця політика. Однак слід визнати, що теорія політичних мереж не є теорією в безпосередньому розумінні, але, радше, є інструментом для опису та вимірювання різних конфігурацій взаємодії акторів та їхніх структурних характеристик. Концепція в цілому допомагає розкрити в усьому різноманітті напрями взаємодії державних і недержавних акторів.

Узагальнюючи огляд теорії політичних мереж, слід відзначити, що у сучасну епоху ефективно державне управління не може бути засноване на використанні старих принципів діяльності ієрархічних, бюрократичних структур. Разом із цим вона відкидає і претензії ринкових принципів організації на домінування в державному управлінні.

Спільним знаменником нової ідеології публічного управління стала теза про те, що за сучасних умов ефективність розв'язання суспільних завдань визначається не стільки бюрократичною ієрархією чи ринково-державним менеджментом, скільки налагодженням спільної взаємодії держави із суспільством. Держава наразі розглядається лише як один з агентів координації суспільних справ. Поряд із нею в нову систему управління потрапляють бізнес-структури, асоціації громадянського суспільства, місцеве самоврядування, міжнародні організації. Виникає і активно розвивається розгалужена мережа агентів публічного управління, між якими встановлювалися відносини співпраці, співучасті, сприяння, спільної відповідальності.

Висновки. Реалії сучасного глобалізованого світу змінюють основні цільові, функціональні, структурні засади побудови державного управління, здійснюючи парадигмальний зсув у розумінні його місця і місії у відносинах держава – ринок – громадянське суспільство. До старої парадигми належить бюрократична модель публічного управління, до нової парадигми – моделі нового державного менеджменту та мережева модель. Водночас у транзитних країнах концептуальний вибір, все ж таки, має більшою мірою орієнтуватися на національну модель державного управління, що не слід розцінювати як спробу створити теоретичну конструкцію, поряд із бюрократичною, менеджеріальною чи мережевою моделями. Національна модель державного управління – це визначення орієнтирів для стратегії реформ: за допомогою реалізації сучасних теоретичних підходів розробити адаптований до потреб суспільства сценарій перетворень, який, з одного боку, враховує його національні та історичні особливості, культурний потенціал, а з іншого – запускатиме процес поступової трансплантації інституцій і процесів управління, що довели свою ефективність у розвинених країнах. У підсумку слід зазначити, що мережева модель публічного управління намагається дати відповідь на виклики глобалізації та децентралізації. Через численні інститути обміну ресурсами, інформацією, узгодження політики та рішень вона втілює у життя нові форми комунікації громадян із політичним керівництвом держави та державними службовцями, а відтак – нові форми контролю, підзвітності та механізми узгодження інтересів.

Список джерел інформації

1. Abony, G., & Slyke, D.M. Van. (2020). Governing on the Edges: Globalization of Production and the Challenge to Public Administration in the Twenty-First Century. *Public Administration Review. Special Issue on the Future of Public Administration*, 70(1), 33–45. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1540-6210.2010.02244.x>
2. Bugaychuk, K.L. (2018). Public administration: theoretical basics and approaches to the definition. *Law and Safety*, 66 (3), 38–44.
3. Bovaird, T. (2015). Public governance: Balancing stakeholder power in a network society. *International review of administrative sciences*. Exeter, Vol. 71, N 2. P. 217–228.
4. Donohue, J. (2024). What is good corporate governance? 9 characteristics (with examples). Retrieved from <https://www.diligent.com/resources/blog/what-constitutes-good-governance>
5. Dunleavy, P., Hood, C. (1994). From old public-administration to new public management. *Public Money & Management*. L.N 14 (3). P. 9–16.
6. Frederickson, H.G. (1997). *The spirit of public administration*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 288 p.
7. Garson, G.D., Overman, E.S. (1983). *Public management research in the United States*. N.Y.: Praeger publishers, 278 p.
8. Jeffrey, E., Christopher, U., Nnamdi, O. (2019). Good Governance: The Conceptual and Contextual Perspectives. *Acta Universitatis Danubius*, Vol. 11, No. 1.
9. Hinderaker, I. (1963). The study of administration: Interdisciplinary dimensions. *Western political quarterly*. Sacramento, N 16. P. 5–12.

10. Hood, C. (1984). *The tools of Government*. Chatham, NJ: Chatham House, 190 p.
11. Kjaer, A.M. (2017). *Governance*. Cambridge : Polity Press. P. 197.
12. Kettl, D.F. (2012). *The Politics of the administrative process*. Washington, DC : SAGE publications. 612 p.
13. Lapuente, V., & Walle, S. Van de. (2020). The effects of new public management on the quality of public services. *Governance*, 33, 461–475. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/gove.12502>
14. March, J.C., Olsen, J.P. (1984). The New Institutionalism: organizational factors in political life. *American political science review*. Vol. 78, N 3. P. 734–749.
15. O'Flynn, J. (2021). From New Public Management to Public Value: Paradigmatic change and managerial implications. *The Australian journal of public administration*. Sydney, Vol. 66, No 3. P. 353–366.
16. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід : монографія ; за заг. ред. С. Чернова, В. Воронкової, В. Банаха, О. Сосніна, П. Жукаускаса. Запоріжжя : ЗДІА, 2016. 606 с.
17. Rabin, J., Hildreth, W.B., Miller, G. Ed. by (2007). *Handbook of Public Administration*. Boca Raton : CRC Press, 816 p.
18. Семенчук Т.Б. (2013). Сутність категорії «публічне адміністрування» та передумови її формування. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. Вип. 42. С. 385–390. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vetp_2013_42_64.pdf
19. Shafritz, J.M., Hyde, A.C., & Parkes, S.J. (2004). *Classics of public administration* (6th ed.). Florence, K.Y. : Thompson Wadsworth. P. 92.
20. Smith, M.J. (1997). *Policy networks. The Policy Process. A reader*. Second edition.
21. *The Policy sciences* ; Ed. by H.D. Lasswell, D. Lerner. Palo Alto, Calif. : Stanford univ. press, 1951. 344 p.
22. UNESCO. (2015). *What is good governance?* Retrieved from <http://www.unescap.org/>
23. Wildavsky, A.B. (1987). *Speaking truth to power: the art and craft of policy analysis*. Oxford : New Brunswick, 431 p.
24. Wilson, W. (June 1887). The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, Volume 2, Number 2.
25. Грибко О.В. (2022). Публічне управління та політика: співвідношення теоретичних концепцій в історичній ретроспективі. *Актуальні проблеми державного управління*. № 2 (61). С. 116-128. DOI: 10.26565/1684-8489-2022-2-08
- <https://www.diligent.com/resources/blog/what-constitutes-good-governance>
5. Dunleavy, P., Hood, C. (1994). From old public-administration to new public management. *Public Money & Management*. L.N 14 (3). P. 9–16.
6. Frederickson, H.G. (1997). *The spirit of public administration*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 288 p.
7. Garson, G.D., Overman, E.S. (1983). *Public management research in the United States*. N.Y.: Praeger publishers, 278 p.
8. Jeffrey, E., Christopher, U., Nnamdi, O. (2019). *Good Governance: The Conceptual and Contextual Perspectives*. Acta Universitatis Danubius Vol. 11, No. 1.
9. Hinderaker, I. (1963). *The study of administration: Interdisciplinary dimensions*. Western political quarterly. Sacramento, N 16. P. 5–12.
10. Hood, C. (1984). *The tools of Government*. Chatham, NJ: Chatham House, 190 p.
11. Kjaer, A.M. (2017). *Governance*. Cambridge : Polity Press. P. 197.
12. Kettl, D.F. (2012). *The Politics of the administrative process*. Washington, DC : SAGE publications. 612 p.
13. Lapuente, V., & Walle, S. Van de. (2020). The effects of new public management on the quality of public services. *Governance*, 33, 461–475. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/gove.12502>
14. March, J.C., Olsen, J.P. (1984). The New Institutionalism: organizational factors in political life. *American political science review*. Vol. 78, N 3. P. 734–749.
15. O'Flynn, J. (2021). From New Public Management to Public Value: Paradigmatic change and managerial implications. *The Australian journal of public administration*. Sydney, Vol. 66, No 3. P. 353–366.
16. Publichne upravlinnya ta administruvannya v umovakh informatsiynoho suspilstva: vitchyznyany i zarubizhnyy dosvid: monohrafiya ; za zah. red. S. Chernova, V. Voronkovoyi, V. Banakha, O. Sosnina, P. Zhukauskasa. Zaporizhzhya : ZDIA, 2016. 606 s.
17. Rabin, J., Hildreth, W.B., Miller, G. Ed. by (2007). *Handbook of Public Administration*. Boca Raton : CRC Press, 816 p.
18. Semenчук Т.Б. (2013). Сутність категорії «публічне адміністрування» та передумови її формування. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. Вип. 42. С. 385–390. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vetp_2013_42_64.pdf
19. Shafritz, J.M., Hyde, A.C., & Parkes, S.J. (2004). *Classics of public administration* (6th ed.). Florence, K.Y. : Thompson Wadsworth. P. 92.
20. Smith, M.J. (1997). *Policy networks. The Policy Process. A reader*. Second edition.
21. *The Policy sciences* ; Ed. by H.D. Lasswell, D. Lerner. Palo Alto, Calif. : Stanford univ. press, 1951. 344 p.
22. UNESCO. (2015). *What is good governance?* (2015). Retrieved from <http://www.unescap.org/>
23. Wildavsky, A.B. (1987). *Speaking truth to power: The art and craft of policy analysis*. Oxford : New Brunswick, 431 p.
24. Wilson, W. (June 1887). The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, Volume 2, Number 2.
25. Grybko O.V. (2022). Publichne upravlinnya ta polityka: spivvidnoshennia teoretychnykh kontseptsii v istorychnii retrospektyvi. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnya*. № 2 (61). С. 116-128. DOI: 10.26565/1684-8489-2022-2-08

References (transliterated)

1. Abony, G., & Slyke, D.M. Van. (2020). Governing on the Edges: Globalization of Production and the Challenge to Public Administration in the Twenty-First Century. *Public Administration Review*. Special Issue on the Future of Public Administration, 70(1), 33–45. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1540-6210.2010.02244.x>
2. Bugaychuk, K.L. (2018). Public administration: theoretical basics and approaches to the definition. *Law and Safety*, 66(3), 38-44.
3. Bovaird, T. (2015). Public governance: Balancing stakeholder power in a network society. *International review of administrative sciences*. Exeter, Vol. 71, N 2. P. 217–228.
4. Donohue, J. (2024). What is good corporate governance? 9 characteristics (with examples). Retrieved from <https://www.diligent.com/resources/blog/what-constitutes-good-governance>
5. Dunleavy, P., Hood, C. (1994). From old public-administration to new public management. *Public Money & Management*. L.N 14 (3). P. 9–16.
6. Frederickson, H.G. (1997). *The spirit of public administration*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 288 p.
7. Garson, G.D., Overman, E.S. (1983). *Public management research in the United States*. N.Y.: Praeger publishers, 278 p.
8. Jeffrey, E., Christopher, U., Nnamdi, O. (2019). *Good Governance: The Conceptual and Contextual Perspectives*. Acta Universitatis Danubius Vol. 11, No. 1.
9. Hinderaker, I. (1963). *The study of administration: Interdisciplinary dimensions*. Western political quarterly. Sacramento, N 16. P. 5–12.
10. Hood, C. (1984). *The tools of Government*. Chatham, NJ: Chatham House, 190 p.
11. Kjaer, A.M. (2017). *Governance*. Cambridge : Polity Press. P. 197.
12. Kettl, D.F. (2012). *The Politics of the administrative process*. Washington, DC : SAGE publications. 612 p.
13. Lapuente, V., & Walle, S. Van de. (2020). The effects of new public management on the quality of public services. *Governance*, 33, 461–475. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/gove.12502>
14. March, J.C., Olsen, J.P. (1984). The New Institutionalism: organizational factors in political life. *American political science review*. Vol. 78, N 3. P. 734–749.
15. O'Flynn, J. (2021). From New Public Management to Public Value: Paradigmatic change and managerial implications. *The Australian journal of public administration*. Sydney, Vol. 66, No 3. P. 353–366.
16. Publichne upravlinnya ta administruvannya v umovakh informatsiynoho suspilstva: vitchyznyany i zarubizhnyy dosvid: monohrafiya ; za zah. red. S. Chernova, V. Voronkovoyi, V. Banakha, O. Sosnina, P. Zhukauskasa. Zaporizhzhya : ZDIA, 2016. 606 s.
17. Rabin, J., Hildreth, W.B., Miller, G. Ed. by (2007). *Handbook of Public Administration*. Boca Raton : CRC Press, 816 p.
18. Semenчук Т.Б. (2013). Сутність категорії «публічне адміністрування» та передумови її формування. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. Вип. 42. С. 385–390. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vetp_2013_42_64.pdf
19. Shafritz, J.M., Hyde, A.C., & Parkes, S.J. (2004). *Classics of public administration* (6th ed.). Florence, K.Y. : Thompson Wadsworth. P. 92.
20. Smith, M.J. (1997). *Policy networks. The Policy Process. A reader*. Second edition.
21. *The Policy sciences* ; Ed. by H.D. Lasswell, D. Lerner. Palo Alto, Calif. : Stanford univ. press, 1951. 344 p.
22. UNESCO. (2015). *What is good governance?* (2015). Retrieved from <http://www.unescap.org/>
23. Wildavsky, A.B. (1987). *Speaking truth to power: The art and craft of policy analysis*. Oxford : New Brunswick, 431 p.
24. Wilson, W. (June 1887). The Study of Administration. *Political Science Quarterly*, Volume 2, Number 2.
25. Grybko O.V. (2022). Publichne upravlinnya ta polityka: spivvidnoshennia teoretychnykh kontseptsii v istorychnii retrospektyvi. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnya*. № 2 (61). С. 116-128. DOI: 10.26565/1684-8489-2022-2-08

Надійшла (received) 19.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Доненко Владислав Валерійович (Donenko Vladyslav) – Класичний приватний університет, аспірант; Запоріжжя, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4534-127X>

Г.В. КАРПЕНКО**ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ПОКАЗНИК ЗАГАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ**

У статті обґрунтовано необхідність оцінки дієвості системи публічного управління з позицій її спроможності забезпечувати належну якість життя громадян країни. На основі критичного аналізу основних підходів до оцінювання якості публічного управління, узагальнено результати застосування індексного методу та охарактеризовані окремі індекси, які дають змогу оцінити дієвість та соціально-економічну спрямованість публічного управління. Визначено основні методологічні завдання, вирішення яких дозволить досягти максимальної результативності інтегрального індикатора якості життя. Зроблено висновок щодо значення належного добору індикаторів і формування достатньої та повної системи показників для проведення оціночної процедури, із метою компетентного розв'язання управлінських завдань.

Ключові слова: якість життя, система публічного управління, інтегральний індикатор.

G. V. KARPENKO**QUALITY OF LIFE AS AN INDICATOR OF OVERALL SOCIAL EFFICIENCY OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM**

The article substantiates the need to assess the effectiveness of the public administration system in terms of its ability to ensure an adequate quality of life for the country's citizens. Based on a critical analysis of the main approaches to assessing the quality of public administration, the results of applying the index method and describes individual indices that allow assessing the efficiency and socio-economic orientation of public administration are given. The main methodological tasks are identified, the solution of which will allow to achieve maximum efficiency of the integrated indicator of quality of life. A conclusion is made about the importance of proper selection of indicators and formation of a sufficient and complete system of indicators for the evaluation procedure, with the aim of competent solution of management tasks.

Key words: quality of life, public administration system, integral indicator.

Постановка проблеми. Якість життя являє собою складну синтетичну категорію, що акумулює в собі усі визначальні для індивіда умови існування, рівень розвитку і ступінь задоволення всього комплексу матеріальних і нематеріальних потреб та інтересів людей. Найважливішими складовими елементами якості життя виступають такі показники економічного добробуту населення, як доходи та заощадження, рівень соціального забезпечення та споживання матеріальних благ і послуг. Крім того, вона охоплює умови праці та зайнятості, побуту і дозвілля, житлові умови, стан здоров'я, освіти, екологічну та соціальну безпеку життєдіяльності. Підвищення якості життя населення виступає результуючою метою соціально-економічного розвитку, закріпленою в документах стратегічного планування більшості країн. Вивченням проблем якості життя опікуються міжнародні організації (ООН, ВООЗ, МОП, ОЕСР та ін.), національні та регіональні науково-дослідні організації, органи державної влади та місцевого самоврядування.

Значний внесок у формування методологічної бази оцінки рівня та якості життя на міжнародному рівні зробила ООН. Так, перші спроби формування системи оціночних показників рівня життя були здійснені цієї міжнародною організацією у 1960 році, а вже у 90-тих роках експерти ООН запропонували концепцію розвитку людського потенціалу. ПРООН почала випускати щорічні звіти, в яких публікувався

індекс людського розвитку (ІЛР). Цей індекс активно використовується під час оцінювання якості життя населення як з науковою метою, так і для розв'язання прикладних завдань. У 2023 році в Україні він становить 6,4 за десятибальною шкалою. Індекс складається з капіталу здоров'я (цього року становить 6,0), капіталу адаптивності (6,5) та громадського капіталу (6,6). Також фахівці визначили драйвери кожного з капіталів, роботи держави й донорів з якими можна посилити всі ці складники [9].

Із 2010 року фахівці ПРООН почали використовувати спеціалізовані індекси, спрямовані на дослідження проблем якості життя окремих груп людей: глобальний індекс багатомірної бідності, індекс гендерної нерівності тощо.

Подальші дослідження в означеному напрямі сприяли появі кількох систем оцінювання якості життя – від доволі широких, що охоплюють практично усі складові уявлень людини про систему життєвих цінностей (гуманізація суспільства, екологія, демографічна ситуація, можливість самореалізації та задоволеність роботою, мирне співіснування, моральне здоров'я суспільства, стан злочинності та забезпечення безпеки життєдіяльності, можливість здобуття освіти та якісного медичного обслуговування тощо), до більш вузьких, що зосереджуються переважно на рівні матеріального добробуту населення. Результати цих досліджень дозволяють осмислювати категорію

«якість життя населення» як узагальнену оцінку сукупності характеристик умов життя населення, що сформувалася в масовій свідомості внаслідок ефективного функціонування усіх структур та інститутів суспільства, що покликані забезпечувати своїми спільними зусиллями гідні умови існування громадян та розвитку соціуму в цілому. Оцінюючи рівень задоволеності населення якістю життя, можна з максимальною точністю визначити ефективність діяльності державних органів управління, безпосередньою метою функціонування яких у демократичній державі є забезпечення своєму населенню високого рівня і якості життя, а також створення умов для всебічного розвитку особистості.

Водночас проблема дослідження якості життя населення як основного показника загальної соціальної ефективності органів державного управління, покликаних створювати гідні умови життєдіяльності соціуму, залишається недостатньо дослідженою і потребує всебічного вивчення. Визначення та аналіз основних індикаторів якості життя, вироблення методики розрахунків інтегрального індикатора якості життя, розробка та обґрунтування рейтингової методики відносно управлінських рішень органів державної влади з підвищення якості життя населення мають практичне значення і потребують нових підходів, узагальнень і висновків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Результати теоретичних досліджень, присвячених загальним проблемам якості життя, представлені у наукових розвідках Дж. Гелбрейта [3], Дж. С. Мілля [7] та ін. В Україні теоретичним підґрунтям дослідження якості життя можуть слугувати праці О. Дація [1], А. Дуки [2], О. Кравченко [4], Е. Лібанової [5; 6], О. Мельниченка [8], А. Холодницької [10] та ін.

Метою статті є обґрунтування необхідності оцінки дієвості публічного управління з позицій його спроможності забезпечувати належний рівень якості соціально-економічного буття громадян країни; аналіз інтегрального індикатора як ефективного інструментарію для компетентного розв'язання управлінських завдань.

Виклад основного матеріалу. Виклад основного матеріалу дослідження. Останніми роками значно збільшився розрив між тим, як люди забезпечені і як вони оцінюють якість свого життя. І хоча об'єктивні показники залишаються важливими для оцінки стану окремої людини, їх недостатньо для повноцінного вимірювання якості життя. Саме тому пріоритет надається методам дослідження якості життя, що ґрунтуються на поєднанні об'єктивних і суб'єктивних підходів до її оцінки. До об'єктивних показників належать матеріальні ресурси (рівень доходів, умови життя, доступ до освіти, медичних послуг, якість довілля, забезпеченість роботою, умови дозвілля тощо), до суб'єктивних – індивідуальне сприйняття достатності ресурсів та особиста оцінка якості життя індивіда. Останнє значною мірою залежить від пріоритетів і потреб людей і може охоплювати фізичне, духовне, психічне, соціальне та фізичне здоров'я, релігійність та особисті переконання, емоційну та когнітивну сфери.

Термін «якість життя» набув поширення з середині 50-60 років ХХ століття, коли стало очевидним, що категорія «рівень життя» не відображає весь комплекс умов існування та рівень добробуту населення. Проблема полягала в тому, що спричинене стійким економічним розвитком зростання матеріального добробуту населення спричинило водночас низку нових небажаних явищ, таких як погіршення екологічної обстановки та посилення соціальної напруженості. Це стало доказом того, що економічне зростання не може слугувати єдиним мірилом прогресу і добробуту.

У багатьох розвинених країнах світу, як наголошує О. Кравченко, рівень життя громадян давно визначається вартістю їх споживчого кошика, тобто того, без чого людина в принципі обійтися не може. Іншими словами, це набір товарів і послуг, необхідних для задоволення наших першочергових потреб в середньому за рік. Але важливо також і те, що за вартістю цього набору визначаються прожитковий мінімум і, як наслідок, мінімальна зарплата і пенсія [4, с.574].

Останні дослідження дають підставу вважати, що категорію «якість життя населення» може бути визначено як сформовану в масовій свідомості узагальнену оцінку сукупності характеристик умов життя населення.

Складовими якості життя населення можуть виступити такі інтегральні індикатори, що відображають найсуттєвіші сторони життєдіяльності населення.

1. Добробут населення, що акумулює більш часткові показники, які відображають ступінь задоволення матеріальних потреб населення. Матеріальний аспект добробуту характеризується показниками доходів, поточного споживання та заощаджень населення (величина доходів у реальному вираженні, їхній розподіл за напрямками використання по різних соціально-економічних групах населення, структура споживчих витрат населення, наявність у домашніх господарствах споживчих товарів тривалого користування, нагромадження матеріальних і грошових цінностей), а також такими макроекономічними показниками, як ВВП на душу населення, фактичне кінцеве споживання вдома.

2. «Якість» населення, що забезпечується системою охорони здоров'я та освіти й інтегрує такі його властивості, як здатність до відтворення (народжуваність, смертність, захворюваність, інвалідність, очікувана тривалість життя тощо), здатність утворювати й зберігати сім'ї (кількість шлюбів, розлучень), рівень освіти та кваліфікації (частка населення, охопленого навчанням у відповідних вікових групах, досягнутий рівень освіти тощо).

3. Умови життя населення, що включають характеристики житлових умов, забезпеченість населення потужностями інфраструктури та комунікаціями, використання вільного часу, соціальної та географічної мобільності тощо.

4. Соціальна та екологічна безпека, що відображає умови гарантування безпеки життя, фізичну та майнову безпеку, а також характеризується кліматичними умовами, даними

щодо забруднення повітряного простору, води, якості ґрунту, рівня біорізноманіття тощо.

5. Умови для різнобічного розвитку особистості, що відображаються у стані духовного життя, наявності різноманітних свобод та умов для самоактуалізації особистості, наявності ефективної системи управління та влади, стані культури, спорту.

З огляду на те, що стан якості життя населення відображає ефективність діяльності різноманітних владних структур, державних органів управління, велике значення надається проблемі її вимірювання та оцінки. Особливу увагу при цьому приділяють таким питанням, як критерії якості життя, їхньому угрупованню за окремими компонентами, методам вимірювання, а також побудові інтегральних моделей для вивчення якості життя населення [6].

Якщо розглядати усі складові якості життя, то можна виокремити понад сотню показників, що так чи інакше характеризують її. Склад статистичних показників, що при цьому використовуються, визначається значною мірою конкретними прикладними цілями дослідження. Принцип повноти інформаційного забезпечення наказує використання таких характеристик і такої їх кількості, які гарантують всебічний опис поточного стану соціально-економічних процесів.

Наявність великої кількості даних, що враховуються при оцінюванні якості життя, з одного боку, та обмежені можливості щодо узагальнення різноманітної та різнопланової інформації – з іншого, диктують необхідність використання інтегральних показників якості життя. У процесі дослідження використовуються різний ступінь інтеграції узагальненого показника якості життя: від статистично реєстрованих звітних показників, таких як «середня тривалість життя», «величина доходів», «рівень безробіття», «рівень злочинності» тощо, до інтегрального індикатора вищого рівня, що синтезує у собі усі основні аспекти якості життя населення.

Інтегральний індикатор якості життя являє собою об'єднану оцінку більш часткових властивостей і критеріїв цього поняття, які можуть бути представлені у вигляді різних статистичних показників, а у деяких випадках – відповідних експертних оцінок.

Побудова інтегрального індикатора якості життя потребує вирішення таких основних методологічних завдань:

1. Формування сукупності статистичних показників, на базі яких має бути сформовано інтегральний індикатор якості життя.

2. Вибір способу уніфікації показників, тобто принципу, на основі якого різні одиниці виміру показники можуть бути приведені до порівняльного вигляду, що допускає можливість їх агрегації.

3. Вибір способу інтеграції окремих часткових характеристик у зведену характеристику якості життя. Показники можуть мати безліч параметрів, із різним ступенем зв'язку. Під час формування вибірки необхідно уникати включення показників, між якими існує лінійна залежність, тобто тих, що мають найвищий ступінь щільності взаємозв'язку. Виявити ступінь щільності взаємозв'язку між параметрами

можна за допомогою побудови коефіцієнтів парної кореляції. Якщо абсолютне значення коефіцієнта парної кореляції перевищує 0,8, то наявність лінійної залежності вважається встановленою. Це необхідно для усунення «кратності» в урахуванні впливу чинників при побудові результуючої оцінки якості життя.

Загальні ж принципи побудови вибірки показників можуть бути сформульовані таким чином:

– смисловий зміст показників, що включаються до вибірки, має відповідати цільовим установкам;

– вибірка має бути досить компактною;

– ній мають бути наявні показники, що характеризують найбільш значущі аспекти якості життя;

– разі відсутності статистичних звітних показників, що «прямо» характеризують значущі умови життя, припустимо включення «аналогів», за якими можна «побічно» оцінити вплив цих умов на людину.

У науковій літературі пропонуються найрізноманітніші методи конструювання інтегрального показника якості життя й різні модельні підходи. Наприклад, найпростіша модель зводиться до підсумовування балів за всіма складовими компонентами. Складніші моделі передбачають зважене підсумовування, що враховує значущість різних характеристик якості життя для людини.

Одним із ключових питань під час моделювання функції якості життя є вибір значущих коефіцієнтів моделі. Для кожної конкретної людини значущість різних показників істотно диференційована, тому під час їх зведення до купи неминуче постає питання суб'єктивної оцінки. Важливо, спираючись на методи експертного опитування або на іншу непряму інформацію, визначити їхню значущість для «усередненої» людини на поточний момент часу.

Найпростіший спосіб уніфікації відібраних показників полягає у застосуванні такого перетворення, у результаті якого область можливих значень кожного показника розміщується у відрізьку від 0 до 1. При цьому нульове значення перетвореного показника означатиме найнижчу якість за цією властивістю, а одиничне – найвищу.

Розрахунок здійснюють у такий спосіб:

– у випадку, якщо найкращим обрано максимальне значення будь-якого показника, то наведені показники розраховують за формулою:

$$\text{ПП} = (P - P_{\text{мін}}) / (P_{\text{макс}} - P_{\text{мін}}); \quad (1).$$

– якщо ж найкращим обрано мінімальне значення будь-якого показника, то наведені показники розраховують за формулою

$$\text{ПП} = (P_{\text{макс}} - P) / (P_{\text{макс}} - P_{\text{мін}}), \quad (2).$$

де: ПП – приведений показник; $P_{\text{макс}}$ – максимальне значення показника у стовпці; $P_{\text{мін}}$ – мінімальне значення показника у стовпці; P – значення показника певного регіону.

У зв'язку з небезпечною значною розкиду величин деяких показників (у 5-10 разів відносно середнього значення) необхідно використовувати особливі властивості описуваної далі за текстом функції Гаррінгтона.

У математичному апараті, використовуваному в означеній методиці, для розрахунку узагальненої оцінки по j -му критерію (кількість яких дорівнює n)

використовується модифікований метод справедливого компромісу із цільовою функцією:

$$Q(u) = \prod_{i=1}^n W_i(u) \quad (3),$$

де $W(u_{ij})$ оцінка критерія по i -му показнику (максимальна кількість яких дорівнює n), що обчислюється з використанням узагальненої функції Гаррінгтона:

$$HAR(x) = \exp(-\exp(-x)) \quad (4).$$

На основі обчислених оцінок за різними критеріями отримаємо узагальнену оцінку стану якості життя населення певного регіону:

$$Q(u) = \prod_{i=1}^n W_i(u) = \prod_{i=1}^n HAR_i(u) \quad (5).$$

Отримана в такий спосіб оцінка стану якості життя населення певного регіону дає змогу застосувати комплексний підхід і системний аналіз складних явищ і процесів, що відбуваються в конкретному регіоні, оцінити ступінь ефективності діяльності органів державного управління за єдиним інтегральним показником якості життя, який концентровано відображає соціально-економічну ситуацію та ефективність системи управління в цілому.

Висновки. Таким чином, можемо дійти висновку, що оцінка ефективності діяльності органів державного управління, яка ґрунтується на оцінці загальної соціальної ефективності, виражається в якості життя населення регіону, країни. Якість життя являє собою складну синтетичну категорію, яка акумулює усі значущі для особистості умови існування, рівень розвитку і ступінь задоволення всього комплексу як матеріальних, так і нематеріальних потреб та інтересів людей, що відображаються в інтегральних індикаторах, які, у свою чергу, розкривають найвагоміші аспекти життєдіяльності населення. Правильний добір індикаторів і формування достатньої та повної системи показників щодо них забезпечують достовірність та обґрунтованість оціночної процедури, а у плані управлінської діяльності – надають реальний інструментарій для компетентного розв'язання управлінських завдань.

Список джерел інформації

1. Дачій О.І. (2016). Зростання якості життя як критерій дій української влади в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Публічне урядування*. № 4. С. 93-100.
2. Дука А.П. (2021). Критерії оцінювання соціально-економічної дієвості сучасного публічного управління. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*, (2), С. 76-83. <https://doi.org/10.54929/pmtl-issue2-2021-14>
3. Galbraith, J.K. (1973). *Economics and the Public Purpose*. Boston : Houghton Mifflin. 334 p.
4. Кравченко О.О. (2017). Аналіз рівня та якості життя населення України в умовах економічної та політичної нестабільності. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Випуск 17. С.572-578.

5. Лібанова Е. (2003). Подолання бідності: погляд науковця. *Україна: аспекти праці : журнал*. № 7. С. 26-32. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Libanova_Ella/Podolannia_bidnosti_pohliad_naukovtsia.pdf?PHPSESSID=ulvlj556jv9hqfjrpp3165p4v7

6. Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. (2013). *Вимірювання якості життя в Україні*, Аналітична доповідь. Київ. 48 с.

7. Мілль Дж.С. (2007). *Основи політичної економії з деякими доповненнями соціальної філософії* / пер. з англ.; М.І. Туган-Барановського. Київ : Наука, 185 с.

8. Мельниченко О.А. (2008). *Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання* : монографія. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр». 232 с.

9. Рішення для перемоги: дослідники визначили індекс людського капіталу для відновлення України. (2024). Рубрика. 13.05. Retrieved from <https://rubryka.com/2023/10/17/indeks-lyudskogo-kapitalu>

10. Холодницька А.В. (2021). Індикативне оцінювання якості життя населення Чернігівської області. *Проблеми і перспективи економіки та управління*, 4 (4), С. 93-100.

References (transliterated)

1. Datsii O.I. (2016). Zrostantia yakosti zhyttia yak kryterii dii ukrainskoi vlady v umovakh rozvytku informatsiinoho suspilstva. *Publichne uriaduvannia*. № 4. S. 93-100.
2. Duka A.P. (2021). Kryterii otsiniuvannia sotsialno-ekonomichnoi diievosti suchasnoho publichnoho upravlinnia. *Problemy suchasnykh transformatsii. Serii: pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia*, (2), S. 76-83. <https://doi.org/10.54929/pmtl-issue2-2021-14>
3. Galbraith, J.K. (1973). *Economics and the Public Purpose*. Boston: Houghton Mifflin. 334 p.
4. Kravchenko O.O. (2017). Analiz rivnia ta yakosti zhyttia naselennia Ukrainy v umovakh ekonomichnoi ta politychnoi nestabilnosti. *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*. Vypusk 17. S.572-578.
5. Libanova E. (2003). Podolannia bidnosti: pohliad naukovtsia. *Ukraina: aspekty pratsi: zhurnal*. № 7. С. 26-32. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Libanova_Ella/Podolannia_bidnosti_pohliad_naukovtsia.pdf?PHPSESSID=ulvlj556jv9hqfjrpp3165p4v7
6. Libanova E.M., Hladun O.M., Lisohor L.S. (2013). *Vymiruvannia yakosti zhyttia v Ukraini*, Analitichna dopovid. Kyiv. 48 s.
7. Mill Dzh.S. (2007). *Osnovy politychnoi ekonomii z deiakymy dopovnenniamy sotsialnoi filosofii* / per. z anh.; M.I. Tuhan-Baranovskoho. Kyiv : Nauka, 185 s.
8. Melnychenko O.A. (2008). *Pidvyshchennia rivnia ta yakosti zhyttia naselennia: mekhanizm derzhavnoho rehuliuвання: monohrafiia*. Kharkiv: Vyd-vo KharRI NADU «Mahistr». 232 s.
9. Rishennia dlia peremohy: doslidnyky vyznachyly indeks liudskoho kapitalu dlia vidnovlennia Ukrainy. (2024). Rubryka. 13.05. Retrieved from <https://rubryka.com/2023/10/17/indeks-lyudskogo-kapitalu>
10. Kholodnytska A.V. (2021). Indekatyvne otsiniuvannia yakosti zhyttia naselennia Chernihivskoi oblasti. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*, 4 (4), S. 93-100.

Надійшла (received) 19.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Карпенко Григорій Валерійович (Karpenko Grygorii) – Класичний приватний університет, аспірант; Запоріжжя, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6605-2716>

Вісник Національного технічного університету «ХПИ».

I. МАНЧАК, М. БАЯК

ПРАЦІВНИКИ З ІНВАЛІДНІСТЮ ЯК СТЕЙКХОЛДЕРИ ОРГАНІЗАЦІЙ

Сучасні організації повинні розвивати довготривалі відносини зі своїми стейкхолдерами, особливо зі своїми працівниками, які є їх основним капіталом. Для цього стратегія організації повинна включати заходи, спрямовані на розвиток і забезпечення рівних можливостей для всіх працівників, у тому числі з інвалідністю. Ця стаття має на меті представити проблематику працівників з інвалідністю як внутрішніх стейкхолдерів організації. Вона окреслює напрямки підтримки аналізованої соціальної групи, включаючи цінності, що надаються організацією. Також представлено заходи, які можна застосувати для реалізації концепції корпоративної соціальної відповідальності по відношенню до аналізованої соціальної групи.

Ключові слова: ринок праці, працівники з обмеженими можливостями, теорія стейкхолдерів, корпоративна соціальна відповідальність, рівні можливості, бібліометричний аналіз.

I. MANCZAK, M. BAJAK

EMPLOYEES WITH DISABILITIES AS INTERNAL STAKEHOLDERS OF ORGANISATIONS

Organisation should strive to develop lasting relationships with its stakeholders, particularly its employees, who are the cornerstone of the institution's activities. For this purpose, its strategy should include activities aimed at developing and equalising opportunities for all employees, including those with disabilities. This article aims to present the issue of employees with disabilities as internal stakeholders of an organisation. It outlines areas of support for the analysed social group, including the values provided by the institution. Measures applicable to implementing the concept of corporate social responsibility towards the social group under analysis are also outlined.

Key words: labour markets, employees with disabilities, stakeholder theory, corporate social responsibility, equal opportunities, bibliometric analysis.

Problem statement. Disability is an individual phenomenon that affects a specific, unique person. It is, therefore, a manifestation of human diversity [3], which can be expressed, among other things, in how an individual interacts with the environment. However, the limitations imposed by the body or mind should not be a barrier to the human being. Efforts should be made to provide conditions that allow the potential of people with dysfunctions of different natures to be unleashed, creating an opportunity for their development. Actions aimed at creating optimal conditions for the full functioning of each individual in society and providing growth possibilities can be called "equalising opportunities". Such activities, from the point of view of a market organisation, require adopting a long-term and holistic perspective encompassing its internal and external environment [23].

Stakeholder theory assumes business should be conducted by creating sustainable, long-term relationships between the market organisation and all groups interested in its performance [5; 11]. These activities should balance the interests of these groups, resulting in conducting business in a socially responsible manner [31]. In this context, one important stakeholder group for contemporary market institutions is people with disabilities [20]. It is, therefore, essential to discuss areas of support for organisations' stakeholders with dysfunctions – in particular, the employees who contribute to the market institutions. Given the crucial importance of this group of internal stakeholders to the enterprise, meeting their needs has implications for the organization's survival in the marketplace [2]. In this area, important issues are outlined, which it was decided

to discuss more frankly, referring to the existing scientific output concerning the problem.

Analysis of recent research and publications. The practical implementation of equalisation measures is part of the concept of corporate social responsibility. Consequently, it creates a network of relationships between the numerous actors that make up its internal and external environment [21; 26]. This process should ultimately be part of a comprehensive strategy with a long-term horizon [1]. It should be based on an effort to develop lasting connections with the stakeholders that make up the aforementioned organisational environment [15; 27]. Indeed, building positive relationships with stakeholders creates favourable conditions for the development of market institutions [17; 30]. Therefore, it is the stakeholders that should be the foundation of actions taken in the area of corporate social responsibility [13]. They are not only the recipients of implemented practices but often participate in them, becoming co-creators of various benefits for the institution. From the point of view of the organisation's environment, two groups of stakeholders can be distinguished [10]:

– internal stakeholders – represented by owners and executives (managers), employees, investors and trade unions,

– external stakeholders include, among others, customers, contractors, and competitors, as well as representatives of public administration, NGOs, various associations, educational institutions, the media, the local community, the environment, and its advocates.

Among the stakeholders representing the market institution's internal and external environment, people with disabilities play an essential role. According to

World Health Organisation (WHO) data, this group comprises more than one billion people [8]. Therefore, their needs and expectations should be an integral part of market organisations' strategies. Providing working and development conditions for people with disabilities, for example, allows representatives of this social group to unleash their potential and talents. Such activities are corporate social responsibility towards people with disabilities [CSR+D] [16]. However, the practical implementation of this concept requires, first of all, an understanding of the needs of stakeholders with different types of disabilities [18]. In doing so, it is worth emphasising that these needs are individual, as disability has a highly individual dimension, and even people with similar conditions may have different expectations of their environment.

The issue of people with disabilities as stakeholders in institutions can be analysed by referring to the concept of evolutionary rationality [32]. In this view, organisational mechanisms occur in an evolutionary cycle, including differentiation, selection and retention (Retention is the accumulation of earned resources due to the changes carried out). The evolutionary process is thus presented sequentially, with a parallel consideration of the following [25]:

- the individual characteristics of a given organisation determine how it shapes its relationship with the external environment (input, output),
- confrontation with variables of an exogenous nature has an essential role in improving the efficiency of the enterprise,
- the organization's effectiveness will determine the possibilities for expansion, as well as the scope of competitive initiatives taken against other market players,
- the evolutionary process initiates dynamic change so that the same organizational routines, but practised under different circumstances, may result in quite different effects linked to the phenomenon of mutation of decision-making roles and improvement of organizational characteristics,
- selection and differentiation processes contribute to the evolution of a given institution.

The evolutionary process discussed above was taken as a starting point to identify the nature of the

relationship created by the organisation with employees with disabilities. The initiation of wide-ranging projects that will consider the expectations and needs of this social group is the direction to achieve this kind of organizational change (including the launch of an evolutionary process). In doing so, it is worth looking at each organization as a collective with its own organizational culture. It fosters the development of differentiated ways of interacting to build sustainable intra-organizational and inter-organizational relationships. In this context, each market institution can be an example of a social space where evolutionary changes take place that translates into the mutual integration of individuals and entities that are diverse from one another in many ways [19].

The purpose of the paper is to present the issue of employees with disabilities as internal stakeholders of the organisation. Areas of support for the analysed social group are outlined, including the values provided by the institution. Measures applicable in implementing the concept of corporate social responsibility towards the social group under analysis are also listed.

Main body. For this study, a bibliometric analysis of publications available in the Scopus and Web of Science databases was carried out. The aim was to select studies on disability and employee issues. Based on the results obtained, it was found that several publications in the selected databases fit into the scope of the analyses undertaken. In the Scopus database, 5274 studies dedicated to both disability and employee issues were identified, while the Web of Science database contains 4251 such publications (Publications including the terms „disability” and „employee” in the subject (title, keywords or abstract), as at 22.03.2024). These studies represent a variety of disciplines, but interestingly, they mainly belong to the field of medicine and (to a lesser extent) the social sciences (Figure 1). The total number of citations of the records obtained is 86 970 in Scopus and 82 8586 in Web of Science. It gives an average number of citations of 16.49 and 19.43, respectively. The interest in the topics outlined, as illustrated by the h-index, is at 115 in Scopus and 109 in Web of Science.

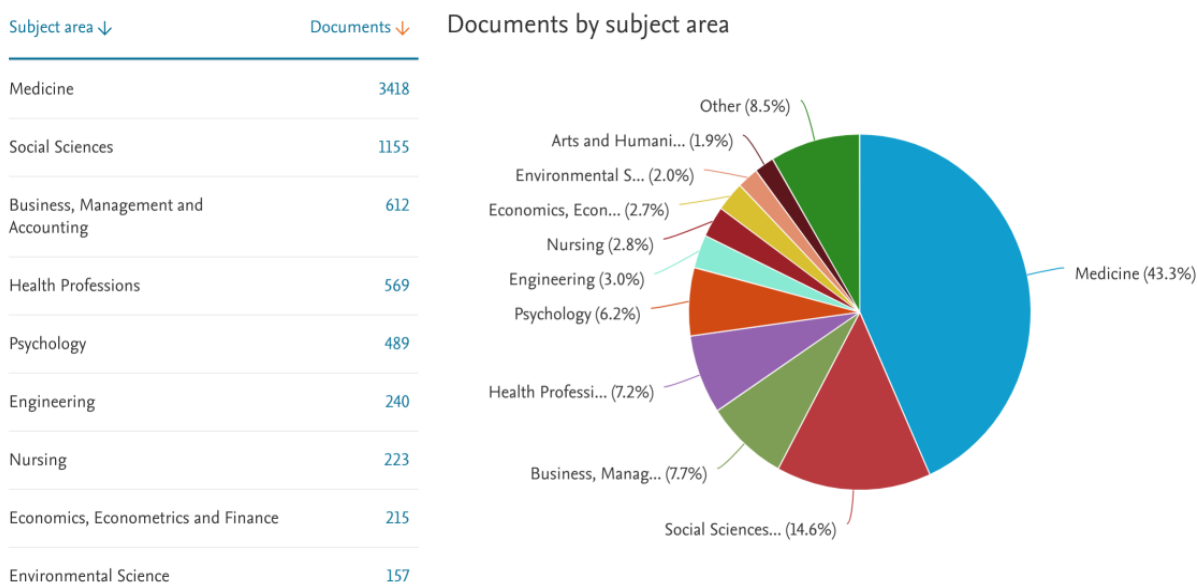

Figure 1. Thematic breakdown of publications combining the terms „disability” and „employees” in the Scopus database Source: [24].

In light of the analysis, it can be concluded that it is legitimate to discuss disability and the concept of internal stakeholders, with particular emphasis on employees as representatives of this group. A key aim of such a discussion should be to clarify and identify the research areas that link the specified conceptual categories.

The issue of measures related to equalising opportunities for workers with disabilities and enabling them to develop their potential is addressed in United Nations Resolution A/RES/70/1, the 2030 Agenda for Sustainable Development [29]. When considering this document from the point of view of the issue of the present deliberations, it seems particularly important to highlight the goals numbered 8, 10 and 17. They are primarily dedicated to reducing social inequalities, economic growth, decent work, and strengthening global partnerships for sustainable development. Actions recommended by the United Nations and individual initiatives taken by individual countries contribute to equal opportunities for people with disabilities. At the same time, the cooperation of government institutions and business entities can lead to increasing the accessibility of infrastructure and workplaces and implementing other solutions that facilitate the professional development of employees with disabilities.

Such legal acts and global management trends related to the inclusion of corporate social responsibility activities result in an increasing consideration of stakeholders' needs and preferences in strategy. Understanding society's expectations, including those of people with disabilities, is essential [22; 28]. Therefore, it is necessary to recognise the nature of individual dysfunctions [4] and the barriers they generate [6; 9]. From the point of view of the internal stakeholders, who are the employees, the difficulties may relate to the following areas:

– physical barriers – inadequate building and transport infrastructure, as well as any other impediments

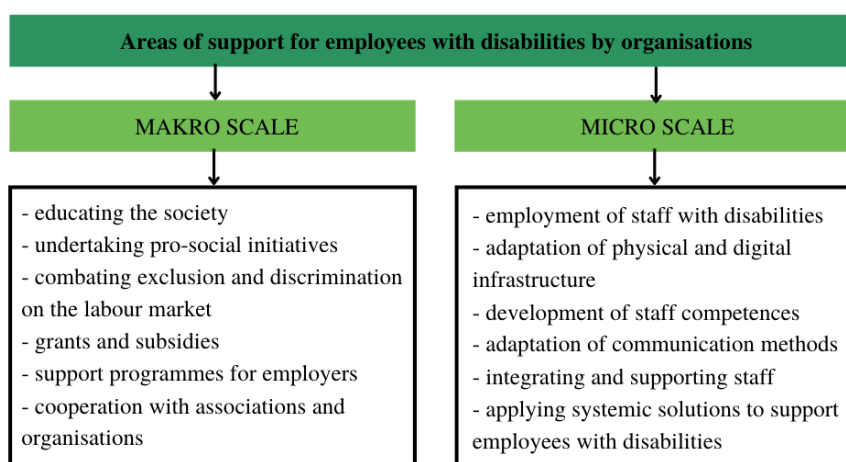
that are related to making physical space accessible,

– digital barriers – the inadequate adaptation of information systems and technological means to the physical and perceptual capabilities of those using them,

– social barriers – the problem of social exclusion, limited opportunities to participate in activities and initiatives, and insufficient integration,

– system barriers – inadequate adaptation of legal regulations, organizational policies or lack of top-down accessibility standards.

Market institutions can mitigate the problems generated by the aforementioned barriers in two ways: at the macro and micro scale (Figure 2). Macro activities are mainly related to social initiatives that go beyond the company's core business. They are carried out in cooperation with the environment, e.g. government and local government units, foundations and other organizations. These activities are carried out parallel to the business but not directly linked. Above all, they revolve around the creation of conditions for the development of society and are of a long-term nature. They are usually the result of cooperation between several market players and are sometimes coordinated by public authorities. Micro activities, on the other hand, focus on the organisation itself and its resources. These activities focus directly on the organization's internal stakeholders. They are usually part of a company's strategy, and their undertaking requires implementing multifaceted modifications to an organization's business structure and an evolutionary approach. It is worth emphasising at this point that, irrespective of the nature of the activities for the equalisation of opportunities for employees with disabilities, the resultant effect will mainly depend on the following issues: the individual characteristics of the stakeholders, the specific characteristics of the organisation, and the social, legal and economic characteristics of the environment.

Source: own study.

Figure 2. Areas of support for employees with disabilities by organisations in macro- and micro scale

In conclusion, it should be added that identifying support areas for employees with disabilities, including their key levels, is a remarkably complex task. Indeed, several multifaceted disability-related issues exist, and possible dysfunctions and related needs should be considered individually. Also, individual market institutions have different resources, capacities, and

knowledge to provide support.

Considering the needs of employees with disabilities in an organization's strategy requires an in-depth recognition of the organizations' environment [16]. Only then will the practices undertaken deliver the most desirable values and consequently contribute to building sustainable relationships with stakeholders (not only

internal stakeholders). The practices undertaken must be integral to the organization's business strategy [12]. At the same time, it is worth pointing out that the way value is delivered to dysfunctional employees can take on a diverse character and be measured through a variety of metrics (Table 1).

Table 1. Examples of measures for equal opportunities for employees with disabilities

Barriers	Example measure
Physical barriers	<ul style="list-style-type: none"> – the level of adaptation of buildings to users' fitness, – extent to which workplaces are adapted to the individual needs of employees, – degree of adaptation of working time and formula to employees' capabilities, – amount of money spent by employees on adapting to the workplace.
Digital barriers	<ul style="list-style-type: none"> – the extent to which electronic equipment is adapted to the individual needs of employees, – the extent of adaptation of the website to the capabilities of dysfunctional audiences, – extent of adaptation of means of intra-organisational communication.
Social barriers	<ul style="list-style-type: none"> – percentage of employees with dysfunctions about all employees, – level of fairness of the recruitment process towards candidates with disabilities, – treatment of employees with limitations (e.g. no bullying, reduction of exclusion) – results of surveys (quantitative and qualitative) on employee exclusion, – the number of mentions of the institution's employees published by organizations for people with disabilities.
Systemic barriers	<ul style="list-style-type: none"> – degree of compliance with the law in the area of ensuring accessibility of physical and technical infrastructure for employees with disabilities, – amount of investment directed towards employees with disabilities, – amount and extent of subsidies allocated for equal opportunities for people with disabilities, – amount of information published in the media on measures for the benefit of employees with disabilities, – transparency of information published in reports, including the amount of data concerning employees with disabilities, – the results of surveys (quantitative and qualitative) on the internal perception of initiatives undertaken to benefit employees with disabilities.

Source: own study.

The metrics presented relate to equalising opportunities for workers with disabilities, considering

physical, digital, social and systemic barriers. However, they do not constitute a closed list. They should attempt to detail exemplary tools that fall within the scope of the discussion undertaken and may inspire further research.

Conclusions from this study and prospects for further investigations. It should be emphasized that the benefits of implementing measures for equalizing opportunities for employees with disabilities do not only lead to internal benefits for the organization, such as the development of human capital, well-being of employees or a positive working atmosphere. They are also related to building a positive image of the institution among external stakeholders. It can lead to the generation of public commitment and trust. It is thus the foundation for further cooperation with the environment and market and strategic alliances [7]. It creates entirely new perspectives for implementing socially responsible activities, contributing to solving various social problems [14].

The presented article contributes to further discussions on people with disabilities as organizational stakeholders. Based on the results of the bibliometric analysis, it was shown that there is a significant research gap in the literature regarding the relationship between conceptual categories such as disability and employee. It is, therefore, essential to continue research of a theoretical and empirical nature.

References

1. Aslaksen H.M., Hildebrandt C., Garmann Johnsen H.Chr. (2021). The Long-Term Transformation of The Concept of CSR: Towards a More Comprehensive Emphasis on Sustainability. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. Vol. 6(11). Retrieved from <https://jcsr.springeropen.com/articles/10.1186/s40991-021-00063-9>
2. Clarkson M. (1995). A Stakeholder Framework for Analyzing and Evaluating Corporate Social Performance. *The Academy of Management Review*. Vol. 20 (1). P. 92-117.
3. Dudzińska A (2021). *Niepełnosprawność jako obszar interwencji publicznej* [Disability as an area of public intervention]. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
4. Fetzki T., Fetzka A. (2020). Dorosły z niepełnosprawnością intelektualną w sieci systemu instytucjonalnego: analiza wybranych problemów. *Dyskursy Młodych Andragogów*. No. 21. P. 249–263.
5. Furmańska-Maruszak A., Sudolska A. (2017). Relacje z pracownikami jako obszar wdrażania CSR [Relations with employees as an area of implementation CSR]. *Organizacja i Kierowanie*. No. 2. P. 253–267.
6. Gostin L.O., Meier B.M. (ed.) (2020). *Foundations of Global Health & Human Rights*. New York: Oxford University Press.
7. Hunt S., Arnett D., Madhavaram S. (2006). The Explanatory Foundations of Relationship Marketing Theory. *Journal of Business & Industrial Marketing*. Vol. 21(2). P. 72–87.
8. Inclusive City Maker. (2021). *Disabled People in the World: Facts and Figures*. Retrieved from <https://www.inclusivecitymaker.com/disabled-people-in-the-world-in-2021-facts-and-figures/>
9. Jarman M., Monaghan L., Harkin A. (ed.) (2017). *Barriers and Belonging: Personal Narratives of Disability*. Philadelphia: Temple University Press.
10. Jastrzębska E. (2011). *Wprowadzenie do koncepcji CSR i zrównoważonego rozwoju* [Introduction to the concept of

- CSR and sustainable development]. in: J. Reichel (ed.). Jak uczyć o społecznej odpowiedzialności i zrównoważonym rozwoju. Przewodnik dla nauczycieli [How to teach about social responsibility and sustainable development. A guide for teachers] (P. 9–23). Warszawa: Forum Odpowiedzialnego Biznesu.
11. Kaplan R. S., Norton D. P. (1992). The Balanced Scorecard – Measures That Drive Performance. *Harvard Business Review*. January-February. P. 71–79.
12. Kazojć K. (2014). Koncepcja społecznej odpowiedzialności i jej obszary w organizacjach [The concept of social responsibility and its areas in organizations]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*. No. 38(1). P. 57–69.
13. Kaźmierczak M., Zapłata S. (2021). Wpływ koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu na działalność projektową [The impact of the concept of corporate social responsibility on project activities]. *Przegląd Organizacji*. No. 2. P. 12–19.
14. Kozielski, R. (ed.) (2020). *Przyszłość marketingu. Koncepcje, metody, technologie. Teoria i zastosowanie* [The future of marketing. Concepts, methods, technologies. Theory and application]. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
15. Latapi Agudelo M.A., Jóhannsdóttir L., Davídsdóttir B. (2019). A Literature Review of the History and Evolution of Corporate Social Responsibility. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. Vol. 4(1). P. 1–23.
16. Leoński W. (2017). Społeczna odpowiedzialność biznesu w obszarze niepełnosprawności (CSR+D) [Corporate social responsibility in the field of disability]. *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie/ Politechnika Śląska*. Vol. 100. P. 253–262.
17. Leydesdorff L., Lawton Smith H. (2022). Triple, Quadruple, and Higher-Order Helices: Historical Phenomena and (Neo-) Evolutionary Models. *Triple Helix*. Vol. 9(1). P. 6–31.
18. Maciaszczyk M. (2014). CSR szansą dla osób niepełnosprawnych [CSR as an opportunity for disabled people]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu*. No. 824(35). P. 159–167.
19. Manczak I. (2022). *Kultura organizacyjna jako podstawa budowania relacji z interesariuszami* [Organizational culture as the basis for building relationships with stakeholders]. in: J. Plichta (ed.). Kluczowe narzędzia i elementy koncepcji co-management w budowaniu relacji kooperacyjnych z interesariuszami [Key tools and elements of the co-management concept in building cooperative relationships with stakeholders] (P. 13–37). Kraków : Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Attyka.
20. Migliaccio G. (2019). Disabled People in the Stakeholder Theory: A Literature Analysis. *Journal of the Knowledge Economy*. Vol. 10. P. 1657–1678.
21. Nam Y., Barnett G. A., Kim D. (2014). Corporate Hyperlink Network Relationships in Global Corporate Social Responsibility System. *Quality & Quantity*. Vol. 48. P. 1225–1242.
22. Polak-Sopińska A., Królikowski J. (ed.) (2018). *Ergonomics for People with Disabilities: Design for Accessibility*. Łódź : De Gruyter Open Ltd.
23. Sapiński A. (2017). *Społeczna odpowiedzialność instytucji kultury w Polsce* [Social responsibility of cultural institutions in Poland]. [in:] S. Cadr, S. Ciupka (ed.). *Beskidzkie Dziedzictwo V* [Beskid Heritage V]. Łodygowice : Wydawnictwo Scriptum.
24. Scopus. (2023). Retrieved from <https://www.scopus.com/>
25. Stańczyk-Hugiet E., Piórkowska K., Stańczyk S. (2014). Selekcja rutyn – perspektywa wewnątrzorganizacyjna [Routines' selection – intraorganizational perspective]. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*. No. 366. P. 505–513.
26. Švárová M., Vrchota J. (2014). Influence of Competitive Advantage on Formulation Business Strategy. *Procedia Economics and Finance*. Vol. 12. P. 687–694.
27. Sznajder M. (2013). Korzyści z wdrożenia koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu (z uwzględnieniem koncepcji interesariuszy) [Benefits of implementing the concept of corporate social responsibility (including the stakeholder concept)]. *Ekonomia i Zarządzanie*. Vol. 5(2). P. 194–211.
28. Toquero C. M. D. (2020). Inclusion of People with Disabilities amid COVID-19: Laws, Interventions, Recommendations. *Multidisciplinary Journal of Educational Research*. Vol. 10(2). P. 158–177.
29. United Nations (2015). Przekształcamy nasz świat: Agenda na rzecz zrównoważonego rozwoju 2030 [Transforming our world: The Sustainable Development Agenda 2030]. Retrieved from https://www.un.org/files/164/Agenda%202030_pl_2016_ostateczna.pdf
30. Wolan-Nowakowska M. (2021). Partnerstwo międzysektorowe jako narzędzie wdrażania idei społecznej odpowiedzialności biznesu [Cross-sectoral partnership as a tool for implementing the idea of corporate social responsibility]. *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*. No. 4(141). P. 103–114.
31. Wójcik-Karpacz A. (2018). Implikacje praktyczne teorii interesariuszy: czego mniejsze firmy mogą się nauczyć od większych względem interesariuszy wewnętrznych? [The practical implications of stakeholders' theories: what can smaller companies learn from the bigger ones in regard to the internal stakeholders?]. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. Zarządzanie*. No. 13(348). P. 7–25.
32. Yu Y., Hu Y., Qiao H., Wang S. (2018). Co-evolution: A New Perspective for Business Model Innovation. *Journal of Systems Science and Information*. Vol. 6(5). P. 385–398.

Надійшла (received) 15.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Манчак Ірина (Manczak Iryna) – Краківський економічний університет, доцент кафедри торгівлі і ринкових установ, кандидат економічних наук; Краків, Польща; ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9661-9945>;
Баяк Марія (Bajak Maria) – Краківський економічний університет, асистент кафедри маркетингу, магістр; Краків, Польща; ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4769-7696>

О.В. ПОСТУПНА, А.С. ЛЯДЕР

МЕТОД ЕКСПЕРТНИХ ОЦІНОК В ПРОГНОЗУВАННІ ПРОСУВАННЯ ГАСТРОНОМІЧНОГО ТУРУ ЯК ДІЄВИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ В ПУБЛІЧНОМУ СЕКТОРІ

Стаття присвячена вивченню думки потенційних споживачів туристичних послуг щодо можливостей формування та просування гастрономічного туру в Україні. Автори на підставі результатів експертного опитування показують реальну картину з формування та просування гастрономічного туру в Україні. Отримані дані дають змогу побачити реальну картину стану й розвитку гастрономічного туризму в Україні, вивчити думку споживачів, з'ясувати ступінь їх розуміння цього питання, їх бачення найбільших викликів, що залишаються поза увагою представників публічного сектору, які спроможні прийняти ефективні управлінські рішення щодо перспектив і можливостей розвитку гастрономічного туризму та просування гастротурів в Україні.

Ключові слова: публічне управління, органи публічної влади, управлінські рішення, прогнозування, перспективи розвитку туризму, гастрономічний туризм, просування гастрономічного туру.

O.V. POSTUPNA, A.S. LIADER

THE EXPERT EVALUATION METHOD IN FORECASTING THE PROMOTION OF A GASTRONOMIC TOUR AS AN EFFECTIVE TOOL FOR MAKING MANAGEMENT DECISIONS IN THE PUBLIC SECTOR

The article is dedicated to studying the opinions of potential consumers of tourist services regarding the possibilities of forming and promoting a gastronomic tour in Ukraine. Based on the results of an expert survey, the authors present a realistic picture of the formation and promotion of a gastronomic tour in Ukraine, which allows identifying problems and outlining necessary ways to solve them. The obtained data provide a clear view of the state and development of gastronomic tourism in Ukraine, allowing for the study of consumer opinions, understanding their perspectives on this issue, and identifying the major challenges overlooked by public sector representatives. These representatives are capable of making effective management decisions regarding the prospects and opportunities for the development of gastronomic tourism and the promotion of gastronomic tours in Ukraine.

Key words: public administration, public authorities, management decisions, forecasting, tourism development prospects, gastronomic tourism, promotion of gastronomic tours.

Постановка проблеми. В умовах розвитку інформаційного суспільства одним з ефективних і простих способів прийняття управлінських рішень, у тому числі в публічному секторі, є використання цифрових технологій. Здійснити спробу вирішення складних питань можна розпочати з їх опису, визначивши властивості, розробивши супровідну інформацію та додати альтернативні варіанти прийняття управлінських рішень.

В публічному секторі розвиток туризму розглядають як прибутковий сектор економіки, за допомогою якого здійснюється поповнення бюджету. Представники органів державного управління та органів місцевого самоврядування співпрацюють з різними суб'єктами галузі туризму, створюючи їм умови для безпечної, ефективної та прибуткової діяльності. Водночас, діяльність туроператора спрямована на формування або комплексування туристичного продукту та просування його на туристичний ринок. Часто просування туристичних послуг до кінцевого споживача є не прямим процесом, оскільки не передбачає їхнього безпосереднього зв'язку. Туристичні послуги у такому разі комплектуються в туристичний продукт і через систему дистриб'юторів, у тому числі через туристичні

підприємства, доводяться до споживача. В контексті нашого дослідження такої туристичний продукт, як «гастрономічний тур», може просуватись як через туроператорські підприємства, так і слугувати окремою туристичною послугою, яку надають заклади громадського харчування.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про туризм», просування туристичного продукту є комплексом заходів, «спрямованих на створення та підготовку до реалізації туристичного продукту чи туристичних послуг (організація рекламно-ознайомлювальних подорожей, участь у спеціалізованих виставках, ярмарках, видання каталогів, буклетів тощо)» [7]. Виходячи з цього, основними етапами просування туру на ринок є: формування туру відповідно до запиту споживачів; його експериментальне впровадження; реалізацій на ринку. Відтак, туроператори виступають, у першу чергу, генераторами нових ідей з формування турів. Одним з дієвих й ефективних інструментів формування туристичного продукту є вивчення запиту на нього. Способів дослідження думки та поведінки споживачів існує велика кількість. Це і групові (фокус-групи) та індивідуальні інтерв'ю, спостереження, експерименти, аналіз протоколів,

фізіологічні виміри та ін. Нами використано метод експертних оцінок, який вважається одним з основних методів наукового прогнозування та який ґрунтується на припущенні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різноманітні методи й моделі прийняття публічно-управлінських рішень є предметом дослідження значної кількості учених з державного управління. Особливості застосування експертних досліджень в публічному управлінні, визначення їх місця для теорії й практики висвітлені в наукових працях такими українськими вченими, як З. Бурик [1], М. Зось-Кіор [3], Ж. Кононенко [5] та ін. Дослідженню теоретичних і практичних питань розвитку гастрономічного туризму присвячено роботи таких авторів, як Д. Базюк, К. Болото, М. Булгаков, Г. Гаповенко, О. Гладчук, К. Грубіч, В. Гузій, І. Євтушенко, І. Петлін, М. Каричевська, В. Корнілова, Т. Кукліна, О. Михайлюк, В. Омельницька, Л. Хумаров І. Шамара та ін. Не зважаючи на вагомий внесок учених у розвиток проблеми даного дослідження, поза увагою авторів залишається дослідження думки потенційних споживачів послуг гастрономічного туризму.

Мета статті – вивчити думку потенційних споживачів туристичних послуг щодо можливостей формування та просування гастрономічного туру в Україні; на підставі отриманих даних експертного опитування показати реальну картину з розвитку гастрономічного туризму для визначення проблем та окреслення необхідних шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Одним із способів громадської участі є залучення громадян як експертів з певного питання. У теорії і практиці публічного управління все частіше застосовуються методи індивідуальних експертних оцінок, які є систематизованими способами формування підсумкової думки експертів – фахівців з експертизи, тобто достатньо обізнаних людей з досліджуваної проблеми [6].

Метод експертних оцінок у публічному секторі можна використовувати при дослідженні конкурентного середовища певного сектору економіки з метою визначення конкретних чинників успіху, їх рейтингу за ступенем важливості; під час оцінювання стану цього сектору у зовнішньому середовищі з метою прогнозування майбутніх варіантів його розвитку на підставі системи показників; при дослідженні думки споживачів для формування анкети, спрямованій на аналіз наявних проблемних питань в певному секторі та ін. Саме на основі думок експертів можна побудувати оптимальну модель майбутнього розвитку досліджуваного об'єкта, яким зокрема у нашому дослідженні виступає гастрономічний тур, та розробити рекомендації з досліджуваної проблематики. Переваги методу експертних оцінок полягають в їх відносній простоті для прогнозування майбутнього розвитку, навіть в умовах неповної інформації, а недоліком є суб'єктивність думок експертів та обмеженість їх суджень, особливо в умовах закритого анкетування (запитання та пропозиції варіантів відповідей, з яких пропонується обрати необхідне).

Для дослідження думки споживачів нами обрано індивідуальні методи, що було здійснено

шляхом онлайн-анкетування. Анкета складається з двох змістовних блоків: стисла характеристика респондентів (3 запитання); уявлення про гастрономічний туризм (10 запитань). На підставі отриманих даних в роботі представлені певні узагальнення та визначено характерні тенденції розвитку, а також визначено рейтинг популярності гастрономічного туру в громадській думці. Опитування за темою «Експертна оцінка стану та розвитку гастрономічного туризму в Україні» проводилося у травні 2024 р. Мета опитування – дізнатися думку потенційних споживачів туристичних послуг щодо можливостей формування та просування гастрономічного туру в Україні.

Участь у дослідженні взяли 155 осіб, з них 63,2 % жінок, 36,1 % чоловіків і 0,6 % не захотіли зазначити свою стать. Результати свідчать про те, що більш активними є жінки. Вважаємо, що це є цілком логічним, оскільки: по-перше, жінку традиційно пов'язують з кулінарією, хоча існує стереотип, що чоловіки краще готують, ніж жінки, та пишаться своїми кулінарними навичками; по-друге, за статистикою жінок в усіх країнах більше, ніж чоловіків, тому ми отримали саме такі дані.

Зі 155 респондентів більшість – 69 осіб – це молоді люди віком від 20 до 39 років та люди з усталеними смаковими якостями – 38 осіб – віком від 40 до 49 років, 31 осіб – від 50 до 59 років. Також по 8 осіб віком 17-19 років та більше 60 років. Щодо регіонального розподілу, то він представлений на рис. 1.

Рис. 1. Регіональний розподіл респондентів, травень 2024 р.

Переважає більшість респондентів 76,8 % чули й знають про гастрономічний туризм, 16,1 % не чули про цей вид туризму і 7,1 % важко відповісти на запитання. Однак, не зважаючи на те, що більше 23 % не знають чи не впевнені у своїй обізнаності про гастрономічний туризм, все ж таки мають уявлення про нього та зазначають, що їм дає цей вид туризму (рис. 2). Зокрема, практично половина респондентів стверджують, що гастрономічний туризм вони розглядають як можливість знайомства з місцевою культурою через їжу, практично четверта частина опитованих під час відвідання гастрономічних турів

відкривають для себе нові смаки. Невеличка частина респондентів розглядають гастрономічні тури як вивчення нових рецептів, відпочинок і розваги, а

також можливість спілкуватися з місцевими жителями, дізнаватись про їх культуру, в тому числі гастрономічну, звичаї, смаки тощо.

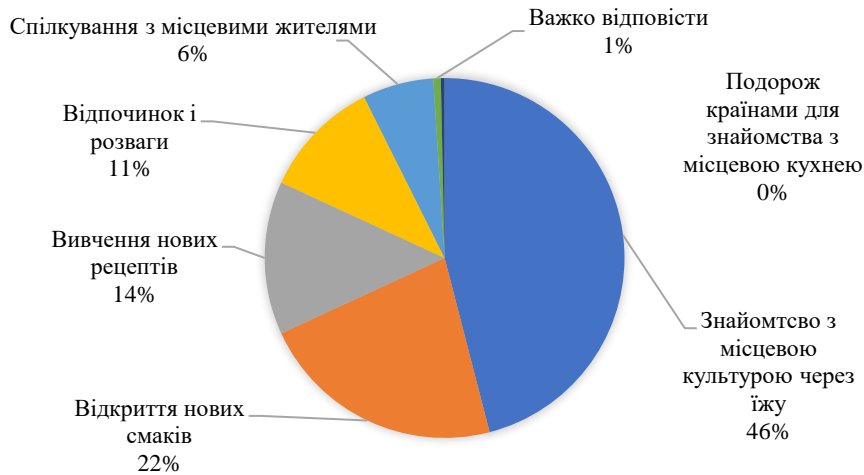

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Що таке гастрономічний туризм?»

Безсумнівно, що у своєму звичайному житті кожна людина так чи інакше користується послугами закладів громадського харчування та обирає для цього різні їх види. Проте в умовах війни українці трішки змінили свої звички і сьогодні жителі особливо небезпечних східних, північних та південних регіонів України надають перевагу харчування вдома. 96,1 % респондентів зазначають, що харчуються вдома, і це переважно представники Харківської області. Серед усіх закладів громадського харчування найбільш популярними є кафе, заклади швидкого харчування (далі – заклади ШХ) та ресторани. Відповідні дані наведено на рис. 3.

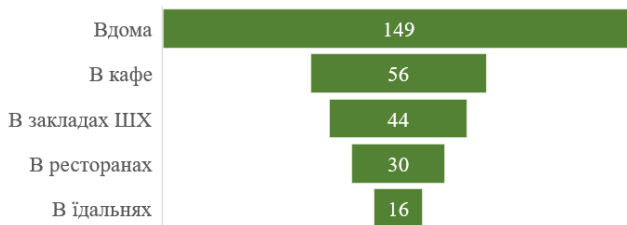

Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Де ви переважно харчуєтесь?»

В усьому світі користуються попитом послуга доставки їжі. Такий спосіб харчування став поширеним у 2019 р. у зв'язку з введенням обмежень під час оголошеної пандемії коронавірусу й досі не втратив свої позиції. До початку повномасштабної війни українці також активно користувались послугою доставки їжі, однак, після лютого 2022 р. відбулись певні зміни. Тож, у своєму дослідженні ми запитали експертів: «Чи користуєтесь ви послугою доставки їжі та як часто?». Більшість респондентів (57,8 %) відповіли, що замовляють їжу, але рідко; 6 % користуються лише цією послугою та 12,3 % використовують її часто; 26 % взагалі не користуються доставкою.

Як відомо, світова кухня є дуже різноманітною і вона представлена в різних країнах і регіонах.

Сьогодні людина, яка подорожує, і та, яка ніколи не виїжджала за межі свого населеного пункту, має свої улюблені страви з різних національних кухонь. У цьому зв'язку, нам було цікаво, якій кухні передають перевагу українці й результати нас дещо здивували. Розподіл відповідей представлено в табл. 1.

Таблиця 1. – Кухні, яким респонденти віддають перевагу

№ з/п	Кухня	К-ть відповідей	Відповіді у % від усіх опитуваних
1	Українська	132	84,6
2	Італійська	61	39,1
3	Грузинська	57	36,5
4	Японська	47	30,1
5	Китайська	16	10,3
6	Французька	11	7,1
7	Мексиканська	10	6,4
8	Іспанська	4	2,6

Певна річ, що українці, які є справжніми любителями смачної їжі, найбільшу перевагу віддають своїй національній кухні – 84,6%. Більшість страв української кухні при приготуванні не використовують багато приправ та пряних трав. Можливо через це респонденти віддали другорядну перевагу таким національним кухням, як італійська, грузинська та японська. Частина респондентів зазначили, що у них немає конкретної переваги чи вони по-різному ставляться до вибору страв національних кухонь – коли як.

Розуміємо, що одним із ефективних та якісних показників просування гастрономічного туру є частота відвідання закладів громадського харчування (користування послугою доставки їжі), цінова політика та місце розташування закладу. Щодо частоти відвідування, то трішки більше половини респондентів (53,2 %) відповіли, що вони двічі на місяць відвідують різні заклади громадського

харчування; 14,7 % відвідують два рази на тиждень, а 13,5 % – один раз на півроку та 3,8 % один раз на рік. Є й такі, які відвідують заклади харчування щодня – 5,8 %, однак є й ті, що не відвідують їх взагалі (4,5 %). Якщо враховувати той факт, що більшість респондентів – це представники Харківського регіону, який нині вважається найбільш небезпечним, оскільки страждає від постійних ворожих обстрілів з боку російських військ, то такі відповіді є позитивною тенденцією, що свідчить про затребуваність функціонування закладів громадського харчування та високий попит на їх послуги.

На питання «Яку суму в середньому ви можете витратити на себе (на одну людину) у закладі громадського харчування / доставки їжі?» 66,7 % респондентів відповіли, що готові витратити від 200 до 600 грн., 25 % готові витратити від 600 грн. і більше, лише 5,8 % витрачають до 200 грн. У той же час респонденти зазначили, що сума, яку вони готові витратити на їжу у закладі громадського харчування, залежить від конкретної ситуації. Розуміємо, що це можуть бути, як гарні, радісні події – весілля, іменини, ювілеї, народження дитини та ін., так і сумні події, що пов'язані зі смертю близької людини, друга / побратима, колеги.

Щодо розподілу відповідей респондентів на запитання «Які фактори є найважливішими для вас при виборі закладу громадського харчування?», то вони представлені на рис. 4.

Рис. 4. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Які фактори є найважливішими для вас при виборі закладу громадського харчування?»

Як видно з рисунку, більшість людей звертають увагу на якість їжі та доступність ціни. Також важливим фактором є якісне обслуговування, зручне розташування та тепла атмосфера. Менше уваги приділяють відвідувачі закладів громадського харчування різноманітності меню й спеціальним дієтичним пропозиціям. Дуже малий відсоток населення звертає увагу на відгуки відвідувачів, хоча, на нашу думку, цей фактор є не менш важливим, ніж якість їжі. Також, як важливою є реакція керівництва закладу на негативний відгук від клієнта та вирішення незручностей, на які вказує гість закладу.

І останнім запитанням у нашому опитуванні було «Який вид гастрономічного туру ви би обрали?». Хотілось би зазначити, що пропозиції гастрономічних турів нами були запропоновані в узагальненому вигляді. Кожна пропозиція може трактуватись людиною по-різному і наведені пропозиції не є

вичерпними. Кожен респондент за бажанням міг запропонувати ще й свій варіант відповіді, однак, таких під час опитування не виявилось. Відповідні відповіді респондентів зазначені на рис. 5.

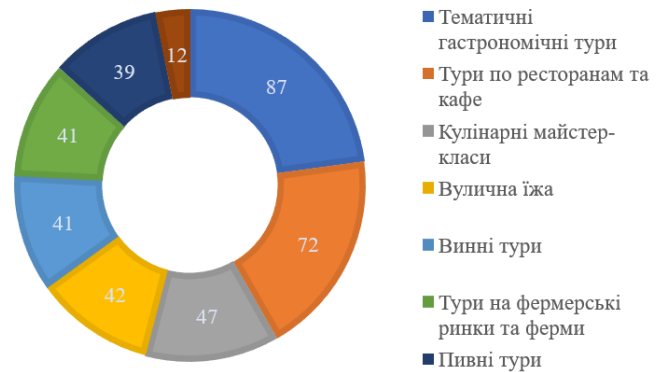

Рис. 5. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Який вид гастрономічного туру ви би обрали?»

З наведених даних видно, що найбільшим попитом користуються у населення тематичні гастрономічні тури (55,8 %) та тури по ресторонам і кафе (46,2 %). Це є очевидним фактом, оскільки людина під час своєї подорожі обов'язково відвідує заклади громадського харчування і не тільки для задоволення своїх фізіологічних потреб, а й обирає для цього цікаву кухню та звертає увагу на оформлення інтер'єру й екстер'єру закладу. Отже, похід до ресторану чи кафе виявляється ще однією можливістю долучитися до туристичної подорожі з метою дослідження трендів та особливостей дизайну закладу та знайомства з новими смаками, навіть вже відомої кухні.

Практично однаково розподілилися голоси респондентів, які виявляють бажання відвідати такі гастрономічні тури, як винні (26,3 %) й півні (25 %), кулінарні майстер-класи (30,1 %) та тури на фермерські ринки й ферми (26,3 %). Часто подорожуючі, щоб зекономити свій час, користуються послугами, що пропонуються на вулиці, та вживають стритфуд (вуличну їжу). Її можна придбати у вуличних кіосках чи закладах харчування. Страви, що пропонуються як вулична їжа, не потребують багато інгредієнтів та швидко готуються, а коштують відносно недорого. Однак, слід зазначити, що тренд на вуличну їжу і звички споживачів постійно змінюються, що змушує господарів цих закладів вивчати зміни й швидко на них реагувати. На розвиток вуличної їжі та культури її споживання суттєво впливає конкуренція, оскільки таких закладів стає все більше в усіх країнах світу. Не відстає в цьому плані й Україна.

З огляду на сьогоденну ситуацію, у якій перебуває Україна, можна стверджувати, що основними перспективними напрямками розвитку гастрономічного туризму можуть бути: акцентування уваги на турах, що відповідають безпековим нормам проведення заходів (наявність бомбосховищ або інших місць для укриття); залучення кваліфікованих кадрів для проведення заходів у гастрономічній

галузі (кухарів, рестораторів, майстрів з сироваріння, виноробства та пивоваріння); для залучення нових відвідувачів та урізноманітнення змісту необхідна велика кількість анімаційних атракцій та послуг; проведення колаборацій з відомими брендами, що підвищить впізнаваність та обізнаність про заходи гастрономічної галузі [2].

Щодо повоєнного періоду, то тут необхідна стратегічна орієнтованість на відновлення та розвиток гастрономічного туризму у майбутньому. До основних таких напрямів слід віднести: створення автентичних гастроурів; покращення інфраструктури (відновлення та покращення транспортних мереж, розвиток готельно-ресторанного бізнесу в регіонах); створення гастрономічних брендів та їх промоція (пошук інвесторів всередині країни та за її межами); ефективна кадрова політика – підготовка фахівців з гастрономічного туризму, у тому числі підвищення кваліфікації кадрів у сфері обслуговування; міжрегіональне та міжнародне співробітництво, зокрема співпраця з Всесвітньою асоціацією гастрономічного туризму та с країнами ЄС [4].

Висновки. Отже, результати проведеного дослідження свідчать про значний інтерес споживачів туристичних послуг до формування пропозицій з гастрономічних турів, про їх затребуваності на туристичному ринку. Такі тури дозволяють спробувати популярні страви різних регіонів, познайомитись з культурою та історією корінних мешканців і, водночас, подивитись на красиві краєвиди й визначні місцеві пам'ятки.

Безумовно, ми не наполягаємо на репрезентативності отриманих даних, лише висловлюємо власне бачення стану й розвитку гастрономічного туру в Україні, визначаємо можливості його просування та перспективні напрямки його розвитку. Вважаємо, що в публічному секторі необхідно використовувати симбіоз методів (змішаних, індивідуальних, колективних) для дослідження думок населення, оскільки питання, що вирішуються в першу чергу стосуються саме цих людей.

Перспективи подальших розвідок полягають у проведенні другого етапу експертних досліджень з метою з'ясування змін, що відбуваються в думці споживачів послуг гастрономічного туризму.

Список джерел інформації

1. Бурик З.М. (2021). Експертні дослідження в публічному управлінні. *Наукові перспективи*. (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія») № 9 (15). С. 21-29.

2. Гапоненко Г.І., Євтушенко О.В., Шамара І.М., Болото К.І. (2023). Перспективи розвитку гастротуризму

України в повоєнний період. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Вип. 17. С. 128-140.

3. Зось-Кіор М.В. (2018). Інформаційне забезпечення прийняття управлінських рішень з використання експертних методів. *Вісник Волинського інституту економіки та менеджменту*. № 21. С. 131-139.

4. Карчевська М.О., Хмара М.А. (2023). Перспективи розвитку гастрономічного туризму в Україні. *Актуальні проблеми розвитку освіти в сфері туризму, фізичної культури та спорту : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 21-22 березня 2023 р.)*. Хмельницький : ХГПА. С. 42-45.

5. Кононенко Ж.А. (2020). Місце методів експертних оцінок в публічному управлінні. *Управління та адміністрування в умовах протидії гібридним загрозам національній безпеці : Матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7 грудня 2020 р.)*. К. : ДУІТ. С. 229-231.

6. Поступна О.В. (2021). *Публічне управління регіональними освітніми системами в Україні* : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», С. 251.

7. Про туризм : Закон України від 15 вересня 1995 р. № 324/95-ВР. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>

References (transliterated)

1. Buryk Z.M. (2021). Ekspertni doslidzhennia v publichnomu upravlinni. *Naukovi perspektivy*. (Seriiia «Derzhavne upravlinnia», Seriiia «Pravo», Seriiia «Ekonomika», Seriiia «Medytsyna», Seriiia «Pedahohika», Seriiia «Psykhohohiiia») № 9 (15). S. 21-29.

2. Haponenko H.I., Yevtushenko O.V., Shamara I.M., Boloto K.I. (2023). Perspektivy rozvytku hastroturyzmu Ukrainy v povoiennyi period. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina*. Vyp. 17. S. 128-140.

3. Zos-Kior M.V. (2018). Informatsiine zabezpechennia pryiniattia upravlinskykh rishen z vykorystannia ekspertnykh metodiv. *Visnyk Volynskoho instytutu ekonomiky ta menedzhmentu*. № 21. S. 131-139.

4. Karchevska M.O., Khmara M.A. (2023). Perspektivy rozvytku hastronomichnoho turyzmu v Ukraini. *Aktualni problemy rozvytku osvity v sferi turyzmu, fizychnoi kultury ta sportu : materialy VI Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Khmelnyskyi, 21-22 bereznia 2023 r.)*. Khmelnytskyi : KhHPA. S. 42-45.

5. Kononenko Zh.A. (2020). Mistse metodiv ekspertnykh otsinok v publichnomu upravlinni. *Upravlinnia ta administruvannia v umovakh protyidii hibrydnym zahrozam natsionalnii bezpetsi : Materialy I Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 7 hrudnia 2020 r.)*. K. : DUIT. S. 229-231.

6. Postupna O.V. (2021). *Publichne upravlinnia rehionalnymy osvitynymy systemamy v Ukraini* : monohrafiia. Kharkiv : TOV «Oberih», S. 251.

7. Pro turyzm : Zakon Ukrainy vid 15 veresnia 1995 r. № 324/95-ВР. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>

Надійшла (received) 16.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Поступна Олена Вікторівна (Postupna Olena) – Національний університет цивільного захисту України, доктор наук з державного управління, професор, доцент кафедри менеджменту навчально-науково-виробничого центру; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0622-0966>;

Лядер Андрій Сергійович (Liader Andrii) – Національний університет цивільного захисту України, здобувач вищої освіти навчально-науково-виробничого центру; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5710-1935>

О.М. ТИЩУК, О.В. МОРОЗ

**ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ:
АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМАТИКИ ЩОДО НОРМ ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТІВ
МІЖНАРОДНОГО РІВНЯ ТА МІЖНАРОДНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ УКРАЇНИ**

Публікація присвячена проблематиці забезпечення якості вищої освіти у межах галузі знань «Публічне управління та адміністрування» за напрямками «програмні документи міжнародного рівня» та «зобов'язання України перед іншими державами». Авторами проаналізовано зміст програмного документу ООН «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» та Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом щодо забезпечення якості вищої освіти. Стаття містить рекомендації та узагальнення щодо технології використання змісту міжнародних документів для обґрунтування актуальності виконаного у межах галузі знань «Публічне управління та адміністрування» дослідження.

Ключові слова: забезпечення якості вищої освіти; актуальність дослідження; методологія, наукові пошуки; публічне управління та адміністрування; міжнародні зобов'язання України; Цілі сталого розвитку.

О.М. TYSHCHUK, O.V. MOROZ

**PUBLIC MANAGEMENT OF HIGHER EDUCATION QUALITY ASSURANCE IN UKRAINE:
RELEVANCE OF ISSUES REGARDING THE STANDARDS OF INTERNATIONAL LEVEL
PROGRAM DOCUMENTS AND INTERNATIONAL OBLIGATIONS OF UKRAINE**

The publication contains results of the research of assurance of higher education quality within the field of knowledge “Public administration and governance” in such areas as “program documents of international level” and “Ukraine’s obligations to other countries”. In accordance with these directions, there was made an analysis of the content of the UN program document “Transforming our world: The 2030 Agenda for sustainable development” and The European Union–Ukraine Association Agreement (issues of the higher education quality) were analyzed. The article contains recommendations and generalizations on the technology of using the content of international documents to justify the relevance of the research performed within the field of knowledge “Public administration and governance”.

Key words: ensuring the quality of higher education; relevance of research; methodology, scientific research; public management and administration; international obligations of Ukraine; Goals of sustainable development.

Постановка проблеми. Відповідно до переважної більшості методичних рекомендацій та порад щодо підготовки та написання наукових текстів (наприклад, висвітлення результатів наукових пошуків у межах наукової публікації або подання заявки на участь у конкурсі наукових проектів тощо), висвітлення актуальності обраного вченим фокусу безпосередньої уваги є обов'язковим елементом в розбудові архітектури дослідження. Саме через призму обґрунтування актуальності вченій намагається висвітлити значущість обраного ним предмету наукового пошуку з прив'язуванням його до конкретного часу та (або) подій сьогодення. Складність цього напрямку наукової роботи вченого полягає в існуванні так званого часового лагу між часом початку дослідної роботи та часом оприлюднення її результатів. Цілком очевидно, що може статися така ситуація за якої обраний дослідником напрям організації наукових пошуків, з часом, може втратити свою важливість (значущість). Серед чинників які впливають на так звану девальвацію актуальності, є й ті з них, які пов'язані з конкретизацією її змісту. Неконкретизований вченим зміст актуальності дослідження може стати причиною його руйнування, як за напрямом порушення причинно-наслідкових зв'язків між

концептами (конструктами) наукового пошуку, так і за напрямом помилкового вибору методів його проведення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика обґрунтування актуальності питань забезпечення якості вищої освіти, у тому чи іншому аспекті свого складного та багатогранного змісту постійно перебуває у межах фокусу наукової уваги вчених. Кожне з виконаних у межах галузі знань «Публічне управління та адміністрування» досліджень питань забезпечення якості вищої освіти містить положення щодо обґрунтування актуальності. Наприклад, І. Бука та С. Бука, висвітлюючи актуальність питань вдосконалення державної політики у сфері вищої освіти, фокусуються на результатах оцінювання якості вищої освіти міжнародними моніторинговими місіями [3]. С. Вавренюк, апелюючи до актуальності питань державного управління реформуванням вищої освіти в Україні, звертає увагу на необхідність наближення якості вітчизняної системи вищої освіти до міжнародних стандартів якості вищої освіти і навчання [4]. Л. Грень, обґрунтовуючи актуальність розгляду управлінських аспектів функціонування та розвитку сучасної освіти України, зосереджується на необхідності створення сприятливих умов для

забезпечення національних інтересів та підвищення рівня конкурентоспроможності держави на міжнародній арені [16]. С. Домбровська, висвітлюючи актуальність питань державного управління вищою освітою в умовах трансформаційних змін, фокусується на викликах, які постали перед системою вищої освіти, та необхідності задоволення потреб стейкхолдерів щодо якості підготовки фахівців [5]. В. Мороз, обґрунтовуючи актуальність вдосконалення механізмів державного контролю за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти, зосереджується на аналізі змісту завдань Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду, а також на нормах законів України [2]. С. Мороз, висвітлюючи актуальність питань механізмів публічного управління забезпеченням якості вищої освіти, звертається до вимог програмних документів міжнародного та національного рівня [8, 9]. А. Помаза-Пономаренко, актуалізуючи питання опитування студентів як одного з елементів забезпечення якості вищої освіти, зосереджується на висвітленні місця та ролі якості вищої освіти у забезпеченні соціально-економічного розвитку [10]. О. Поступна, доводячи актуальність вирішення питань публічного управління регіональними освітніми системами, звертає увагу на необхідність забезпечення синхронізації темпів розвитку системи освіти з результатами впровадження нових технологій у виробництво [11]. Д. Терещенко та О. Труш, розглядаючи актуальність питань соціологічного супроводу моніторингу якості освіти в сучасному університеті фокусуються на рекомендаціях щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти та рішеннях конференцій європейських міністрів освіти [1]. В. Філіпова, обґрунтовуючи актуальність питань державної політики в галузі педагогічної освіти, апелює до потреб здобувачів освіти та необхідності адоптуватися під виклики сьогодення (рефлексія на міжнародну відкритість національних культур; відповідь на глобалізаційні виклики) [15]. І. Хмиров, розглядаючи актуальність проблематики державного управління розвитком дистанційної освіти, фокусує увагу на запити суспільства щодо реформування національної системи освіти відповідно до нових вимог до неї [17]. Окремі з аспектів порушеної проблематики були розглянуті нами під час попередньо проведених досліджень [13]. Проведений аналіз наукових доробків вище названих вчених свідчить про той факт, що висвітлення актуальності проблематики забезпечення якості вищої освіти відбувалось без достатньої конкретизації. Відсутність такої конкретизації хоча й не вплинуло на достовірність отриманих дослідниками результатів, але дещо знизило рівень їх опрацювання. У межах наукової думки бракує досліджень з так званим розгорнутим обґрунтуванням актуальності.

Мета статті. У межах цієї публікації передбачено конкретизувати зміст напрямів обґрунтування актуальності дослідження проблематики забезпечення якості вищої освіти у межах галузі знань «Публічне управління та адміністрування» за такими напрямками як «програмні документи міжнародного рівня» та «зобов'язання України перед іншими державами». Ці

обидві напрямки тяжіють до глобального контексту (так званий наддержавний рівень), а отже можуть бути поєднані логікою та межами одного наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. Беручи до уваги можливі до використання напрями обґрунтування актуальності, конкретизуємо зміст перших двох з вище згаданих відповідно до проблематики забезпечення якості вищої освіти.

1. Програмні документи міжнародного рівня. Обґрунтування актуальності проблематики забезпечення якості вищої освіти через призму цього напрямку може бути актуалізовано відповідно до змісту підсумкового документу 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН – «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Відповідний документ формулює 17-ть Цілей Сталого Розвитку та конкретизує 169 актуальних до вирішення завдань. Частина з сформульованих цілей має пряме або опосередковане відношення до проблематики забезпечення якості вищої освіти, а саме:

1.1) ціль № 1 – Подолання бідності (частина завдань за цією ціллю опосередковано апелює до проблематики забезпечення якості вищої освіти, а саме: завдання 1.4. – «до 2030 року забезпечити, щоб всі ... мали рівні права на економічні ресурси, а також доступ до ... нових технологій і фінансових послуг» (забезпечення здатності до опанування «нових технологій», так само як й реалізації прав на «економічні ресурси», можуть інтерпретуватися як пов'язані з питаннями якості вищої освіти детермінанти (наприклад, хтось повинен розробити ці «нові технології» та запропонувати механізми до їх ефективного використання тощо); завдання 1.b – «створити на національному, регіональному та міжнародному рівнях надійні стратегічні механізми, в основі яких лежали б стратегії розвитку, що враховують інтереси бідноти» (здатність до експертного вибору «стратегічних механізмів», так само як й до фахового формування «стратегій розвитку» обумовлюються у тому числі й якістю вищої освіти тих суб'єктів, які залучені до відповідних процесів);

1.2) ціль № 3 – Міцне здоров'я (завдання 3.3 – «до 2030 року покласти край епідеміям СНІДу, туберкульозу, малярії та тропічних хвороб ...» та завдання 3.4 – «до 2030 року зменшити на третину передчасну смертність від неінфекційних захворювань за допомогою профілактики і лікування ...» (виконання цих завдань можливо лише за рахунок розвитку медичної науки (проведення фундаментальних наукових досліджень; підвищення ефективності функціонування системи охорони здоров'я; розробка нових лікарських засобів тощо), що у свою чергу є похідним від якості підготовки фахівців (якості вищої освіти та якості освітньої діяльності ЗВО) за всіма спеціальностями галузі знань «Охорона здоров'я». Такий саме висновок ми можемо сформулювати у тому числі й для завдання 3.8 – «забезпечити загальне охоплення послугами охорони здоров'я, ... , доступ до якісних основних медико-санітарних послуг ...», завдання 3.b – «сприяти

дослідженням і розробкам вакцин і лікарських препаратів для лікування інфекційних та неінфекційних хвороб ...» та завдання 3.c – «істотно збільшити фінансування охорони здоров'я та набір, розвиток, професійну підготовку та утримання медичних кадрів у розвиткових країнах ...» тощо);

1.3) ціль № 4 – Якісна освіта (частина завдань за цією ціллю має пряму кореляцію з проблематикою забезпечення якості вищої освіти, а саме: завдання 4.1. – «до 2030 року забезпечити, щоб всі дівчатка і хлопчики завершували здобуття безкоштовної, рівноправної і якісної початкової та середньої освіти, що дозволяє домогтися затребуваних і ефективних результатів навчання» (слід звернути увагу, на той факт, що якісна середня освіта є підґрунтям (обов'язковою умовою) для формування якості вищої освіти); завдання 4.b – «до 2020 року значно збільшити в усьому світі кількість стипендій ... для здобуття вищої освіти ...» (матеріальна підтримка здобувачів вищої освіти є одним з механізмів підвищення її якості, наприклад, здобувач вищої освіти який позбавлений необхідності вирішення питання свого утримання (пошук ресурсів для оплати проживання, харчування, придбання одягу тощо) може приділяти значно більше часу на навчання); завдання 4.c – «до 2030 року значно збільшити кількість кваліфікованих учителів, у тому числі через міжнародне співробітництво, у підготовці вчителів ...» (підготовка «кваліфікованих учителів» можлива лише за умови здатності ЗВО забезпечити потрібну якість освітньої діяльності));

1.4) ціль № 8 – Гідна праця та економічне зростання (частина завдань за цією ціллю має опосередкований зв'язок з проблемами забезпечення якості вищої освіти, а саме: завдання 8.1. – «підтримувати ... зростання валового внутрішнього продукту на рівні не менше 7 % на рік у найменш розвинених країнах (за підрахунками фахівців Світового банку 64 % країн світу забезпечили своє економічне зростання за рахунок реалізації наявного у їх розпорядженні людського капіталу. Сьогодні від 2/3 до 3/4 величини національного багатства розвинених країн забезпечується реалізацію ними потенціалів людського капіталу [12] (цілком очевидно, що забезпечення якості вищої освіти є однією з основних умов ефективного формування «людського капіталу»); завдання 8.2. – «домогтися підвищення продуктивності в економіці через диверсифікацію, технічну модернізацію та інноваційну діяльність, у тому числі через приділення особливого уваги секторам із високою доданою вартістю і працемістким секторам» («продуктивність праці» залежить від спроможності працівника використати набуті ним знання, вміння, навички, досвід та мотивацію для досягнення мети його професійної діяльності. Цілком очевидно, що рівень сформованих професійних компетенцій працівника залежить від якості здобутої ним освіти, наприклад на одному з рівнів вищої освіти); завдання 8.3 – «просувати проведення орієнтованої на розвиток політики, яка сприяє продуктивній діяльності, ... творчості й інноваційній діяльності ...» (відповідно до Закону України «Про вищу освіту», метою здобуття освіти

на відповідному рівні є підготовка «конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях» [6]. З огляду на те, що ця норма Закону, так само як й зміст завдання 8.3 апелюють до категорії «інноваційності», ми можемо припустити про існування опосередкованого зв'язку між якістю освітньої діяльності, наприклад за напрямом формування у ЗВО інтелектуального, творчого, та культурного потенціалу майбутнього фахівця, та ефективністю публічної політики щодо підвищення частки «творчості й інноваційній діяльності» у продуктивності праці); завдання 8.4 – «упродовж усього терміну до кінця 2030 року поступово підвищувати глобальну ефективність використання ресурсів у системах споживання і виробництва ...» (економічною теорією доведено, що ефективність використання ресурсів поміж іншим залежить й від тривалості обороту активів (ефективність управління оборотними активами; ділова активність тощо) та рентабельності активів (здатність до отримання прибутку). Обидві ці детермінанти корелюються з питаннями якості підготовки фахівців, тобто можуть бути розглянуті по суті через її призму).

1.5) ціль № 16 – Мир та справедливість (деякі з завдань цієї цілі мають опосередкований зв'язок з проблематикою забезпечення якості вищої освіти, а саме: завдання 16.3 – «сприяти верховенству права на національному та міжнародному рівнях і забезпечити всім рівний доступ до правосуддя» (виконання цього завдання передбачає наявності в державі ефективно діючої правової системи з відповідним нормативно-правовим та кадровим забезпеченням, що у свою чергу апелює до питань забезпечення якості вищої освіти, наприклад, у межах спеціальності галузі знань «Право»); завдання 16.5 – «значно скоротити масштаби корупції та хабарництва у всіх їх формах» та завдання 16.7 – «забезпечити відповідальне прийняття рішень репрезентативними органами на всіх рівнях за участі всіх верств суспільства» (обидві ці завдання корелюються своїм змістом з метою освіти як такої, а саме – «всесічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [7]. Така мета освіти була сформульована законодавцем у преамбулі до Закону України «Про освіту». Очікувано, що всі ці так звані чесноти (таланти, здібності, цінності, компетентності тощо) можуть бути сформульовані лише за результатами забезпечення системою вищої освіти достатньої за своїм рівнем якості освітньої діяльності).

Вище ми розглянули лише ті з Цілей Сталого Розвитку, які найбільш вдало (повно) корелюються з проблематикою забезпечення якості вищої освіти. Такий наш вибір Цілей для проведення аналізу не зменшує потенціалів інших Цілей для оцінювання відповідності змісту їх задач з питанням забезпечення якості освітньої діяльності та якості вищої освіти. Разом з тим, сила прояву таких потенціалів не є такою значущою як у тих цілях які ми розглянули.

2. Зобов'язання України перед іншими державами. Цей рівень актуалізації проблематики обґрунтування актуальності питань забезпечення якості вищої освіти може бути розглянутий через призму норм: Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони; Плану заходів з реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору тощо. Кожен з цих документів, з огляду на фокусу нашої уваги, заслуговує на аналіз свого змісту. Разом з тим, у межах цієї публікації ми маємо намір зупинитися на аналізі лише першого із згаданих документів.

Угода про асоціацію ставить за мету «сприяти поступовому зближенню Сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою ЄС та її участь у програмах та агентствах» [14]. Досягнення цієї мети уявляється можливим лише внаслідок, з одного боку, приведення національних стандартів та норм за всіма без виключеннями напрямками суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-культурних відносин до усталених в ЄС норм (передбачає взяття та виконання Україною певних зобов'язань щодо часу та результатів проведення реформ за тим чи іншим напрямом публічної політики), а з іншого – забезпечення трансформування цих норм на рівень світоглядних концептів та традицій повсякденного буття. Зазвичай імплементація тих чи інших норм (наприклад норм ЄС) не займає багато часу, в той час як формування умов для сприйняття цих норм суспільством (представниками суспільства та його стратифікаційними групами) на рівні так званого цивілізаційного коду, зазвичай потребує декілька десятиліть. З огляду на фокус нашої уваги ми маємо намір зосередитись лише на з'ясуванні тих норм Угоди, які апелюють до проблематики забезпечення якості вищої освіти. На нашу думку, аналіз змісту Угоди не доцільно розглядати через призму прямої та опосередкованої кореляції її змісту з проблематикою забезпечення якості вищої освіти, адже майже будь-яка з її норм так чи інакше апелює до неї. Наприклад, зміст розділів: «Політичний діалог та реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері зовнішньої та безпекової політики» (розділ II); «Юстиція, свобода та безпека» (розділ III); «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» (розділ IV), рівно як й всі інші розділи, опосередковано пов'язані з питаннями якості вищої освіти (якість

інституцій та інститутів, наприклад, через контекст підготовки та перепідготовки кадрів). Отже, зосередимось на аналізі лише тих норм Угоди, які мають прямий (безпосередній) зв'язок з обраним нами фокусом уваги.

Висвітленню проблематики освіти (вищої освіти у тому числі) присвячено зміст глави 23 – «Освіта, навчання та молодь», а саме статті з 430 по 436 (розділ V «Економічне та галузеве співробітництво»). Серед найбільш важливих норм щодо зобов'язань сторін (перш за все України) на нашу думку є такі з них: повага до змісту навчання та організації освітніх систем, а також культурного та мовного розмаїття (звертаємо увагу на відсутність нав'язування з боку ЄС того чи іншого стандарту); розвиток співробітництва в галузі освіти та навчання (узгодження думок, а відповідно й стандартів якості освіти, через діалог та порозуміння); створення національних механізмів щодо забезпечення визнання кваліфікацій та набутих компетенцій (забезпечення прозорості та взаємовизнання документів про здобуту кваліфікацію) тощо. Підписанти Угоди «зобов'язуються активізувати співробітництво в галузі вищої освіти, зокрема, з метою: реформування та модернізації систем вищої освіти; сприяння зближенню у сфері вищої освіти, яке відбувається в рамках Болонського процесу; підвищення якості та важливості вищої освіти; поглиблення співробітництва між вищими навчальними закладами; розширення можливостей вищих навчальних закладів; активізації мобільності студентів та викладачів; увага приділятиметься співробітництву в галузі освіти з метою спрощення доступу до отримання вищої освіти» [14]. З огляду на той факт що у межах вище наведеного переліку міститься пряма норма щодо зобов'язання сторін підвищувати якість та важливість вищої освіти, можемо стверджувати про неабияку актуальність наукової розробки (супроводження, підтримки тощо) відповідного напрямку у межах процедур (процесів) забезпечення виконання Україною взятих на себе зобов'язань.

У межах розглянутого нами вище напрямку обґрунтування актуальності проблематики забезпечення якості вищої освіти (напрямок «зобов'язання України перед іншими державами») по за нашою увагою залишились так звані фахові по відношенню до фокусу цього дослідження документи, а саме: Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти; Болонська конвенція (Болонська декларація); Освітні організації. Системи управління в освітніх організаціях. Вимоги та настанови щодо застосування (ISO 21001:2018, IDT) тощо. Аналіз змісту цих та деяких інших з документів ми визначаємо на рівні перспективного напрямку організації наших подальших наукових пошуків за відповідним фокусом безпосередньої дослідницької уваги.

Висновки. Беручи до уваги вище наведене може сформулювати такі основні узагальнення та висновки.

По-перше, членство України у міжнародних організаціях глобального та регіонального рівня

покладає на неї певні зобов'язання та обов'язки. З огляду на пріоритетність норм міжнародного права над внутрішньодержавними нормами, принаймні при за умови збігу об'єкта регулювання, виконання взятих на себе Україною зобов'язань набуває неабиякої значущості, як для підтримки авторитету держави на міжнародній арені (надійність партнера та передбачуваність його поведінки), так й для подальшого розвитку національної правової системи (правова система держави для виконання взятих на себе державою міжнародних зобов'язань повинна забезпечити перерозподіл повноважень між відповідними органами влади, що у свою чергу обумовлює розвиток, як системи в цілому, так й безпосередньо її окремих елементів). Отже, використання норм програмних документів міжнародного рівня (забезпечення виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань) для обґрунтування актуальності обраного дослідником фокусу уваги наукового пошуку, є не лише можливим напрямом для актуалізації змісту відповідного структурного підрозділу наукової роботи, а й бажаним кроком у розбудові її архітектоники.

По-друге, обґрунтування актуальності проблематики забезпечення якості вищої освіти через призму норм програмних документів міжнародного рівня та міжнародних зобов'язань України, найбільш доцільно здійснювати на підставі аналізу змісту підсумкового документу 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН – «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» (так звані Цілі сталого розвитку) та Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами. Необхідність виконання Україною взятих на себе у межах цих документів зобов'язань не визиває жодного сумніву, а отже й визначені у них завдання є актуальними для свого вирішення, а відповідно й до наукового супроводження (теорія та практика публічного управління свідчать про те, що виконання державою будь якого покладеного на неї суспільством завдання потребує наукового супроводження кожного з етапів прийняття управлінського рішення).

Серед перспективних напрямів організації подальших наукових пошуків у межах порушеної вище проблематики, найбільш перспективними, на нашу думку, є ті з них, фокусом уваги яких є обґрунтування актуальності проблематики забезпечення якості вищої освіти через призму положень: нормативно-правових документів; програмних документів державного та регіонального рівнів; звітів експертних агенцій щодо стану та тенденцій розвитку об'єкту публічного управління; пріоритетних напрямів наукових досліджень НАН України та (або) Національних галузевих академій наук України. Крім того, порушена нами проблематика може бути розглянута в контексті зміни обсягів державного фінансування того чи іншого напрямку державної політики (наприклад, тенденції зміни фінансування системи вищої освіти),

а також запитів суспільства або окремих його груп (наприклад, запити стейкхолдерів щодо підсумкової якості підготовки фахівців з вищою освітою).

Список джерел інформації

1. Бірюкова М.В., Мороз С.А., Труш О.О., Мороз В.М., Терещенко Д.А. (2023). *Соціологічний супровід моніторингу якості освіти в сучасному університеті*. Львів : Видавництво ПП «Новий Світ-2000». 489 с.
2. Бука І.С., Бука С.А., Мороз В.М., Мороз С.А. (2018). Оцінювання якості вищої освіти студентами як елемент системи державного контролю за якістю надання освітніх послуг закладами вищої освіти (на прикладі опитування студентів Балтійської Міжнародної Академії, Латвія). *Вісник НУЦЗУ (Серія «Державне управління»)*. Вип. 2 (9). С. 282–295.
3. Бука І.С., Бука С.А., Мороз В.М., Мороз С.А. (2022). *Забезпечення якості вищої освіти: практика оцінювання та напрями вдосконалення державної політики у сфері вищої освіти*: монографія ; за ред. В.М. Мороза. Львів : Видавництво ПП «Новий Світ-2000». 454 с.
4. Вавренюк С.А. (2020). *Державне управління реформуванням вищої освіти в Україні*: монографія. Харків : НУЦЗУ. 284 с.
5. Домбровська С.М., Романовський О.Г., Мороз В.М., Грень Л.М., Помаза-Пономаренко А.Л., Мороз С.А. (2020). Дистанційна форма здобуття вищої освіти: аналіз думки студентів щодо якості, переваг і недоліків. *Інформаційні технології та засоби навчання*. Том 79, № 5. Retrieved from <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3340>
6. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст. 2004. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
7. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
8. Мороз С.А. (2016). Державне управління розвитком трудового потенціалу ВНЗ: компетенція людини, університету та держави. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2016_4_11
9. Мороз С.А. (2022). *Забезпечення якості вищої освіти: механізми управління та практика їх використання*: монографія. Харків : НУЦЗУ, Львів : Видавництво «Новий Світ-2000». 438 с.
10. Помаза-Пономаренко А.Л., Романовський О.Г., Мороз В.М., Грень Л.М., Попова О.В., Мороз С.А. (2021). Залежність якості вищої освіти від джерел її фінансування та спеціалізації ЗВО: аналіз думки роботодавців і напрямів вдосконалення державної політики. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики*. № 1. С. 521–538. Retrieved from <https://fkd.ubs.edu.ua/index.php/fkd/article/view/3176>
11. Поступна О.В. (2021). *Публічне управління регіональними освітніми системами в Україні*: монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 400 с.
12. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки». Проект Постанови Верховної Ради України від 24.05.2019 № 10326. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/DH7YU00A>
13. Тишук О.М., Мороз О.В. (2024). Обґрунтування актуальності дослідження у межах проблематики публічного управління: теоретико-методологічний аспект. *Інвестиції: практика та досвід*. № 3. С. 202-208. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306>

14. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Офіційний вісник України 2014 р., № 75, том 1, стор. 83, стаття 2125. Retrieved from

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

15. Філіппова В.Д. (2019). *Державна політика в галузі педагогічної освіти: шляхи формування та реалізації*: монографія. Херсон : ФОП Вишемирський В. С. 380 с.

16. Gren L., Moroz V., Moroz S., Pomaza-Ponomarenko A. (2020). Motivation of labour activity: cross-cultural peculiarities and their manifestation in the system of socio-economic relationships. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. № 4. P. 530–538. Retrieved from <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/2944>.

17. Khmyrov I., Pomaza-Ponomarenko A., Nazarov O., Udyanskiy M., Moroz S., Akhmedova O. (2021). Methodical approaches to state policy forecasting of sustainable development of Ukraine's regions. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. № 1. P. 171–178. Retrieved from <http://fkd.org.ua/article/view/227738>

References (transliterated)

1. Biriukova M.V., Moroz S.A., Trush O.O., Moroz V.M., Tereshchenko D.A. (2023). Sotsiologichnyi suprovid monitoryngu yakosti osvity v suchasnomu universyteti. Lviv : Vydavnytstvo PP «Novyi Svit-2000». 489 s.

2. Buka I.S., Buka S.A., Moroz V.M., Moroz S.A. (2018). Otsiniuvannya yakosti vyshchoi osvity studentamy yak element systemy derzhavnoho kontroliu za yakistiu nadannya osvitnikh posluh zakladamy vyshchoi osvity (na prykladi opytuvannya studentiv Baltiiskoi Mizhnarodnoi Akademii, Latviia). *Visnyk NUTsZU (Serii «Derzhavne upravlinnia»)*. Vyp. 2 (9). S. 282–295.

3. Buka I.S., Buka S.A., Moroz V.M., Moroz S.A. (2022). Zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity: praktyka otsiniuvannya ta napriamy vdoskonalennia derzhavnoi polityky u sferi vyshchoi osvity : monohrafiia ; za red. V.M. Moroza. Lviv : Vydavnytstvo PP «Novyi Svit-2000». 454 s.

4. Vavreniuk S.A. (2020). *Derzhavne upravlinnia reformuvanniam vyshchoi osvity v Ukraini : monohrafiia*. Kharkiv : NUTsZU. 284 s.

5. Dombrovska S.M., Romanovskyi O.H., Moroz V.M., Hren L.M., Pomaza-Ponomarenko A.L., Moroz S.A. (2020). Dystantsiina forma zdobuttia vyshchoi osvity: analiz dumky studentiv shchodo yakosti, perevah i nedolikhiv. *Informatsiini tekhnologii ta zasoby navchannia*. Tom 79, № 5. Retrieved from <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3340>

6. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» vid 01.07.2014 № 1556-VII. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2014, № 37-38, st. 2004. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

7. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 05.09.2017 № 2145-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2017, № 38-39,

st. 380. Retrieved from

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

8. Moroz S.A. (2016). *Derzhavne upravlinnia rozvytkom trudovoho potentsialu VNZ: kompetentsiia liudyny, universytetu ta derzhavy*. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2016_4_11

9. Moroz S.A. (2022). Zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity: mekhanizmy upravlinnia ta praktyka yikh vykorystannia: monohrafiia. Kharkiv : NUTsZU, Lviv : Vydavnytstvo «Novyi Svit-2000. 438 s.

10. Pomaza-Ponomarenko A.L., Romanovskyi O.H., Moroz V.M., Hren L.M., Popova O.V., Moroz S.A. (2021). Zalezhnist yakosti vyshchoi osvity vid dzherel yii finansuvannya ta spetsializatsii ZVO: analiz dumky robotodavtsiv i napriamy vdoskonalennia derzhavnoi polityky. *Finansovo-kredytna diialnist: problemy teorii i praktyky*. № 1. S. 521–538. Retrieved from <https://fkd.ubs.edu.ua/index.php/fkd/article/view/3176>

11. Postupna O.V. (2021). *Publichne upravlinnia rehionalnymy osvitnimy systemamy v Ukraini : monohrafiia*. Kharkiv : TOV «Oberih», 400 s.

12. Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: «Zbalansovanyi rozvytok liudskoho kapitalu v Ukraini: zavdannia osvity i nauky». Proiekt Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 24.05.2019 № 10326. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/DH7YU00A>

13. Tyshchuk O.M., Moroz O.V. (2024). Obgruntuvannya aktualnosti doslidzhennia u mezhakh problematyky publichnoho upravlinnia: teoretyko-metodolohichni aspekt. *Investytsii: praktyka ta dosvid*. № 3. S. 202-208 DOI: <https://doi.org/10.32702/2306>

14. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnyimi derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy 2014 r., № 75, tom 1, stor. 83, stattia 2125. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

15. Filippova V.D. (2019). *Derzhavna polityka v haluzi pedahohichnoi osvity : shliakhy formuvannya ta realizatsii: monohrafiia*. Kherson : FOP Vyshemyrskyi V. S. 380 s.

16. Gren L., Moroz V., Moroz S., Pomaza-Ponomarenko A. (2020). Motivation of labour activity: cross-cultural peculiarities and their manifestation in the system of socio-economic relationships. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. № 4. P. 530–538. Retrieved from <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/2944>.

17. Khmyrov I., Pomaza-Ponomarenko A., Nazarov O., Udyanskiy M., Moroz S., Akhmedova O. (2021). Methodical approaches to state policy forecasting of sustainable development of Ukraine's regions. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. № 1. P. 171–178. Retrieved from <http://fkd.org.ua/article/view/227738>

Надійшла (received) 12.04.2024

Vidomosti pro avtoriv / About the Authors

Тишук Олексій Михайлович (Tyshchuk Oleksii) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант кафедри соціології і публічного управління; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2854-3407>;

Мороз Олександр Володимирович (Moroz Oleksandr) – Хуачжонський університет науки і технології, магістрант кафедри хірургії Медичного коледжу Тунцзі; Вухань, КНР; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4314-4939>

О.В. ЧУБЕНКО, Л.М. ГРЕНЬ, О.В. ЧОРНА

НОВІ ПСИХОАКТИВНІ РЕЧОВИНИ – СОЦІАЛЬНІ ТА МЕДИЧНІ ЗАГРОЗИ ДЛЯ ДЕРЖАВИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НИМИ

У статті доведено, що нові психоактивні речовини представляють соціальні та медичні загрози для держави; розглянуто роль механізмів державного управління у збереженні і зміцненні здоров'я населення; висловлено про невідповідність стану профілактичної і соціальної роботи рівню загрози наркоманії в державі; розглянуто групи нових психоактивних речовин та актуальність їх вивчення, що обумовлено різким зростанням вилучень, важких інтоксикацій (у т.ч. з летальними наслідками). Розкрито соціальні наслідки розповсюдження нових психоактивних речовин. Зроблено акцент на тому, що держава повинна приділяти більше уваги щодо забезпечення матеріальної бази токсикологічних лабораторій у країні.

Ключові слова: держава, державна політика, механізми, охорона здоров'я, нові психоактивні речовини.

A. V. CHUBENKO, L. M. HREN, O. V. CHORNA

NEW PSYCHOACTIVE SUBSTANCES – SOCIAL AND MEDICAL THREAT FOR THE STATE ASSOCIATED WITH THEM

The article proves that new psychoactive substances represent social and medical threats to the state; the role of state management mechanisms in preserving and strengthening the health of the population is considered; it was expressed about the inconsistency of the state of preventive and social work with the level of the threat of drug addiction in the state; groups of new psychoactive substances and the relevance of their study are considered, which is caused by a sharp increase in withdrawals, severe intoxications (including fatal consequences). The social consequences of the spread of new psychoactive substances are revealed. Emphasis was placed on the fact that the state should pay more attention to ensuring the material base of toxicological laboratories in the country.

Key words: state, state policy, mechanisms, health care, new psychoactive substances.

Постановка проблеми. Глобальні стратегічні інтереси нашої держави полягають у збереженні і зміцненні здоров'я населення. Саме здоров'я у всіх його проявах є головною рушійною силою суспільного прогресу [1, с. 34]. Нові психоактивні речовини (далі – НПР) – це група, яка була виділена нещодавно. Дані сполуки розроблені для імітації ефекту звичайних заборонених наркотиків і визначаються як «новий наркотичний або психотропний препарат – у чистому вигляді або в стадії підготовки, який не контролюється конвенціями Організації Об'єднаних Націй про наркотики, але який може становити загрозу громадському здоров'ю, порівняну з тією, яку становлять речовини, перераховані в цих конвенціях» [11]. Актуальність вивчення цих речовин визначається, насамперед, тим, що за останні роки в Україні та світі відзначено різке зростання вилучень та важких інтоксикацій нових психоактивних речовин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні було використано дані наукових публікацій за пошуком в PubMed та Google Scholar, а також інформацію з веб-сторінок державних установ, залучених до систем контролю та ідентифікації сполук, що контролюються: Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC); Європейського центру моніторингу наркотиків і наркоманії (EMCDDA); Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ); програми Управління з боротьби з

наркотиками (DEA); Програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів [5] та інших джерел.

Мета статті. Надати аналіз наукової інформації щодо оцінки ризиків для держави за умов відсутності уваги та замовчуванні проблеми розповсюдження нових психоактивних речовин.

Виклад основного матеріалу. Ключова роль системи охорони здоров'я в сучасній суспільній системі держави зумовлена її специфікою. Охорона здоров'я, на відміну від інших сфер, має яскраво виражений зовнішній ефект. Завдяки цьому послуги охорони здоров'я прийнято розглядати як соціально-значущі блага. Як будь-яка соціальна система, вона розвивається за своєю специфічною логікою та метою [1, с. 34]. Так, Програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів спрямована на забезпечення зменшення обсягів незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зниження рівня незаконного вживання наркотичних засобів і психотропних речовин. Незважаючи на комплекс запобіжних заходів, що здійснюються органами державної влади, особливе занепокоєння викликає підвищення рівня розповсюдження і вживання наркотичних засобів та психотропних речовин серед молоді [5].

Відсутність чіткого механізму подання допомоги громадянам у критичній ситуації, яка може спричинити незаконне вживання наркотичних

засобів та психотропних речовин, низький рівень їх обізнаності з наслідками такого вживання та недостатня можливість отримання кваліфікованої інформації з цих питань призводять до загострення проблеми. Не відповідає рівню загрози наркоманії в державі також стан профілактичної і соціальної роботи у сфері лікування та реабілітації осіб, хворих на наркоманію.

НПР можна поділити на три групи: перша – це лікарські засоби, які вживають з немедичною метою, друга – це речовини, які підлягають міжнародному та національному контролю та занесені в відповідні Переліки [6, 12] та третя – речовини, статус яких поки не визначено і не внесені до Переліків.

Відповідно, до першої групи входять синтетичні опіоїди – фентаніли. Вони є групою сильнодіючих синтетичних опіоїдів короткочасної дії, що мають властивості наркотичних анальгетиків. У Список I Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 року входять 13 фентанілових сполук (ацетил-альфа-метилфентаніл, альфентаніл, альфа-метилфентаніл, альфа-метилтіофентаніл, бета-гідроксифентаніл, бета-гідрокси-3-метилфентаніл, фентаніл, 3-метилфентаніл, 3-метилтіофентаніл, парафлуорофентаніл, реміфентаніл, суфентаніл та тіофентаніл). Чотири з них (альфентаніл, фентаніл, реміфентаніл та суфентаніл) дозволено використовувати у медичних цілях. У той же час існує ціла низка фентанілів, які виробляються «підпільно». Вони нерідко продаються як суміші з героїном та їх вживання може мати дуже серйозні наслідки, оскільки вони мають велику силу дії. Серед них є зовсім нові групи, такі як похідні ізотонитазину-8 з яких підлягають контролю тільки в США. Саме тому, в теперішній час, питання з розповсюдженням, виявленням цих речовин виглядає як зростаюча складність опіоїдного кризису [13-18].

Бензодіазепіни є групою споріднених у структурному відношенні депресантів ЦНС, які широко застосовуються в медицині як протисудомні, анксиолітичні, гіпнотичні та седативні засоби, міорелаксанти та транквілізатори. Для використання в якості фармацевтичних засобів було синтезовано безліч бензодіазепінів, які суттєво різняться за силою дії та початком і тривалістю своєї дії. В даний час під міжнародним контролем відповідно до Конвенції про психотропні речовини 1971 року перебувають загалом 35 бензодіазепінів [12]. Бензодіазепіни, що реалізуються через канали незаконної торгівлі, потрапляють туди головним чином унаслідок витоку у сфері законної торгівлі, а не синтезу у підпільних лабораторіях. Але до цієї групи входять і НПР які не є ліками: флуктизолам, флуалпрозолам, флуромазолам, фоназепам, нифоксирам, диклазепам [13-18].

До другої групи входять, так звані, нові НПР. Це, як правило, речовини синтетичного походження, які розробляються і впроваджуються в незаконний обіг як альтернатива контрольованим на міжнародному рівні речовинам та відомі як

«дизайнерські наркотики», які заборонені або ще не заборонені законодавством чи абсолютно нові, яких немає у списку заборонених. До таких відносять речовини, які можуть бути аналогами по будові або по дії на організм людини [19]. Це:

Агоністи канабіноїдних рецепторів:

1. Класичні каннабіноїди. Тетрагідроканнабінол, інші хімічні сполуки, присутні у канабісі, і структурно пов'язані з ними синтетичні аналоги (наприклад: AM-411, AM-906, HU-210, O-1184)

2. Некласичні каннабіноїди. Циклогексилфеноли або 3-арилциклогексаноли (наприклад: CP-55,244, CP-55,940, CP-47,497 (і гомологи C6-9))

3. Гібридні каннабіноїди. Комбінації структурних особливостей класичних та некласичних каннабіноїдів (наприклад: AM-4030)

4. Аміноалкіліндоли, які можна додатково розділити на наступні групи: а) нафтоїліндоли (наприклад: JWH-015, JWH-018, JWH-073, JWH-081, JWH-122, JWH-200, JWH-210, JWH-398); б) фенілацетиліндоли (наприклад: JWH-250, JWH-251); в) бензоїліндоли (наприклад: праводолін, AM-694, RSC-4); г) нафтилметиліндоли (наприклад: JWH-184); д) циклопропоїліндоли (наприклад: UR-144, XLR-11); е) адамантоїліндоли (наприклад: AV-001, AM-1248); ж) індолкарбоксаміди (наприклад: APICA, STS-135)

5. Ейкозаноїди. Такі ендоканнабіноїди, як анандамід (AEA), та їх синтетичні аналоги (наприклад: метанандамід (AM-356))

6. Інші – охоплюють такі інші структурні види, як діарілпіразоли (наприклад: Rimonabant®), нафтоїлпіроли (наприклад: JWH-307 [21, 22]), нафтилмети ліндени (наприклад: JWH-176) та індолаккарбоксаміди (наприклад: APINACA) [13, 14, 20, 21].

Піперазіни – похідні піперазину, серед яких є багато лікарських засобів, в тому числі заборонені речовини психостимулюючої дії: 1 – бензилпіперазин (БЗП), 1-(3-трифторметилфеніл) піперазин (ТФМФП), 1-(3-хлорфеніл) піперазин (mXFP) [20, 22].

Катинони – похідні катинону (β -кетоамфетаміну, β -кето- α -метил-фенілалкаміну), підклас амфетамінів та фенілетиламінів, речовини психостимулюючої дії: бензедрон, (4-МВС), бупроприон, бутилон, еутилон, флэфедрон, МДПВ, мефедрон, меткатинон, метедрон, метилон, N-метилмефедрон, 4-МЕС, 2-ММС, 3-ММС, нафирон, 4-TFMMC [8, 23, 24].

Актуальність вивчення цих речовин визначається, насамперед, тим, що за останні роки в світі відзначено різке зростання вилучень, важких інтоксикацій (у тому числі з летальними наслідками) синтетичними похідними, які з'являються внаслідок структурної модифікації молекул близьких по своїй структурі до відомих наркотиків та психотропів. Так, в період з 2009 по 2020 роки, досить високими темпами зростає кількість повідомлень про речовини з вказаних груп. До кінця 2021 року та з урахуванням усіх НПВ, про які повідомляли з моменту початку моніторингу в 2008 році, стимулятори становлять найбільшу групу НПВ – 35 %, за якими слідують

синтетичні агоністи каннабіноїдних рецепторів (29 %). Річні тенденції вказують на коливання кількості НПВ у кожній групі. У 2020 році кількість повідомлень про НПВ, у більшості груп, скоротилося, проте примітно, що повідомлення про синтетичні опіоїди продовжували зростати, як це мало місце протягом кількох років [15-17]. Це підтверджують дані за 2021-2022 роки – стимулятори (30 %), агоністи каннабіноїдних рецепторів (27 %), синтетичні опіоїди (18 %), седативні (10 %) [18].

Дещо особливою є ситуація в Україні. Так опіоїди лідирують по кількості пацієнтів, що звернулися до спеціалізованих клінік (67 %) [2, 3]. Стрімкий ріст НПР можна спостерігати по вилученням відповідних органів з 2017 по 2020 роки, з 0,001г до 10г [10-12].

Соціальні наслідки розповсюдження НП, в першу чергу пов'язані з тим, що на відміну від виробництва героїну та кокаїну, виробництво синтетичних наркотиків не обмежене географічно, оскільки ця технологія не включає вилучення активних компонентів з рослин, які необхідно культивувати у певних умовах для їхнього зростання. Крім того, будь-який аналіз ринку синтетичних наркотиків ускладнюється тим, що інформація про виготовлення синтетичних наркотиків є обмеженою, що заважає оцінці обсягу таких наркотиків, що виробляються у всьому світі. Проте, дані про вилучення та вживання дають можливість припустити, що пропозиція синтетичних наркотиків росте. Дедалі більше країн повідомляють про вилучення синтетичних НПВ. Наприклад, у 2015 році, було вилучено понад 20 тонн.

Другим аспектом цієї небезпеки є «онлайнні наркотики».

У період з 2017 по 2020 роки продаж наркотиків у «Даркнеті» збільшився вчетверо, в той час як соціальні медіа, особливо Telegram, все частіше використовуються для маркетингу протизаконних речовин. Під час пандемії COVID-19 продавці та покупці, скоріше за все, розширили своє використання цих служб обміну повідомленнями, соціальних медіа та онлайнних джерел. Цілком очевидно, що НПР тепер повністю інтегровані у глобальний, регіональний та національний наркоринки. Тому вирішальне значення мають національні та регіональні заходи у відповідь, засновані на отриманні об'єктивних даних і наукових підходах [10].

Різноманітність НПР, які належать до різних клініко-фармакологічних груп і включають, опіоїди, бензодіазепіни та інші нові психоактивні сполуки, які пропонуються під виглядом «солей для ванн», «засобів для підживлення рослин» та інших продуктів побутової хімії «не для вживання людиною», є загальносвітовою проблемою. Введення в обіг нових, практично не вивчених, навіть на тваринах, сполук, несе у собі велику загрозу здоров'ю споживачів і, можливо, їх потомства,

оскільки в процесі «дизайну» нових НПР навряд чи ставиться завдання по дослідженню взаємодії з нецільовими фармакодинамічними мішенями організму людини, що робить імовірною появу сполук (або домішок) з високим мутагенним, канцерогенним і тератогенним або і просто токсичним потенціалом.

Тому, медичний аспект має вирішальне значення для адекватних дій для зменшення цих загроз з боку держави. Серед людей, які вживають НПР, є дві ключові групи: більш досвідчені у вживанні наркотиків люди, які з різних причин перейшли на вживання НПР, і молоді люди, які раніше не вживали наркотики. До факторів, що сприяють вживанню НПР, належать відсутність бажаного наркотику; мотиви, зумовлені контекстом; неможливість виявлення багатьох НПР у крові та сечі лабораторними дослідженнями; а також агресивний маркетинг НПР в інтернеті та на стінах громадських будівель та споруд у багатьох містах. Основним ризиком для здоров'я при вживанні НПР є недоступність можливості перевірити фактичний склад вживаної речовини: тобто люди не знають, що вони насправді вживають. Інші ризики, пов'язані зі здоров'ям, включають проблеми з психічним здоров'ям та підвищений ризик передачі вірусу імунодефіциту людини (ВІЛ), а також вірусу гепатиту С (ВГС), спричинені небезпечним вживанням наркотиків (переважно ін'єкціями), часто у поєднанні з незахищеним сексом. Поки що не існує спеціальних методів лікування для людей з проблемами залежності від НПР, оскільки основна увага, як і раніше, приділяється державою традиційним наркотикам, зокрема вживанню опіатів [26, 27].

Нові психоактивні речовини продовжують розвиватися, диверсифікуватися і зростати. Ринок НПР залишається динамічним і характеризується появою великої кількості нових речовин, що належать до різних хімічних груп. Вони продаються з використанням безлічі різних способів і в різних формах. Нові речовини часто швидко з'являються і знову зникають, тоді як деякі з них регулярно використовуються серед невеликої групи споживачів. Є повідомлення про НПР, що продаються під назвами контрольованих наркотиків, таких як «ЛСД» та «Екстазі». Їх використовують як «традиційні наркотики», тому доступність та низькі ціни зробили деякі НПР дуже привабливими для окремих груп споживачів наркотиків. Однак, проблеми з їх ідентифікацією у лабораторіях аналітичної токсикології можуть бути однією з причин невеликої кількості повідомлень про ці менш відомі речовини.

Ця проблема є не менш важливою і для відповідних закладів охорони здоров'я в Україні. По-перше, це визначення об'єктивних даних про цю групу психоактивних речовин. Для цього, у світовій практиці, виходять з чотирьох джерел [13-18]:

– судово-медична експертиза трупів;

– дані, які є в токсикологічних відділеннях лікарень;

– випадки при керуванні транспортними засобами в стані наркотичного сп'яніння.

На жаль, в нашій державі виходять тільки з кількості вилучень заборонених речовин відповідними органами, з судово-медичної експертизи трупів та анкетування/опитування за різними групами громадян [4, 25]. Цього явно не достатньо, позаяк «дані токсикологічної експертизи, з метою виявлення найбільш стійких, поширених та шкідливих НПР, що представляють найбільшу загрозу для здоров'я населення, тим самим допомагають у визначенні пріоритетності постановки речовин під міжнародний контроль, а також законодавчі заходи на національному рівні» [28]. Це свідчить про те, що в нашій державі випадки керування транспортними засобами в стані наркотичного сп'яніння, підтверджені методами аналітичної токсикології, повинні бути обов'язково залучені до загальної статистики вживання НПР.

По-друге, вживання як «традиційних» наркотиків, так і НПР здебільшого являє собою випадки полінаркоманії [29]. Комбінацій вживання досить багато, але є тенденції до збільшення виявлення таких речовин як кратом – матеріал рослинного походження, що отримується з вічнозеленого тропічного дерева *Mitragyna speciosa*. Його листя містить фармакологічно активні алкалоїди, зокрема мітрагінін та 7 гідроксимітрагінін, які демонструють опіоїдну та стимулюючу дію. В Україні цю речовину можна придбати через інтернет [30]. Брорфін ((1-(1-(1-(4-бромфеніл)етил)піперидин-4-іл)-1,3-дигідро-2H-бензо[д]імідазол-2-он) – піперидин бензимидазолон, класифікований як синтетичний опіоїд. Він має тривалий період напіввиведення і має сильну дію в порівнянні з медичними опіоїдами, такими як гідроморфон [28]. Токсикологічний скринінг зразків сироватки крові пацієнта з використанням імуноферментних методів дав негативний результат, продемонструвавши одну з головних проблем, з якими стикаються токсикологи при аналізі та виявленні нових і вже відомих речовин.

Тому держава повинна приділяти більше уваги до забезпечення лабораторій аналітичної токсикології. Вони повинні бути забезпечені методичними матеріалами для виявлення і визначення цих речовин. Матеріально-технічна база токсикологічних лабораторій повинна бути значно поліпшена за рахунок придбання сучасних приладів – таких як газові- та високоефективні рідинні хроматографи з маспектрометричними детекторами та відповідним програмним забезпеченням до них [7]. Крім цього, для попереднього виявлення нових психоактивних речовин потрібно розширювати асортимент імуноферментних тестів на згадані речовини.

Висновки. Останніми роками на ринку заборонених наркотиків з'явилося багато сполук із групи НПР. Властивості та токсичність більшості цих

речовин мало або зовсім не вивчені. Смертельні випадки отруєння цими речовинами демонструють високий ризик, який становлять ці агенти. Окрім цього, через невідомий склад речовини, люди, які вживають НПР, піддають ризику своє здоров'я. Можливі наслідки вживання: проблеми психічного здоров'я; підвищений ризик передачі ВІЛ та вірусу гепатиту С, внаслідок багаторазових та небезпечних ін'єкцій (альфа-PVP та інші катіони). Отже, існує потреба в подальших дослідженнях властивостей цих сполук і продовженні вдосконалення систем раннього попередження. Проте, без допомоги державних органів у покращенні матеріальної бази токсикологічних лабораторій України, можливості токсикологічного аналізу для виявлення випадків вживання НПР практично неможливі і потребують свого вирішення. Описувати ризики вживання конкретних речовин цієї групи недоцільно.

Список джерел інформації

1. Вовк С.М., Половян Н.С., Вовк Т.В. (2020). Особливості трансформації механізмів управління якістю надання медичних послуг. *Публічне управління та митне адміністрування*. № 3 (26). С. 33-37.
2. Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2020 рік (за даними 2019 року). Retrieved from <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zvit-shhodonarkotyktiv-ta-alkogolyu-za-2020-rik.pdf>
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р «Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року».
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 689 «Питання проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні».
5. Програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003 – 2010 роки. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/1559603>
6. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Постанова Кабінету Міністрів України № 770 від 6 травня 2000 р. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF#Text>
7. Чорна О.В., Чубенко О.В. (2023). Проблеми виявлення синтетичних катіонів в лабораторіях аналітичної токсикології в Україні. *Proceedings of the XXIV International Scientific and Practical Conference. Varna, Bulgaria*. Pp. 178, 179. DOI: 10.46299/ISG.2023.1.24
8. Чубенко О.В., Чорна О.В., Гузенко Н.В., Слюсар В.В. (2023). Синтетичні катіони: структура, токсикодинаміка, токсикокінетика, токсикологічний аналіз. *Фармацевтичний часопис*. № 2. С. 71-82. DOI <https://doi.org/10.11603/2312-0967.2023.2.14052>.
9. Швидка оцінка ситуації з наркотиками у місті Києві. (2020). UNAIDS, ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка». Київ. 37 с.
10. Шевчук Т.А. (2019). Розповсюдження наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів через мережу інтернет. Протидія кіберзагрозам та торгівлі людьми. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 26 листопада 2019 року)*. С. 147-150.
11. Global Synthetic Drugs Assessment 2020. UNODC, United Nations publication, Sales No. E.20.XI.9 Vienna. 55 p.

12. List of narcotic drugs under international control. (July 2023). Yellow List. Annex to Forms A, B and C 62nd edition. INCB, Vienna International Centre.
13. The growing complexity of the opioid crisis. (2020). UNODC, Global SMART Update. Vol. 24. Vienna. 16 p.
14. Fentanyl and its analogues – 50 years on. (2017). UNODC, Global SMART Update. Vol. 17. Vienna. 12 p.
15. Current NPS Threats. (2020). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. II. Vienna. 6 p.
16. Current NPS Threats. (2020). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. III. Vienna. 6 p.
17. Current NPS Threats. (2021). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. IV. Vienna. 6 p.
18. Current NPS Threats. (2022). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. V. Vienna. 6 p.
19. Classification of Psychoactive Substances: When Science was Left Behind. (2019). Global commission on drug policy : Report. 55 p.
20. The ATS market – 10 years after the 2009 Plan of Action. (2019). UNODC, Global SMART Update. Vienna. Vol. 22. 16 p.
21. Recommended Methods for the Identification and Analysis of Synthetic Cannabinoid Receptor Agonists in Seized Materials (Revised and updated, 2020.). Manual for use by national drug analysis laboratories. UNODC, United Nations publication, Vienna. 110 p.
22. Recommended Methods for the Identification and Analysis of Piperazines in Seized Materials. (2013). Manual for use by national drug analysis laboratories. UNODC, United Nations, New York. 56 p.
23. Patryk Kuropka Marcin Zawadzki Paweł Szpot. (2023). A review of synthetic cathinones emerging in recent years (2019–2022). *Forensic Toxicology* 41:25–46. DOI <https://doi.org/10.1007/s11419-022-00639-5>
24. Recommended Methods for the Identification and Analysis of Synthetic Cathinones in Seized Materials. (2015). UNODC, United Nations, New York. 46 p.
25. The short history of New Psychoactive substances in Ukraine. (2020). Historic overview of the origins, distribution, and patterns of use of New Psychoactive substances/Stimulants and current challenges and solutions for harm reduction programmes. UNODC, Ukraine. 27 p.
26. Public health dimension of the world drug problem. Report by the Director-General. (25 April 2022). World Health Organization. Seventy-Fifth World Health Assembly. A75/43 Provisional agenda item 27.4. 5 p.
27. Terminology and Information on Drugs. (2016). Third edition. UNODC, United Nations, New York. 69 p.
28. Reports published by the International Narcotics Control Board for 2022. E/INCB/2022/1. INCB, Vienna International Centre. 160 p.
29. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2016). European Drug Report 2016: Trends and Developments, Publications Office of the European Union, Luxembourg. 84 p. doi:10.2810/04312
30. Trakulsrichai S., Sathirakul K., Auparakkitanon S., Krongvorakul J., Sueajai J., Noumjad N., Sukasem C., Wanankul W., Limsila P. (2015). *Pharmacokinetics of mitragynine in man*. Vol. 9. Pp. 2421-2429. DOI <https://doi.org/10.2147/DDDT.S79658>
31. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28 serpnia 2013 r. № 735-r «Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi polityky shchodo narkotyktiv na period do 2020 roku».
32. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 lypnia 2019 r. № 689 «Pytannia provedennia monitorynhu narkotychnoi ta alkoholnoi sytuatsii v Ukraini».
33. Prohrama realizatsii derzhavnoi polityky u sferi borotby z nezakonnym obihom narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rehovyn i prekursoriv na 2003 – 2010 roky. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/1559603>
34. Pro zatverdzhennia pereliku narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rehovyn i prekursoriv : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 770 vid 6 travnia 2000 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF#Text>
35. Chorna O.V., Chubenko O.B. (2023). Problemy vyavlennia syntetychnykh katynoniv v laboratoriiakh analitychnoi toksykologii v Ukraini. Proceedings of the XXIV International Scientific and Practical Conference. Varna, Bulgaria. S. 178, 179. DOI: 10.46299/ISG.2023.1.24
36. Chubenko O.V., Chorna O.V., Huzenko N.V., Sliusar V.V. (2023). Syntetychni katinony: struktura, toksykodynamika, toksykokinetyka, toksykologichni analiz. *Farmatsevtichni chasopys*. № 2. S. 71-82. DOI <https://doi.org/10.11603/2312-0967.2023.2.14052>.
37. Shvydka otsinka sytuatsii z narkotykamy u misti Kyievi. (2020). UNAIDS, HO «Ukrainskyi instytut sotsialnykh doslidzhen imeni Oleksandra Yaremenka». Kyiv. 37 s.
38. Shevchuk T.A. (2019). Rozpovsiudzhennia narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rehovyn abo yikh analogiv cherez merezhu internet. Protydiia kiberzahrozam ta torhivli liudmy. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kharkiv, 26 lystopada 2019 roku). S. 147-150.
39. Global Synthetic Drugs Assessment 2020. UNODC, United Nations publication, Sales No. E.20.XI.9 Vienna. 55 p.
40. List of narcotic drugs under international control. (July 2023). Yellow List. Annex to Forms A, B and C 62nd edition. INCB, Vienna International Centre.
41. The growing complexity of the opioid crisis. (2020). UNODC, Global SMART Update. Vol. 24. Vienna. 16 p.
42. Fentanyl and its analogues – 50 years on. (2017). UNODC, Global SMART Update. Vol. 17. Vienna. 12 p.
43. Current NPS Threats. (2020). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. II. Vienna. 6 p.
44. Current NPS Threats. (2020). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. III. Vienna. 6 p.
45. Current NPS Threats. (2021). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. IV. Vienna. 6 p.
46. Current NPS Threats. (2022). UNODC: Early Warning Advisory Toxicology Highlights. Vol. V. Vienna. 6 p.
47. Classification of Psychoactive Substances: When Science was Left Behind. (2019). Global commission on drug policy : Report. 55 p.
48. The ATS market – 10 years after the 2009 Plan of Action. (2019). UNODC, Global SMART Update. Vienna. Vol. 22. 16 p.
49. Recommended Methods for the Identification and Analysis of Synthetic Cannabinoid Receptor Agonists in Seized Materials (Revised and updated, 2020.). Manual for use by national drug analysis laboratories. UNODC, United Nations publication, Vienna. 110 p.
50. Recommended Methods for the Identification and Analysis of Piperazines in Seized Materials. (2013). Manual for use by national drug analysis laboratories. UNODC, United Nations, New York. 56 p.

References (transliterated)

1. Vovk S.M., Polovian N.S., Vovk T.V. (2020). Osoblyvosti transformatsii mekhanizmiv upravlinnia yakisti nadannia medychnykh posluh. Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia, № 3 (26). P. 33-37.
2. Zvit shchodo narkotychnoi ta alkoholnoi sytuatsii v Ukraini za 2020 rik (za danymy 2019 roku). Elektronnyi resurs: Retrieved from [https://cmhmda.org.ua/wp-](https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zvit-shhodo-narkotyktiv-ta-alkogolyu-za-2020-rik.pdf)

23. Patryk Kuroпка Marcin Zawadzki Paweł Szpot. (2023). A review of synthetic cathinones emerging in recent years (2019–2022) *Forensic Toxicology* 41:25–46. DOI <https://doi.org/10.1007/s11419-022-00639-5>
24. Recommended Methods for the Identification and Analysis of Synthetic Cathinones in Seized Materials. (2015). UNODC, United Nations, New York. 46 p.
25. The short history of New Psychoactive substances in Ukraine. (2020). Historic overview of the origins, distribution, and patterns of use of New Psychoactive substances/Stimulants and current challenges and solutions for harm reduction programmes. UNODC, Ukraine. 27 p.
26. Public health dimension of the world drug problem. Report by the Director-General. (25 April 2022). World Health Organization. Seventy-Fifth World Health Assembly. A75/43 Provisional agenda item 27.4. 5 p.
27. Terminology and Information on Drugs. (2016). Third edition. UNODC, United Nations, New York. 69 p.
28. Reports published by the International Narcotics Control Board for 2022. E/INCB/2022/1. INCB, Vienna International Centre. 160 p.
29. European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2016). European Drug Report 2016: Trends and Developments, Publications Office of the European Union, Luxembourg. 84 p. doi:10.2810/04312
30. Trakulsrichai S., Sathirakul K., Auparakkitanon S., Krongvorakul J., Sueajai J., Noumjad N., Sukasem C., Wananukul W., Limsila P. (2015). Pharmacokinetics of mitragynine in man. Vol. 9. Pp. 2421-2429. DOI <https://doi.org/10.2147/DDDT.S79658>

Надійшла (received) 10.04.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Чубенко Олександр Владкович (Chubenko Alexander) – Харківський національний медичний університет, кандидат фармацевтичних наук, доцент кафедри клінічної лабораторної діагностики; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8465-6407>;

Грень Лариса Микколаївна (Hren Larysa) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. академіка І.А. Зязюна; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4466-6018>;

Чорна Ольга Володимирівна (Chorna Olga) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат фармацевтичних наук, доцент кафедри загальної фармації ННМІ; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1577-7747>

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ ЗМІН

УДК 364-787.2:323.113(477)-054.7

doi: 10.20998/2227-6890.2024.1.14

О.В. ГРИБКО, Ж.В. ХАРКІВСЬКА-ДЗЮБА

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ-МІГРАНТІВ У НОВОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ (НА ПРИКЛАДІ ПОРТУГАЛІЇ)

У статті вивчаються інтеграційні та адаптаційні процеси українців, особливо тих, що мають статус тимчасового захисту, для зрозуміння їхньої взаємодії з новим соціокультурним середовищем (на прикладі Португалії). Висвітлено питання взаємодії українців-мігрантів з батьківщиною, їх соціальна підтримка. Аналітичні висновки були зроблені на основі проведеного «Великого дослідження громади в Португалії», що проводилося в рамках проєкту «Розвиток української громади за кордоном під час війни Росії проти України» (у спільній взаємодії з Посольством України у Португальській Республіці та Українською асоціацією у Португалії Associação «Descoberta de momentos», у період з 15 листопада до 25 грудня 2023 р.).

Ключові слова: біженці, війна, адаптація біженців до соціокультурних умов, українська діаспора, інтеграція біженців, громадськість.

O. V. GRYBKO, Z. V. KHARKIVSKA-DZIUBA

SOCIAL SUPPORT OF MIGRANT CITIZENS OF UKRAINE IN THE NEW SOCIO- CULTURAL ENVIRONMENT (ON THE EXAMPLE OF PORTUGAL)

This article studies the integration and adaptation processes of Ukrainians, especially those with the status of temporary protection, in order to understand their interaction with the new socio-cultural environment (using the example of Portugal). The issue of the interaction of Ukrainian migrants with their homeland, their social support is highlighted. Analytical conclusions were drawn on the basis of the "Great Research of the Community in Portugal", which was carried out as part of the project "Development of the Ukrainian Community Abroad during the War of Russia against Ukraine" (in cooperation with the Embassy of Ukraine in the Portuguese Republic and the Ukrainian Association in Portugal Associação "Descoberta de momentos", in the period from November 15 to December 25, 2023).

Key words: refugees, war, adaptation of refugees to socio-cultural conditions, Ukrainian diaspora, integration of refugees, public.

Постановка проблеми. Українські біженці в Португалії стикаються з суттєвими проблемами інтеграції та співпраці з діаспорою та державою. По-перше, відмова української діаспори приймати їх в громади обумовлена відсутністю молодих лідерів, нестачею управлінського досвіду, ресурсів та знань, що ускладнює їхню соціальну інтеграцію.

Додатково, недостатня співпраця держави з діаспорою, відсутність програм та бюджетів на розвиток громад за кордоном, ускладнює створення сприятливого середовища для інтеграції біженців. Відсутність відповідних інструментів для участі в громадянському житті, а також відсутність програм неформальної освіти та низький рівень громадянської свідомості збільшують соціокультурні бар'єри та обмежують можливості біженців активно взаємодіяти з новим оточенням.

Ці колективні фактори створюють складність для біженців у власній інтеграції, взаємодії з громадою та збереженні зв'язку з культурною спадщиною, що може мати важливі наслідки як для їхнього благополуччя, так і для сприяння взаєморозумінню та розвитку в суспільствах обох країн.

Ця проблема не лише порушує соціокультурний вимір, але й може мати серйозні економічні та соціальні наслідки для обох країн – України та Португалії. Невдала інтеграція може призвести до економічної та культурної ізоляції біженців, а також втрати їхнього потенціалу як активних учасників української діаспори та партнерів у розвитку взаємовигідних відносин між країнами. Така ситуація вимагає комплексного підходу та ефективних стратегій для покращення інтеграції та

збереження зв'язку біженців зі своєю рідною країною.

Війна Росії проти України триває з 2014 року, що сильно вплинуло на відтік української інтелектуальної еліти та інтелігенції в країни Європи та світу. Дані Центру економічних стратегій зазначають, що з моменту повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., кількість міжнародних біженців сягнула станом на кінець червня 2023 р. 5,6 – 6,7 млн українців [7].

Після повномасштабного вторгнення в Португалії перебуває значна кількість українців – близько 42 тисяч осіб, з яких 57,390 отримали статус тимчасового захисту [4]. Ці данні свідчать про значний вплив подій на міграційні процеси та підкреслюють важливість уважного підходу до подальшого прогнозування ситуації, зокрема, щодо майбутнього українців за кордоном. Це викликає питання про те, як краще реагувати на цю ситуацію, щоб забезпечити добробут та соціальний захист українців у міграційному контексті, а також як це може впливати на майбутнє України та стратегію повернення громадян в країну.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями історії становлення української діаспори у світі та їхньої ролі у розвитку взаємовигідних відносин між країнами опікувались такі вітчизняні науковці як С. Лазебник, Л. Лещенко, Ю. Макар. В. Маркус. Утім, у працях цих авторів не розглянуто сучасний стан справ, – а саме розширення українських діаспор за рахунок біженців від бойових дій з 2014 р., а надто з 2022 р.

Також підручням нашого дослідження стали напрацювання Ф. Фукуями, який вивчав становлення громадянського суспільства та розвитку соціального капіталу (при виокремленні теоретичних підходів до розвитку громад за кордоном).

Метою статті є висвітлення та аналіз об'єктивних даних щодо настроїв на повернення в Україну наших громадян, які перебувають в Португалії на тимчасовому захисті.

Виклад основного матеріалу. В історії формування сучасної української діаспори можна виокремити чотири хвилі масового переселенського руху з України. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. почалася п'ята хвиля. Перша хвиля еміграції з України (остання чверть XIX ст. – початок Першої світової війни) була зумовлена переважно соціально-економічними причинами. Другий масовий відтік частини населення за межі своєї батьківщини припав на період між двома світовими війнами і був викликаний соціально-економічними та політичними обставинами. Друга світова війна та її наслідки викликали третю хвилю масової української еміграції, майже винятково політичну. Четверта хвиля міграції припала на кінець XX ст. і мала, передусім, соціально-економічний характер [5].

П'ята хвиля міграції з України за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (станом на 28 березня 2023 р.) досягла 5 млн 8,28 тис. біженців, зареєстрованих для тимчасового захисту або в аналогічних національних схемах

захисту в Європі [4]. Значна кількість українських громадян, приблизно 42 тисячі осіб – представників української трудової міграції нараховувалася в Португалії до 23 лютого 2022 р. Після повномасштабного вторгнення, за даними португальської влади, статус тимчасового захисту отримало 57,390 громадян України, 34,602 жіночої статі та 22,788 чоловічої статі [10].

За цими даними можна побачити, що значна кількість українців, які перебувають в Португалії, отримали статус тимчасового захисту після вторгнення. Це створює необхідність уважного вивчення та розробки стратегій для інтеграції цієї великої групи мігрантів в португальське суспільство. Розвиток громади та забезпечення їхніх потреб та прав стане важливим аспектом роботи як з українською діаспорою, так і з португальським урядом для забезпечення стабільності та добробуту українських громадян.

Розвиток громад за кордоном базується на низці теоретичних основ, які враховують соціокультурні, економічні та політичні аспекти взаємодії між країнами та їхніми громадами. Деякі ключові теоретичні підходи до розвитку громад за кордоном включають:

- теорія транснаціонального розвитку: зосереджена на вивченні впливу міграції та глобалізації на розвиток громад, підкреслює важливість транснаціональних зв'язків і взаємодії між різними культурами та економічними системами;

- теорія соціального капіталу: акцентує на важливості соціальних відносин та мереж для розвитку громад, сприяє взаємодії та обміну ресурсами між членами громади;

- теорія сталого розвитку: зорієнтована на забезпечення економічного і соціокультурного зростання, не шкодячи природному середовищу, та створенню стійких та тривалих громад;

- теорія культурної інтеграції: підкреслює важливість збереження та розвитку культурної ідентичності при здійсненні взаємодії між різними культурами в глобальному контексті;

- теорія участі громади: зосереджена на важливості активної участі місцевих жителів у процесах прийняття рішень, сприяючи сталому розвитку та ефективній громадській діяльності [9].

Ці теоретичні підходи надають концептуальну основу для розуміння та впровадження стратегій розвитку громад за кордоном, враховуючи усі аспекти їхнього функціонування в глобальному вимірі.

Національна громада за кордоном є важливим елементом для збереження та розвитку національної ідентичності українців у глобальному контексті. Цей соціокультурний простір стає не тільки місцем самоорганізації та взаємодії між українцями за межами країни, але й важливим фактором для підтримки національної ідентичності українського народу [5].

Перше і найважливіше, що надає нашій національній громаді за кордоном значущість, – це збереження унікальності та багатства української культури, мови та історії в інших країнах. Це місце,

де українці можуть практикувати та передавати свою мову, святкувати певні дати та вшановувати історію свого народу та його традиції. Громада за кордоном стає засобом для збереження та підтримки української культурної спадщини в іноземних середовищах.

Друге, це місце, де українці можуть знаходити підтримку та спільноту в чужому оточенні. Громада створює можливість для взаємодії, обміну досвідом та взаємної допомоги між українцями, які перебувають за кордоном. Це сприяє формуванню позитивного психологічного клімату та відчуття спільності, що є важливим для самовизначення та стабільного розвитку громади.

Третє, національна громада за кордоном може впливати на подолання викликів та реалізацію ідей в інтересах України. вона може бути платформою для обговорення та вирішення проблем, пов'язаних з українською діаспорою та сприяти активній участі українців у справах своєї країни (наприклад, використовуючи цифрові інструменти, зокрема CivicLab [3]).

Отже, національна громада за кордоном виступає не лише як місце для збереження ідентичності, але й як потужний ресурс для взаємодії та внесення вагомого внеску у розвиток та представлення України у світі [5; 6].

Крім того, національна громада за кордоном має потенціал стати мостом між Україною та іншими країнами, сприяючи розширенню міжнародних зв'язків та взаємопорозуміння. Члени громади, взаємодіючи з представниками інших національностей, можуть сприяти побудові позитивного іміджу України, сприяти обміну культурними цінностями та розвивати дипломатичні відносини. Також національна громада є важливим ресурсом для підтримки української діаспори в умовах світу, що змінюється. Сучасні технології та засоби зв'язку дозволяють громаді за кордоном активно співпрацювати з Україною у сферах економіки, освіти, культури та соціального розвитку, допомагаючи обміну ідеями та кращими практиками.

У контексті війни важлива співпраця між владою та громадою, вона набуває особливого значення для ефективного управління кризовою ситуацією та максимальної підтримки громадян. Влада має забезпечити прозору інформаційну політику, розробку та реалізацію програм допомоги, а також активну взаємодію з громадськістю [2]. У військовий час і кризових ситуаціях важливо, щоб влада надавала правдиву інформацію, яку отримують громади. Це не тільки сприяє створенню об'єктивної картини подій, але й формує довіру між владою та людьми. Забезпечення доступу до достовірної інформації допомагає громадянам усвідомити ситуацію, приймати обґрунтовані рішення та діяти відповідально.

Співпраця посольства України в Португалії та громадськості повинна будуватися на нових принципах, таких як системність, довіра та єдність. Системність передбачає не лише реакцію на виклики, але й врахування глибинних причин проблем для розробки ефективних стратегій. Довіра виникає з прозорості та взаємного розуміння, що є основою для

конструктивної співпраці. Єдність полягає в об'єднанні зусиль для досягнення спільної мети – подолання викликів, які стоять перед українською громадою та владою в умовах кризи. Усі ці аспекти сприяють побудові єдиного бачення, де кожна сторона додає свій внесок для досягнення спільної мети (гарантування безпеки, соціальної підтримки громадян, сталого розвитку в умовах викликів тощо).

Важливо зазначити, що побудова української громади в Португалії, також має спиратися на законодавство Європейського Союзу і принципах демократії та участі. Хартія основних прав Європейського Союзу [8] (далі – Хартія) є ключовим документом, який може бути корисним при розбудові міцної громади українців в Португалії з таких причин:

– захист основних прав і свобод: Хартія гарантує захист основних прав та свобод, таких як право на життя, свободу думки, совісті і релігії, а також право на освіту, працю та культурні вільності. Це сприяє створенню умов для повноцінного життя та розвитку громади;

– принципи рівності та недискримінації: Хартія встановлює принципи рівності та заборону дискримінації за будь-якою ознакою. Це стимулює рівні можливості для всіх членів громади та сприяє формуванню інклюзивного суспільства;

– соціальні та економічні права: Хартія визнає соціальні та економічні права, включаючи право на працю, справедливі умови праці, соціальний та житловий захист. Це може допомагати українцям в Португалії забезпечувати стабільні умови життя та праці;

– права іммігрантів та біженців: Хартія враховує права іммігрантів та біженців, зокрема право на притулок та захист у випадку переслідувань. Це може бути особливо важливим для українців, які знаходяться в Португалії у зв'язку з конфліктом на території України.

Сприяння розвитку громадянського суспільства: Хартія підтримує принципи свободи об'єднань та участі у громадському житті. Це може сприяти формуванню активних громадських організацій та сприяти розвитку громадянського суспільства. Розуміння та застосування цих положень може служити основою для побудови громади, яка базується на принципах справедливості, рівності та захисту прав людини.

Побудова громади повинна також базуватися на реальному досвіді та прикладах успішних ініціатив. Це може включати в себе вивчення досвіду інших громад або країн, використання позитивних прикладів з розвитку спільноти в аналогічних умовах. Важливість використання досвіду полягає в тому, що це надає конкретні інструкції щодо того, як досягти успіху. Вивчення прикладів може допомогти уникнути повторення помилок, визначити ефективні стратегії та вдосконалити підходи до будівництва міцної громади.

В історії існують численні приклади сильних національних громад, які впливали на розвиток своїх країн та сприяли збереженню національної ідентичності (перш за все, цікавим є досвід

вірменської та єврейської спільнот). Одним із прикладів є й українська діаспора, яка розселена по всьому світу та має значний вплив на події в Україні. Ця громада активно підтримує українські ініціативи, сприяє економічному розвитку та культурним обмінам, особливо це відчувається з початком бойових дій Росії проти України.

Що ж до реального досвіду на нинішній момент часу, нами було проведено дослідження щодо портрета українських біженців, яке охопило 120 громадян України, що проживають в 34 містах Португалії (осінь-зима 2023 р.). Таке розподілення дозволяє врахувати думки та погляди українців, які проживають в різних регіонах Португалії, та покращити повне розуміння української громади в цій країні. Важливо зауважити, що це дослідження не є репрезентативним і не може бути повністю узагальненим для всієї української громади. Напрацювання та висновки під час аналізу результатів дослідження, створюватимуть базу для розробки стратегій та рекомендацій, спрямованих на поліпшення умов життя та соціальної допомоги українцям в Португалії в умовах війни Росії проти України.

Головна частка учасників становлять люди віком від 18 до 35 років (60,75 %), з чим пов'язана висока активність в опитуванні. Жінки переважають серед респондентів (79,2 %), що може пояснюватися їхньою вищою відповідальністю за сім'ю, дітей та бажання мати вплив на майбутнє в Португалії. Сімейний стан також важливий, оскільки 39,3 % проживають з чоловіком/дружиною та дітьми, а 23,4 % мають дітей, але наразі без партнера. З урахуванням сімейного стану, 44,9 % опитаних мають 1-2 неповнолітніх дітей.

Рівень освіти учасників: 84,1 % мають вищу освіту, 6,5 % професійно-технічну освіту, 5,6 % – повна загальна середня освіта, 2,8 % мають науковий ступінь, 1 % мають лише базову середню освіту.

На питання «Як оцінюєте своє матеріальне становище?», надані такі відповіді (рис. 1).

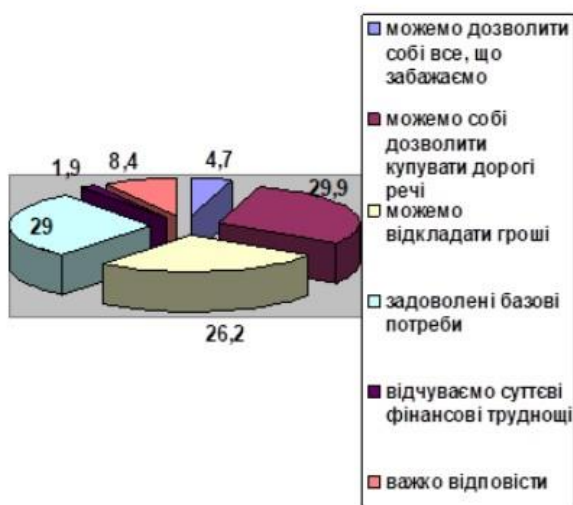

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів на питання "Як Ви оцінюєте своє матеріальне становище?", у відсотках.

Матеріальне становище також можна окреслити за наступними даними – 76,7 % респондентів відповіли, що проживають в орендованій квартирі /будинку / кімнаті (за свій кошт); 7,8 % у квартирі / будинку /кімнаті (за програмою компенсації житла); 6,7 % проживають безкоштовно у місцевих жителів або волонтерів; 6,7 % у друзів або у родичів безкоштовно; 2,2 % користуються соціальним житлом безоплатно. Спираючись на отримані дані, можна визначити, що країна втратила людський ресурс, що потребує обдуманого повернення в Україну, або збереження ідентичності в нових соціокультурних умовах. Якщо припустити, що тимчасово переміщені біженці не повернуться, можна визначити кілька ключових аспектів, які можуть негативно впливати на соціально-економічне становище України.

По-перше, значна частина учасників є молодими людьми із вищою освітою та професійними навичками, орієнтованими на активну трудову діяльність і фінансову незалежність. Їхня еміграція може вплинути на втрату обдарованого кадрового потенціалу та сповільнення економічного розвитку України.

По-друге, масова еміграція молодих жінок із сім'ями та дітьми є серйозним викликом для України з погляду демографії. Ця тенденція може вести до порушення демографічного балансу, розвалу сімейних зв'язків та негативного впливу на соціальні аспекти розвитку країни. Збереження та повернення молодих сімей є надзвичайно важливим завданням для України з урахуванням їхнього значущого впливу на демографічну ситуацію. Розробка стратегій та заходів для утримання цієї цільової групи може визначити сталі перспективи країни в майбутньому [1].

З іншого боку, важливо враховувати інтереси наших громадян та розглядати стратегії для збереження зв'язків та формування національної ідентичності у молодого покоління та громадян, що залишаться в Європі. Такі стратегії можуть містити програми підтримки та адаптації для українських емігрантів, сприяння збереженню мови та культурних традицій, а також створення умов для збереження та розвитку української спільноти за кордоном. Це допоможе зміцнити зв'язки між Україною та своїми громадянами за кордоном та забезпечити позитивний вплив на формування ідентичності українців, що перебувають в інших країнах.

Відповіді щодо процесу інтеграції та адаптації свідчать про значну різноманітність умов прибуття українців до Португалії під час конфлікту з Росією. Приблизно половина респондентів (50,1 %) приїхали в перші дні повномасштабного вторгнення, свідчаючи про те, що значна частина цієї групи зазнала труднощів та була змушена залишити свою країну в реальний час кризи та загострення конфлікту.

Також 1/3 прибули в Португалію протягом останніх 7 місяців до року від початку вторгнення, вказуючи на продовження хвиль міграції та пересування українців між країнами Європи. Це може бути зумовлено тим, що понад 30 %

респондентів мали друзів та родичів в Португалії до приїзду, що підтримало їх рішення обрати цю країну.

У розділі про плани на майбутнє встановлено, що 42,2 % українців планують залишитись в Португалії протягом найближчих 2-3 років, це свідчить про їх намір адаптуватися та освоювати нове життя у цій країні. Додатково, 13,3 % визначили, що точно залишаться в Португалії, що вказує на стійкість їхнього наміру оселитися в цій країні на тривалий термін. Ще 11,1 % розглядають можливість повернутися у разі закінчення війни, виражаючи зв'язаність з рідною країною та надію на поліпшення ситуації. Крім того, 15,6 % розглядають можливість повернення, але це визначається як «можливо», що вказує на невизначеність та залежність від подальших обставин.

Також, важливо зауважити, що в попередньому дослідженні, що проводилось у вересні-жовтні 2022 р., кількість тих, хто висловлював бажання залишитися, була вдвічі меншою. Цей ріст свідчить про зміну у ставленні та планах українців, та відображати динаміку їхнього адаптаційного процесу. Також, можна відзначити помітний зсув у потребі в психологічній підтримці серед українців в Португалії. Зменшення цієї потреби з 42 % до 17 % може свідчити про певне поліпшення психологічної стійкості та поступової визначеності у майбутньому. Збільшився інтерес до самореалізації та розвитку, що може свідчити про те, що люди вже задовольнили базові та соціальні потреби й тепер активно прагнуть до особистісного росту, вдосконалення та досягнення власного потенціалу. Це також може вказувати на їхню внутрішню мотивацію та готовність активно працювати над власним особистісним ростом, адаптацією до нового середовища та будівництвом сталого життя, незалежно від зовнішніх обставин.

Аналізуючи дані щодо освіти дітей, можна зробити висновок, що приблизно 90 % родин з дітьми шкільного віку віддають перевагу навчанню в португальських школах, тоді як лише 10 % обирають українські школи онлайн або українську суботню школу в Португалії. Це свідчить про те, що понад 70 % дітей не мають прямого зв'язку з українською освітою, що може вказувати на їхню потенційну неспроможність повернутися. За таких умов можна говорити про втрату зв'язку дітей з українською мовою та культурою. Зокрема, участь українських дітей в португальських школах може викликати труднощі в утриманні мовного та культурного зв'язку, особливо за умов відсутності українських позашкільних програм та українського культурного центру. Аналіз даних щодо освіти дітей вказує на необхідність уважного вивчення та підтримки механізмів збереження української мови та культурних традицій в середовищі. Зазначений відсоток українських сімей, які обирали португальські школи для своїх дітей, визначає проблему збереження мовно-культурного спадку української діаспори.

Для вирішення цієї проблеми важливо розглядати можливість впровадження українських позашкільних програм та створення українських культурних центрів в Португалії. Це сприятиме

збереженню української мови, культурних традицій та ідентичності серед дітей українських родин. Забезпечення доступу до української освіти та культурних ресурсів допоможе зміцнити зв'язок нового покоління з багатозоровою ідентичністю, сприяючи взаєморозумінню та збереженню унікальних аспектів української спадщини в іншому культурному середовищі.

Можна зазначити, що українці виявляють високий рівень володіння англійською мовою (68,9 %). З позитивної сторони, це свідчить про високий рівень готовності та можливостей українців для успішної інтеграції в міжнародному співтоваристві. Однак це також вказує на можливість втрати цього цінного людського потенціалу для України, оскільки частина українців може вирішити залишитися за кордоном назавжди.

Тенденція, яка показує, що 38,9 % респондентів працюють за спеціальністю, може вказувати на те, що серед українців в Португалії є високий рівень професійної кваліфікації. Також, той факт, що частка респондентів, які працюють в сфері ІТ (26,21 %) та у сфері послуг (10,68 %), вказує на привабливість цих галузей. Особливістю сфери послуг є те, що вона може забезпечити можливість працювати, не вимагаючи відмінного знання португальської мови. Сфера ж ІТ надає можливість дистанційної роботи, що також може бути важливим фактором для тих, хто розглядає можливість залишитися в Португалії. Отже, ці тенденції свідчать про те, що високий рівень кваліфікації та привабливість ринку праці можуть грати ключову роль у вирішенні людьми залишитися в Португалії.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що національна громада за кордоном виступає не лише як засіб для збереження ідентичності, але і як стратегічний соціокультурний ресурс, який має великий потенціал впливу на різні аспекти сучасного життя України та її спільнот. Вона стає важливою ланкою у підтримці та просуванні національних цінностей в глобальному вимірі. У контексті війни Росії проти України українці за кордоном виступають не лише як зберігачі ідентичності, але й як стратегічний соціокультурний ресурс. Вони стають активними агентами, які нагадують світовій спільноті про значущість та необхідність міжнародної підтримки України в умовах глобального конфлікту. Українці за кордоном при взаємодії з глобальним співтовариством виконують роль своєрідних посланців, що розповідають про справжню ситуацію в Україні, акцентуючи на терміновості надання допомоги та потребі міжнародної підтримки для відновлення стабільності та миру. Вони, таким чином, виступають інструментом укріплення міжнародної підтримки українського народу в його зусиллях забезпечення своєї безпеки та незалежності.

Майбутнє української громади в Португалії може визначатися високим рівнем професійної кваліфікації, різноманітним навичкам та володінням англійською мовою, що відкриває широкі можливості для роботи та інтеграції в місцеве суспільство. Стіє бажання залишитися та виражені

плани на майбутнє свідчать про формування стійкого підходу до життя в новому середовищі. Загалом, спостереження за процесом адаптації українців в Португалії дозволяє очікувати їхнє поглиблення в місцеве суспільство, вдосконалення навичок та створення стабільного життя в новому культурному контексті.

Список джерел інформації

1. *Актуальні проблеми соціального розвитку в суспільстві змін: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції 28-30 березня 2024 р., м. Харків. За заг. ред. Кіпенського А.В.* [Харківська-Дзюба Ж.В., Грибко О.В. Адаптація громадян України-мігрантів до нового соціокультурного середовища (на прикладі Португалії)]. Х. : НТУ «ХПІ», 2024. 187 с. (С. 67-70).
2. Закон України. «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
3. Інноваційна методика, цифровий інструментарій громадської участі CivicLab. Retrieved from <https://rm.coe.int/civiclub-a4-web/1680a729a1>
4. Кількість українських біженців з України. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/901520.html>
5. Лазебник С., Лещенко Л., Макар Ю. (1991). *Зарубіжні українці: довід.* К. : Вид-во «Україна». 252 с.
6. Маркус В. (1993). Українська західна діаспора на порозі ХХІ-го століття. *Українська діаспора.* Ч. 3. С. 24-32.
7. Українська громада в країнах світу. Retrieved from <https://turkmenistan.mfa.gov.ua/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu>
8. Хартія основоположних прав Європейського Союзу. Retrieved from <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>
9. Fukuyama, Francis. (1999). *Social Capital and Civil Society.* The Institute of Public Policy, George Mason University. 321 p.
10. Ucrânia. Portugal prorroga por mais seis meses proteções temporárias a refugiados Retrieved from <https://www.publico.pt/2023/09/13/sociedade/noticia/ucrania-portugal-prorroga-seis-meses-protecoes-temporarias-refugiados-2063175>

2023/09/13/sociedade/noticia/ucrania-portugal-prorroga-seis-meses-protecoes-temporarias-refugiados-2063175

References (transliterated)

1. Aktualni problemy sotsialnoho rozvytku v suspilstvi zmin: Materialy II Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii 28-30 bereznia 2024 r., m. Kharkiv. Za zah. red. Kipenskoho A.V. [Kharkivska-Dziuba Zh.V., Grybko O.V. Adaptatsiia hromadian Ukrainy-mihrantiv do novoho sotsiokulturnoho seredovyscha (na prykladi Portuhalii)]. Kh. : NTU «KhPI», 2024. 187 s. (S. 67-70).
2. Zakon Ukrainy: Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukraïnskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
3. Innovatsiina metodyka, tsyfrovyyi instrumentarii hromadskoi uchasti CivicLab. Retrieved from <https://rm.coe.int/civiclub-a4-web/1680a729a1>
4. Kilkist ukraïnskykh bizhentsiv z Ukrainy. Retrieved from <https://interfax.com.ua/news/general/901520.html>
5. Lazebnyk S., Leshchenko L., Makar Yu. (1991). *Zarubizhni ukraïntsi : dovid.* K. : Vyd-vo «Ukraina». 252 s.
6. Markus V. (1993). *Ukrainska zakhidna diaspora na porozi KhKhI-ho stolittia.* Ukrainska diaspora. Ch. 3. S. 24-32.
7. *Ukrainska hromada v krainakh svitu.* Retrieved from <https://turkmenistan.mfa.gov.ua/zakordonni-ukrayinci/ukrayinska-gromada-v-krayinah-svitu>
8. Khartiia osnovopolozhnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu. Retrieved from <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>
9. Fukuyama, Francis. (1999). *Social Capital and Civil Society.* The Institute of Public Policy, George Mason University. 321 r.
10. Ucrânia. Portugal prorroga por mais seis meses proteções temporárias a refugiados Retrieved from <https://www.publico.pt/2023/09/13/sociedade/noticia/ucrania-portugal-prorroga-seis-meses-protecoes-temporarias-refugiados-2063175>

Надійшла (received) 12.04.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Грибко Ольга Владиславівна (Grybko Olga) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. акад. І.А. Зязюна, кандидат наук з державного управління; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3227-608X>;

Харківська-Дзюба Жанна Вікторівна (Kharkivska-Dziuba Zhanna) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти; Лісабон, Португалія.

УДК 811.111'373.46:33

doi: 10.20998/2227-6890.2024.1.15

В.М. ШЕВЧЕНКО

ІСТОРИЧНЕ ВАРІЮВАННЯ ЕКСПРЕСИВНОГО ПЕРФОРМАТИВНОГО МОВЛЕННЕВОГО АКТУ ВИБАЧЕННЯ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ДІАЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ XV–XXI СТ.

Статтю присвячено вивченню історичного варіювання експресивного мовленнєвого акту вибачення у німецькомовному діалогічному дискурсі та встановленню сталих та перемінних характеристик експресивних перформативів із семантикою вибачення в діахронії. Історичні зміни експресивних перформативних мовленнєвих актів охоплюють перформативні дієслова і їх прагматичні маркери. У дискурсі XX–XXI ст. зменшується кількість експліцитних перформативних дієслів та маркерів із семантикою вибачення і натомість спостерігається збільшення частотності імпліцитних експресивних перформативів, а також експресивних перформативних мовленнєвих актів вибачення у метакомунікативній функції.

Ключові слова: діахронія, історичне варіювання, експресив, обсолетизація, перформатив, прагматичний маркер.

V.M. SHEVCHENKO

HISTORICAL VARIATION OF THE EXPRESSIVE PERFORMATIVE SPEECH ACT OF APOLOGY IN THE GERMAN-LANGUAGE DIALOGIC DISCOURSE OF THE XV- XXI CENTURIES

The article is devoted to the study of the historical dynamics of expressive speech acts of performative forms in the German dialogical discourse and defining diachronically permanent and variable characteristics of expressive performative acts. Historical changes in expressive performative speech acts include performative verbs and their pragmatic markers. In the discourse of the XX–XXI centuries, the number of explicit performative verbs and markers with the semantics of apology decreases, while the frequency of implicit expressive performatives and expressive performative speech acts of apology in the metacommunicative function increases.

Key words: diachrony, historical variation, expressive, obsoletization, performative, pragmatic marker.

Постановка проблеми. З утвердженням у мовознавстві когнітивно – комунікативної парадигми [2; 6], яка акцентує антропоцентричний погляд на мовні й мовленнєві явища, зокрема діяльнісний підхід до досліджуваних явищ, актуальності набувають дослідження різних видів мовленнєвих актів (далі – МА), зокрема перформативних МА. Вслід за Л.Р. Безуглою ми розуміємо перформатив не як окремий клас, а як функцію, яка властива іллокутивним дієсловом і, отже, висловленням, які містять ці дієслова в певних умовах [2, с. 344–350]. Досліджуючи перформативні МА, ми маємо на увазі не окремий іллокутивний тип, а форму оформлення висловлення, що може бути властивою МА будь-якого іллокутивного типу, «специфічний спосіб реалізації іллокутивного акту» [14, с. 38].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвістиці широко дискутується низка питань, пов'язаних з перформативами, досліджувалися перед усім: сутність перформативності [7, с. 166; 10, с. 355; 21, с. 85; 25, с. 163–173]; лексичні та прагматичні якості перформативних висловлень (далі – ПВ) [12008, с. 31–36; 9, с. 257–276; 13, с. 151–172; 15, с. 11–32]; їхні пропозиції [8, с. 93–110; 14, с. 175–196]; їх відношення до непрямих МА [3, с. 344–350; 12, с. 463–469]; метакомунікативна функція перформативів [6, с. 202–231; 17, с. 323].

Усе ж вивчення перформативів на рівні діахронії в рамках історичної прагмалінгвістики досі не отримало достатнього висвітлення, що підкреслює необхідність подальшого розгляду діахронічного варіювання перформативних МА. З одного боку, дослідження в плані діахронії дозволяють пролити

світло на невирішені питання синхронної прагматики як теоретичного, так і практичного плану, з іншого боку, будь-яка лінгвістична дисципліна, як зазначав ще Е. Коссеріу, не може замкнутися в рамках сучасного стану досліджуваних явищ і повинна бути доповнена відомостями про їх історичний розвиток, адже мова і мовлення є вищцями, які розвиваються [11, р. 143-347].

Звернення до діахронічного варіювання експресивних перформативів у німецькомовному діалогічному дискурсі у межах нашого дослідження зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є визначення особливостей вживання експресивних перформативних МА та встановлення сталих та перемінних характеристик експресивного перформативного МА вибачення у діахронії шляхом простеження змін локутивного та іллокутивного аспектів цього типу МА на матеріалі творів художньої літератури німецьких авторів XV–XVI ст. і XX–XXI ст. Завданням є проаналізувати історичні зміни експресивних перформативів із семантикою вибачення, визначити маркери вибачення, а також розглянути їх прагмасемантичні різновиди. Об'єктом дослідження виступають експресивні МА вибачення, предметом – їх історичне варіювання в німецькомовному діалогічному дискурсі XV–XXI ст.

Для діахронічного аналізу в якості матеріалу дослідження виділяємо два синхронні відрізки – XV–XVI ст. (драматичні твори Г. Сакса, Я. Айрера, В. Рабера) і XX–XXI ст. (драматичні твори авторів сучасної Німеччини).

Виклад основного матеріалу. Перформативний МА вибачення як різновид комунікативного типу досліджувався багатьма вченими (Дж. Остін, Дж. Серль, Ю.Д. Мартен-Кліф, Г. Фалькенберг, Т.Т. Врabelь, С. Ліпська та ін.)

Необхідність вибачення з'являється тоді, коли порушено норми кооперативної взаємодії та за наявності у мовця бажання відновити комунікативну гармонію, яка була до здійснення негативного вчинку, тобто, мовець, завдавши адресату шкоди, повинен відчувати, з одного боку, жаль та каяття із приводу скоєного, а з іншого – бажання змінити негативну оцінку його дій, що склалася в адресата. Саме ці обставини спонукають мовця до здійснення особливої комунікативної дії, за допомогою якої він одночасно інформує співрозмовника про свій психологічний стан і намагається виправити ситуацію, що склалася.

Вслід за Дж. Серлем, розглядаємо вибачення як експресивний МА, за допомогою якого мовець висловлює свої почуття. Його іллокутивна мета – передати психологічний стан, що задається умовою щирості відносно стану речей. Дж. Серль звертає увагу на те, що експресиви, можливо, є єдиним класом висловлень, для якого направлення установки відповідності між словами та реальним світом не має значення. Мовець не намагається «підігнати» світ до слів або слова до реального світу [22, с. 36].

У дусі Дж. Серля пропонує таксономію експресивних МА С. Мартен-Кліф (Рис. 1).

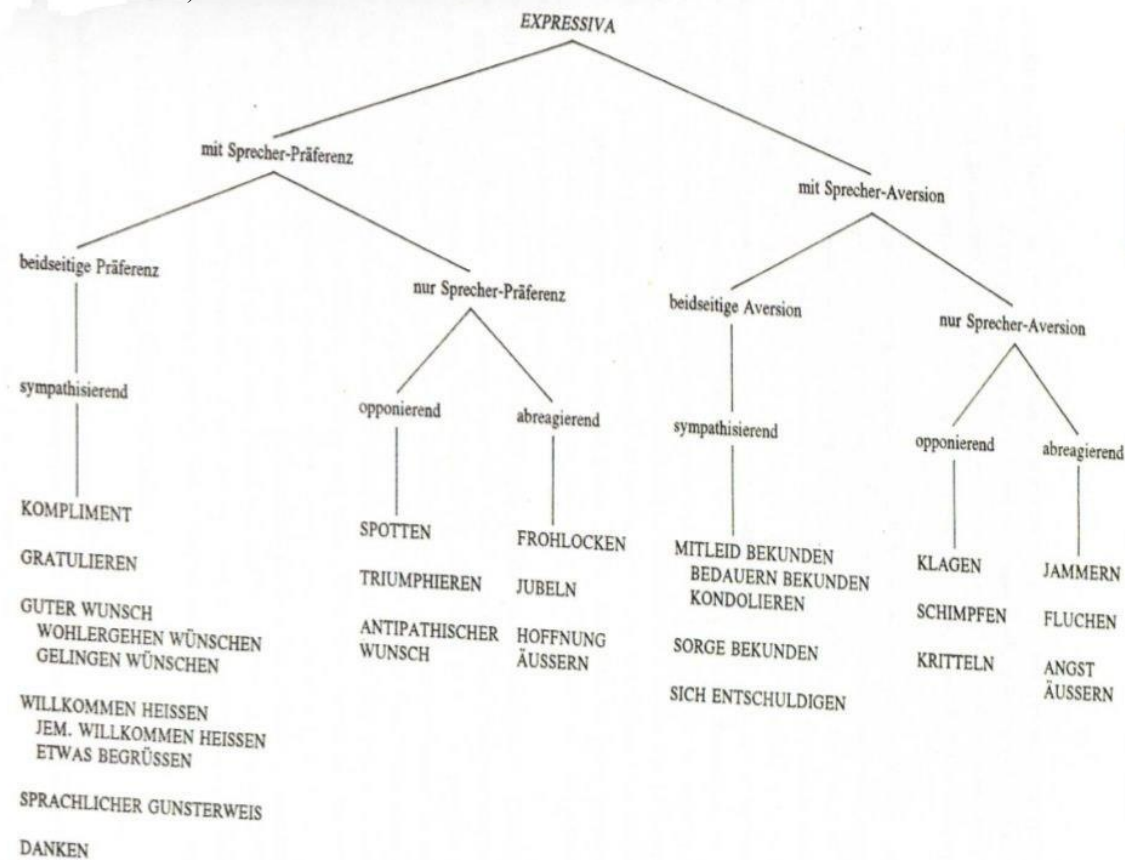

Рис. 1. Класифікація експресивних мовленнєвих актів за С. Мартен-Кліф

У своїй праці «Gefühle ausdrücken. Die expressiven Sprechakte» вчена систематизує ті типи МА, завдяки яким мовець стосовно певної ситуації «дає зрозуміти, як в нього на душі, або, інакше кажучи, такі МА які здійснюються, щоб виразити почуття мовця» - переклад мій В.Ш. [16, с. 6]. Першим кроком С. Мартен-Кліф у своїй класифікації експресивних МА за допомогою компонентів «сприйняття» і «оцінка» розподіляє експресивні МА на дві групи: експресивні МА з відданням переваги мовця і з неприйняттям мовця (Expressiva mit Sprecher-Präferenz und Expressiva mit Sprecher-Aversion). На другому рівні дослідниця більш чітко розмежує підгрупи з відданням переваги обох сторін (Expressiva mit beidseitiger Präferenz), тільки з відданням переваги мовця, неприйняттям обох сторін (Expressiva mit beidseitiger Sprecher-Aversion) та тільки з неприйняттям мовця. На третьому рівні своєї таксономії С. Мартен-Кліф розглядає наступні підгрупи МА: симпатизуючи (sympathisierende), заперечливі (opponierende) та МА з реакцією слухача (abreagierende). Саме до групи симпатизуючих експресивів дослідниця відносить МА вибачення поряд із МА співчуття, жалю, вираженням турботи та ін. В основі дій цього типу – спільна для мовця і слухача негативна оцінка дії, виконаної мовцем. Тому МА вибачення може бути реалізований лише тоді, коли мовець висловлює свій жаль із приводу скоєного ним вчинку, оскільки він виконав дію, яка не була позитивно сприйнята ані ним, ані слухачем [16, с. 302].

МА експресивного типу базується на іллокутивній цілі мовця виразити почуття або психічну установку щодо стану речей, репрезентованого в пропозиції, та перлокутивній цілі зміни емоційного стану адресата [4, с. 166].

Українська дослідниця Є.Л. Липська у своїй дисертаційній роботі згрупує перформативні дієслова (далі – ПД) із семою «вибачення» до класу етикетних перформативів за ознакою спільності інтенції, іллокутивної цілі та функції, яку виконують ПД [5, с. 53–54].

Пропонуючи угруповання ПД, німецький дослідник Г. Фалькенберг називає етикетні перформативи неінституційно-ритуальними і у своїй типології відносить перформативний МА вибачення поряд з подякою, співчуттям, привітанням, побажанням – до кондукцій, тобто «ритуальних виражень почуттів» [12, с. 510].

Томаш Томашович Врabelь, аналізуючи ПД, та поділяючи їх на шість груп відповідно до їхньої іллокутивної мети, відносить МА вибачення до групи імплікаторів [4, с. 22–29].

При розмежуванні експліцитних та імпліцитних перформативних МА вибачення встановлено, що для здійснення експліцитного МА вибачення, поряд із визнанням відповідальності за скоєний учинок, надзвичайно важливими є почуття жалю та каяття, важливу роль відіграє також соціальний статус мовців:

(1) «Entschuldigen Sie, Herr von Dorsday, daß ich Sie unter diesen Umständen überhaupt bemüht habe. Ich

kann Ihr ablehnendes Verhalten natürlich vollkommen verstehen“ [20, S. 342].

У вище наведеному прикладі, Ельза, відчуваючи провину за вчинок свого батька і маючи нижчий соціальний статус, вибачається перед своїм дядьком.

(2) Martin: “Was machen Sie, wenn ich fragen darf?“

Kristine: “Ich? Och, kommt ganz drauf an. Ich habe Goldschmiedin gelernt.“

Martin: “Goldschmiedin. Wie schön. Entschuldigen Sie, ich wollte Sie nicht in Verlegenheit bringen“ [23, S. 12].

Імпліцитні перформативні МА вибачення утворені без використання лексичних одиниць із семою 'вибачатися'.

(3) “Ich war bis jetzt an der Maschine, deswegen hab' ich nicht früher angerufen.“ “Du musst dich nicht entschuldigen. Ich kann sowieso nicht schlafen“, sagte Richard [Grueber, S. 23]

У наведеному прикладі адресат трактує це висловлення як вибачення, про що свідчить його репліка у відповідь, хоча воно не містить лексем вибачення.

Простежуючи історичну динаміку МА, можна зазначити, що зміни в мові можуть бути розглянуті не тільки як зміна в структурі самої мови, але й як зміни у вживанні слів та ПВ. З часом розвиток МА може впливати на їх функцію (їх іллокутивну силу, інституціональні фактори) та форму (їх різноманітні лінгвістичні реалізації). За словами Елізабет Трауготт, історичне дослідження МА – це не тільки «прагматичний додаток» до історії мови, воно може бути також міждисциплінарною програмою, яка «піднімає в той самий час різні питання з приводу лінгвістичної типології та універсалій, функції мови, а також когнітивних та соціоісторичних пояснень змін у мові» [24, S. 387] – переклад іншомовних цитат мій В.Ш.

Аналіз фактичного матеріалу показав, що історичні зміни в сфері вибачень стосуються не тільки частоти та форм вживання ПД вибачення, але й мовних засобів їх актуалізації.

Для дискурсу XV–XVI ст. типовими є форми 1-ї ос. одн. / мн. теп. часу акт. стану дійсн. способу, форми наказового способу, номіналізовані словосполучення, модальні дієслова в різних часових формах, форми умовного стану, віддієслівні перформативні іменники Verzeihung, Entschuldigung, а також вживання у сполученні з дієсловами-інтенсифікаторами tun / haben.

(4) Kain: “O Vater Himmel unser! Laß uns dein Reich geschehen,

Im Himmel und in Erden sehen! Gib uns Verzeihung und täglich Brot

Und alles Ubel, Angst und Not! Amen.“ [18, S. 306].

Прагматичні маркери перформативного МА вибачення одночасно є маркерами, які вказують на ту або іншу історичну епоху. Наприклад, маркери Missetat verzeihen, sich kläglich beim großmächtigen König entschuldigen, um Verzeihung anflehen,

andächtiggleich um Vergebung der Sünden bitten, sich mit Herzleid entschuldigen характерні для німецькомовного дискурсу XV–XVI ст. і вже майже вийшли із вживання у XX–XXI ст.:

(5) Sie fallen alle drei auf Knie und sprechen miteinander:

“Herr Gott in deiner Majestat,
Verzeih uns unser Missetat!
Wann unser Sünd sind größer sehr,
Unzahlbar wie der Sand am Meer“ [19, S. 206].

У дискурсі XX–XXI ст. перформативні МА вибачення не вживаються з дієсловами-інтенсифікаторами, але, на відміну від інших груп перформативних МА, вони можуть містити окрім зазначених форм ПД у 2-й ос. однини / множини чи ввічливої форми наказового способу Entschuldigung, Verzeihen Sie та зворот es tut mir leid.

(6) Herr von Dorsday: “Else! Else!“ – Nun ist er wieder neben mir. – “Verzeihen Sie mir, Else. Auch ich habe nur einen Scherz gemacht, geradeso wie Sie vorher mit der Million“ [20, S. 345].

Для дискурсу XX–XXI ст. характерні такі прагматичні маркери, як um Verzeihung bitten, sich schuldig bekennen та лексичні маркери leider, bedauerlicherweise, dummerweise, зворот es tut mir leid.

Варто зазначити, що зворот es tut mir leid часто вживається в ситуації вибачення, проте може означати не лише вибачення, а й співчуття. Тому визначити його як мовний засіб вибачення можна лише в контексті конкретної комунікативної ситуації.

(7) “Es tut uns sehr Leid, Rüdiger, dass du in die Schusslinie geraten bist, wirklich.“ Sie wandte sich ihm mit einem bedauernden Blick zu.

“Wir möchten uns dafür aufrichtig entschuldigen und ...“

“Schon gut, Frau Senkel“, unterbrach er meine Mutter [Dunker, S. 165].

Результати аналізу фактичного матеріалу свідчать про те, що у дискурсі XX–XXI ст. досить часто вживається перформативні МА вибачення поряд із іншими видами МА, таких як прохання, обіцянка тощо.

(8) “Verzeih“, sagte er, “ich tu’ s wirklich nicht wieder“, schwenkte von der Autobahn ab, fuhr zwischen lieblichen Feldern, an stillen Waldrändern entlang [Boll, S. 109].

Висловлювання вибачень, функція яких полягає у тому, щоб показати комунікативним партнерам знання про дотримання загальних норм поведінки, можна назвати псевдовибаченнями, які характерні тільки для дискурсу XX–XXI ст.

(9) “Verzeihung“, sagte ich, “öffnen Sie jetzt?“ “Ja“, sagte sie, und sie ging an mir vorbei, trug den letzten Laden nach drinnen, und ich hörte, wie sie ihn aufsetzte [Boll, S. 31].

Форма звертання в якості «пом’якшення» прямого вибачення, також зазнає історичних змін. На кінець XV – початок XVI ст. у функції етикетизації часто використовувалась форма gnädiger Herr,

gnädige Frau, які наразі обсолетизувалися. У зазначений період використовувалися звертання durchlauchtiger König, großmächtiger König, edle Königin, die königliche Majestät, які вказували на нижчий соціальний статус адресанта, а також інтенсифікатори іллокутивної сили, що оперують поняттями ‘Бог’, ‘віра’, ‘довіра’ та ін.: Euer Gnaden, himmelischer Vater mein, Herr Gott, allmächtiger Gott, Vater Himmel unser, O lieber Herr, großmächtiger Fürst, unser einiger Wohltäter, Vater in dem Himmelreich та ін. Ці маркери обумовлені екстралінгвістичними факторами вище зазначеної історичної епохи та не вживаються у дискурсі XX–XXI ст.

(10) Sie fallen alle drei auf Knie und sprechen miteinander:

“Herr Gott in deiner Majestat, Verzeih uns unser Missetat!

Wann unser Sünd sind größer sehr, Unzahlbar wie der Sand am Meer“ [19, S. 206].

Висновки. Простежуючи історичну динаміку перформативних МА вибачення, можна зазначити, що зміни в мові можуть бути розглянуті не тільки як зміна в структурі самої мови, але й як зміни у вживанні перформативних МА. Історичні зміни в сфері перформативних МА вибачень стосуються не тільки частоти та форм вживання ПД вибачення, але й їх прагматичних маркерів.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні історичного варіювання інших видів перформативних експресивних МА, зокрема в поглибленні аналізу історичної динаміки експресивних ПВ у метакомунікативній та іллокутивній функції.

Список джерел інформації

1. Бацевич Ф.С. (2008). Прагматичні перформативи: спроба обґрунтування комунікативного статусу. *Мовознавство*. № 1. С. 31–36.
2. Безугла Л.Р. (2008). Когнітивно-прагматичні характеристики імпліцитних смислів у німецькомовному дискурсі : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.04 Харків. 570 с.
3. Безугла Л.Р. (2008). Мовленнєві акти перформативної форми у німецькомовному дискурсі. Проблеми загального, германського та слов’янського мовознавства. До 70-річчя професора В.В. Левицького : зб. наук. праць. Чернівці : Книги XXI. С. 344–350.
4. Враль Т.Т. (2002). Перформативний аналіз англійського похідного дієслова. Проблеми романогерманської філології: зб. наук. праць. Ужгород : “Патент“, С. 22–29.
5. Ліпська Є.Л. (2010). Перформативні висловлення в сучасній німецькій мові: семантичний і когнітивно-прагматичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Київ. 229 с.
6. Шевченко В.М. (2018). Історична динаміка перформативних висловлень в німецькомовному діалогічному дискурсі XV–XXI століть : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Харків. 298 с.
7. Austin J. L. (1962). *How to do things with words*. Cambridge / Mass.: Harvard Univ. Press, P. 166.
8. Bach K. (1992). *How performatives really work: A replay to Searle*. *Linguistics and philosophy*. № 15. P. 93–110.

9. Baumgärtner K. (1977). Lexikalische Systeme möglicher performative. ZGL. Bd. 5. S. 257–276.
10. Brandt M. (1990). Die performativen Äußerungen – eine empirische Studie. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Bd. 43. Heft 3. S. 355–369.
11. Coşeriu E. (1977). Leistung und Gren-zen der transformationellen Grammatik. 2. Aufl. Tüb.
12. Falkenberg G. (1989). Explizite Performative sind nicht indirekt. Linguistische Berichte. Heft 124. S. 463–469.
13. Fraser B. (1980). Verdeckte Performative Äußerungen. Sprechakttheorie. Ein Reader / hrsg. und aus dem Engl. üb. von P. Kußmaul. Wiesbaden: Athenaion, S. 151–172.
14. Grewendorf G. (1979). Haben explizit performative Äußerungen einen Wahrheitswert? Sprechakttheorie und Semantik. Fr./M. : Suhrkamp, 1979. S. 175–196.
15. Harras G. (2001). Performativität, Sprechakte und Sprechaktverben. Kommunikationsverben: Konzeptuelle Ordnung und semantische Repräsentation. Tübingen : Narr. S. 11–32.
16. Martin-Cleef S. (1991). Gefühle ausdrücken. Die expressiven Sprechakte. Goppingen : Kummerle, 371 S.
17. Meyer-Hermann R. (1979). Haben “performative Formeln« und/oder “performative Äußerungen" eine metakommunikative Funktion? (Hg.) Grundfragen der Textwissenschaft. Amsterdam : Rodopi, 323 S.
18. Sachs H. (1992). Die ungleichen Kinder Evae. Tragödien und Komödien. Aufl. 1. Berlin und Weimar : Aufbau-Verlag, Bd. 2. S. 281–315.
19. Sachs H. (1972). Die Judith. Werke in zwei Bänden. Berlin : Aufbau-Verlag. Bd. 2. S. 206.
20. Schnitzler A. (1961). Fräulein Else. Gesammelte Werke. Die erzählenden Schriften. 2 Bände. Fr./M., B. 1. S. 345.
21. Searle J.R. (1982). Ausdruck und Bedeutung / Frankfurt am Main : Suhrkamp, 211 s.
22. Searle J.R. (2001). How Performatives Work / Essays in Speech Act Theory. Amsterdam, Philadelphia : Benjamins, P. 85–107.
23. Strauß B. (1982). Die Fremdenführerin. München: Taschenbuch Verlag, S. 12.
24. Traugott E., Bernd H. (1991). Approaches to Grammaticalization. Amsterdam : Benjamins, P. 387.
25. Wilske L. (1983). Zur Rolle performativer Verben. Ausdrücke in Satzbedeutung und Textsinn. Linguistische Studien, 107/2 Berlin. S. 163–173.
5. Lipska Ye.L. (2010). Performatyvni vyslovlennia v suchasniï nimetskiï movi: semantichni i kohnityvno-prahmatychnyi aspekty : dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.04. Kyiv. 229 s.
6. Shevchenko V.M. (2018). Istorychna dynamika performatyvnykh vyslovlenn v nimetskomovnomu dialohichnomu dyskursi XV–XXI stolit : dys. ... kand. fylol. nauk : 10.02.04. Kharkiv. 298 s.
7. Austin J. L. (1962). How to do things with words. Cambridge / Mass.: Harvard Univ. Press, P. 166.
8. Bach K. (1992). How performatives really work: A replay to Searle. Linguistics and philosophy. № 15. P. 93–110.
9. Baumgärtner K. (1977). Lexikalische Systeme möglicher performative. ZGL. Bd. 5. S. 257–276.
10. Brandt M. (1990). Die performativen Äußerungen – eine empirische Studie. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Bd. 43. Heft 3. S. 355–369.
11. Coşeriu E. (1977). Leistung und Gren-zen der transformationellen Grammatik. 2. Aufl. Tüb.
12. Falkenberg G. (1989). Explizite Performative sind nicht indirekt. Linguistische Berichte. Heft 124. S. 463–469.
13. Fraser B. (1980). Verdeckte Performative Äußerungen. Sprechakttheorie. Ein Reader / hrsg. und aus dem Engl. üb. von P. Kußmaul. Wiesbaden: Athenaion, S. 151–172.
14. Grewendorf G. (1979). Haben explizit performative Äußerungen einen Wahrheitswert? Sprechakttheorie und Semantik. Fr./M. : Suhrkamp, 1979. S. 175–196.
15. Harras G. (2001). Performativität, Sprechakte und Sprechaktverben. Kommunikationsverben: Konzeptuelle Ordnung und semantische Repräsentation. Tübingen : Narr. S. 11–32.
16. Martin-Cleef S. (1991). Gefühle ausdrücken. Die expressiven Sprechakte. Goppingen : Kummerle, 371 S.
17. Meyer-Hermann R. (1979). Haben “performative Formeln« und/oder “performative Äußerungen" eine metakommunikative Funktion? (Hg.) Grundfragen der Textwissenschaft. Amsterdam : Rodopi, 323 S.
18. Sachs H. (1992). Die ungleichen Kinder Evae. Tragödien und Komödien. Aufl. 1. Berlin und Weimar : Aufbau-Verlag, Bd. 2. S. 281–315.
19. Sachs H. (1972). Die Judith. Werke in zwei Bänden. Berlin : Aufbau-Verlag. Bd. 2. S. 206.
20. Schnitzler A. (1961). Fräulein Else. Gesammelte Werke. Die erzählenden Schriften. 2 Bände. Fr./M., B. 1. S. 345.
21. Searle J.R. (1982). Ausdruck und Bedeutung / Frankfurt am Main : Suhrkamp, 211 s.
22. Searle J.R. (2001). How Performatives Work / Essays in Speech Act Theory. Amsterdam, Philadelphia : Benjamins, P. 85–107.
23. Strauß B. (1982). Die Fremdenführerin. München: Taschenbuch Verlag, S. 12.
24. Traugott E., Bernd H. (1991). Approaches to Grammaticalization. Amsterdam : Benjamins, P. 387.
25. Wilske L. (1983). Zur Rolle performativer Verben. Ausdrücke in Satzbedeutung und Textsinn. Linguistische Studien, 107/2 Berlin. S. 163–173.

References (transliterated)

1. Batsevych F.S. (2008). Prahmatychni performatyvy: sprobha obhruntuvannia komunikatyvnoho statusu. Movoznavstvo. № 1. S. 31–36.
2. Bezuhla L.R. (2008). Kohnityvno-prahmatychni kharakterystyky implitsytnykh smysliv u nimetskomovnomu dyskursi : dys. ... doktora filol. nauk : 10.02.04 Kharkiv. 570 s.
3. Bezuhla L.R. (2008). Movlennievi akty performatyvnoi formy u nimetskomovnomu dyskursi. Problemy zahalnoho, hermanskoho ta slovianskoho movoznavstva. Do 70-richchia profesora V.V. Levvytskoho : zb. nauk. prats. Chernivtsi : Knyhy KhKhI. S. 344–350.
4. Vrabel T.T. (2002) Performatyvnyi analiz anhliiskoho pokhidnoho diieslova. Problemy romano-hermanskoï filolohii: zb. nauk. prats. Uzhhorod : “Patent“, S. 22–29.

Надійшла (received) 20.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Шевченко Вікторія Миколаївна (Shevchenko Viktoriia) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філологічних наук, доцент кафедри ділової іноземної мови та перекладу, Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4611-6423>

ІСТОРІЯ НАУКИ ТА УКРАЇНОЗНАВСТВО

УДК 305-055:141.72

doi: 10.20998/2227-6890.2024.1.16

V.V. МАЛІКОВ

СТАНОВЛЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ ТА ЇЇ ПРЕДМЕТУ

Стаття має на меті виявити особливості формування гендерної історії як наукової дисципліни та розкрити процес становлення і трансформацій предмету гендерної історії у дослідженнях американських, європейських та вітчизняних істориків. Цей процес від початку був пов'язаний з розвитком руху за права людини, фемінізму, боротьбою за гендерну рівність і недискримінацію. Показано плюралізм підходів до вивчення гендерної історії та визначення її предмету з огляду на різноманітність підходів щодо сутності історії та гендеру, їхньої взаємодії з сексуальністю, тілом, ідентичністю, расою, етнічною та національною приналежністю, колоніалізмом, відносинами влади, панування й підлеглості та значення гендеру в історії.

Ключові слова: гендер, предмет науки, гендерна історія, жіноча історія, фемінізм, маскуліність, фемінність, сексуальність, гендерна ідентичність.

V.V. MALIKOV

THE FORMATION OF GENDER HISTORY AND ITS SUBJECT

The article aims to highlight the foundation of gender history as a discipline and to reveal the process of formation and transformations of the subject of gender history in the research of American, European and Ukrainian historians. From the beginning it was connected with the development of the movement for human rights, feminism, the struggle for gender equality and non-discrimination. The pluralism of approaches to the study of gender history and the definition of its subject is shown regarding to the diversity of approaches to the essence of history and gender, their interaction with sexuality, body, identity, race, ethnicity and nationality, colonialism, power relations, dominance and subordination, and the meaning of gender in history.

Key words: gender, subject of discipline, gender history, women's history, feminism, masculinity, femininity, sexuality, gender identity.

Постановка проблеми. Гендер в історичних дослідженнях осмислюється уже понад півстоліття у європейській та американській науковій думці та понад двадцять років в українській. Динамізм історичної науки, збагачення її методології та розширення предметного поля, міждисциплінарні взаємодії й міжнародна співпраця інституцій та окремих дослідників і дослідниць історії обумовлюють потребу звернення та осмислення теоретичних та історіографічних питань становлення гендерної історії та предмету цієї наукової дисципліни.

У той час як становлення гендерних досліджень в історії, літературознавстві, соціології та інших науках припадає на 1960-ті роки завдяки феміністичному руху і поряд з ним, в Україні суспільний та науковий інтерес до гендеру та гендерних досліджень поступово посилюється від середини 1990-х років. Попри декілька десятиліть розвитку гендерних студій у світі, їх академічне визнання та інституалізацію, в

Україні саме поняття гендеру в суспільно-політичному житті та академічному середовищі початково зіткнулося з бар'єрами нерозуміння і неправильного витлумачення, відторгнення і політизованого протистояння, а фемінізм як теорія та гендерний підхід в наукових дослідженнях торував шлях зі значними труднощами і боротьбою. Свідченнями послідовного зростання прийняття гендерних досліджень в Україні є університетська мережа центрів гендерної освіти / культури, окремі навчальні дисципліни, спеціальності і програми з гендерної проблематики, а також дослідницькі громадські об'єднання, наприклад, Українська асоціація дослідників жіночої історії, ГО «Центр гендерної культури» у Харкові, Київський інститут гендерних досліджень та інші. Тож поступова інституалізація гендерних студій, формування в академічному середовищі тієї доброзичливості й поваги до них, з якими наразі ставляться європейці до

гендерної історії як галузі академічних досліджень, потребує осмислення процесу її становлення та предмету. У практичному вимірі вивчення предмету гендерної історії є засадничим для розробки відповідних навчальних дисциплін з теорії та історії гендеру та історичних гендерних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для вивчення процесу становлення гендерної історії та формування й трансформації її предмету важливо звернутися до низки окремих публікацій, які охоплюють широкий період 1970-х – 2020-х років. Серед них є і праці відомих теоретичкинь гендерної історії Джоан Келлі [3], Джоан Скотт [8] і Пенелопи Корфілд [11]. Для того, щоб зрозуміти ті зміни й трансформації предмету гендерної історії в європейській та північно-американській науковій думці, які сталися до сучасності, ми також звернулися до доробку таких дослідниць та дослідників, як: Чабана Ана, Генрі Френч, Цолін Р. Йохансон та Лен Ван Молл [10], Мо Мультон [12], Соня Роуз [13] та Емілі Скідроу [14]. Такий вибірковий підхід до теоретичних робіт та дискусій уможливує все ж виявлення основних тенденцій розвитку предмету гендерної історії та її місця серед історичних дисциплін.

Аналіз низки доробків вітчизняних дослідниць Н. Шевченко [8], О. Кісь [4], Т. Марценюк [5] та новітніх публікацій вчених [1; 2] дозволяє краще зрозуміти як поступову інтеграцію гендерної історії до академічного середовища України та її адаптації, так і зміни в осмисленні предмета гендерної історії.

Метою статті є виявлення особливості формування гендерної історії як наукової дисципліни та розкриття процесу становлення і трансформації її предмету.

Виклад основного матеріалу. Виникнення гендерної історії припадає на 60-і роки ХХ ст. внаслідок розвитку фемінізму, який прагнув отримати власну історичну свідомість і презентувати ретроспективу. Подальше формування гендерної історії як напряму історичних досліджень припадає на кінець 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст., про що свідчить низка наукових доробків переважно молодого покоління вчених США і західноєвропейських країн. Критикуючи андроцентризм вивчення минулого, вони прагнули, насамперед, того, щоб історичні наративи включали інформацію і про жінок, тож зосередилися на жіночій історії. Іншими словами, жіноча історія від самого свого початку прагнула повернути життя жінок в історичні дослідження в обставинах, коли вони були знехтувані істориками до того. Методологія та предмет жіночої історії змінювалися з часом, оскільки вона утверджувалася як академічна дисципліна. Ранній період розвитку цієї галузі наукових досліджень супроводжувався каталогізацією великих жінок в історії. У 1970-х роках вона звернула увагу на очікування, прагнення і статус звичайних жінок в минулому. Жіноча історія нерозривно пов'язана із розвитком феміністичного руху, тож в часи його розквіту, у 1980-х роках, академічний акцент змістився на викриття явищ

пригнічення жінок, а також дослідження того, як жінки реагують та відповідають на дискримінацію та підпорядковане становище у суспільстві. З 1990-х років історія жінок переходить до вивчення жінок як агенток історичного процесу, визначаючи і визнаючи жіночу суб'єктність, жіночі стратегії, вивчаючи пристосування і переговори у світі, де домінують чоловіки. Незважаючи на те, що гендерна історія виникла з феміністичного порядку денного, вона має дещо інші цілі. Визнаючи, що феміністичність і маскуліністичність певною мірою є соціальними конструктами, вона досліджує, як інститути суспільства обумовлені гендерним порядком та як ці інститути визначали і приписували гендер індивідам. За декілька десятиліть гендер став такою ж необхідною категорією для історичного аналізу, як клас, етнічність, раса. Попри ці досягнення, гендерна історія не позбавлена нових викликів. Однією з найбільш плідних сфер дослідження є історія чоловіків як гендеру та зміни природи маскуліністичності в історичному процесі.

Розуміння предмету гендерної історії та його трансформації і співвідношення з жіночою історією важливо почати з ключового поняття гендеру. Так само, як і гендерна історія, поняття гендер з його критичним потенціалом починає активно уживатися в академічній і суспільній думці з 1960-х років. Як у модерній, так і в постмодерній думці гендер можна найкраще зрозуміти в контексті ширшої проблематики ідентичності та відмінності. Джудіт Л. Поксен стверджує, що історично гендер виник як категорія аналізу та культурного критицизму в другій половині ХХ століття з появою фемінізму «другої хвилі» [6]. Гендер включає в себе критичне переосмислення як феміністичності (жіночності), так і маскуліністичності (чоловічності), що є важливим аспектом аналізу суспільства. Використання певної термінології (зокрема, жіночі, гендерні або феміністичні студії) є маркером критичності сприйняття гендерних суспільних відносин. Гендерні студії, на думку Т. Марценюк, є радше «парасольковими» і складаються з жіночих, феміністичних, чоловічих студій, а також можуть містити питання сексуальності та гендерної ідентичності (тобто ЛГБТ та квір-студії) [5, с. 85-86].

Дж. Скотт визначила гендер як первинний спосіб визначення владних стосунків, зосередивши увагу не тільки на нормах, стереотипах та ідентичностях в історичній ретроспективі, але й також на найважливіших інститутах соціального контролю, які регулюють нерівний розподіл матеріальних і духовних благ, влади й престижу в суспільстві [8].

Оксана Кісь слушно зауважує, що «жіноча проблематика» в історичних дослідженнях була присутня віддавна, а вивчення різних аспектів жіночого повсякдення та досягнень були складовою історичних студій у різних країнах, статус таких досліджень в історичних науках і спосіб, в який жіночий досвід було представлено у працях істориків, не задовольняв гендерному підходові: в

історіописанні домінував андроцентризм. Тож відлік власне жіночої історії як відносно самостійного напрямку досліджень, визнаного в академічному середовищі, дослідниця пов'язує з початком 1970-х років. Піднесення жіночого руху, друга хвиля фемінізму суттєво спричинилися до цього, а жіноча історія відповідно є як історичним, так і політичним проектом, засобом подальших соціальних перетворень в бік гендерної рівноправності і подолання дискримінації. «Дослідниці-феміністки ставили собі за мету виявити витоки, простежити трансформації та проаналізувати різноманітні механізми і форми дискримінації жінок у різних культурно-історичних контекстах. Узагальнені результати таких студій мали б викрити сконструйованість і несправедливість існуючого гендерного ладу та здобути аргументи для усунення численних (часто невидимих) гендерних нерівностей» [4, с. 159]. Критика зосередилась на значному дисбалансі в історичних дослідженнях різних сфер життєдіяльності суспільства, із перевагою на користь саме царин, де тисячоліттями домінували винятково чоловіки, обіймаючи владу (політика) й силу (військо), володіючи ресурсами (економіка) та визначаючи ідеологію (релігія). Натомість дослідниці звернулися до тих царин життєдіяльності, в яких традиційно переважали жінки у минулому. Одна із засновниць гендерної історії Г. Лернер визначила предметне поле жіночої історії – жіночий досвід у всіх без винятку сферах людської життєдіяльності. Адже цей досвід охоплює все, що належить до сфери людського; а мінімум половини досвіду людства належить жінкам. Тож жіноча історія уможливило повернення прав на власне минуле жінкам та вироблення засобів, щоб його інтерпретувати.

Питання предмету гендерної історії та її становлення нерозривно пов'язані з питанням подолання андроцентризму в історичних дослідженнях. Тому що передбачали фокусування уваги на жіночому досвіді в найрізноманітніших його проявах та переоцінку усталеного бачення різних періодів і подій світової історії.

До того ж дослідниці жіночої історії пропонували відходити від узагальнення всього різноманіття жіночого досвіду, яке не можна зводити до однієї універсальної категорії «жінка». Досвід жінок є відмінним від досвіду чоловіків, але також є й неоднорідним: це – досвід жінок різних етнічних, расових, соціальних, професійних, вікових та інших груп.

Однією з головних причин успіху жіночої історії, на думку П. Корфілд [11], було її включення до ширшого наукового руху істориків у соціальній та культурній історії. Час був сприятливий для такої трансформації жіночої історії у гендерну історію. Після того, як вона вийшла за вузькі межі політичного порядку денного, а політичну історію поступово розширювали, механістичну економічну історію відкидали на користь ширшого підходу, жіноча історія – і послідовно також гендерна історія –

була вже очевидною складовою екуменічної соціальної історії.

Питання предмету історичних досліджень та гендерної історії перебували в центрі уваги круглого столу «Гендер та сільська історія». Взаємодія сільської і гендерної історії, на думку учасників та учасниць цієї дискусії, мають сенс. А формування гендерної історії та її предмету не відбувається за рахунок прагнення до цілісного погляду на історію, а збагачує її глибшим розумінням історичних процесів та досвіду людей. «...Сама історія не була фрагментованою, люди в минулому не жили в окремих сферах. Відкриття зв'язку людей і речей, ідей, емоцій і практик у часі та просторі є одним із найскладніших і найуспішніших завдань для історика. Чоловіки та жінки в містах і сільській місцевості формували уявлення про сільський спосіб життя, а також вони сформували ідентичність одне одного відповідно до циркулюючих уявлень про стать, клас, релігію та інші ознаки. Гендерна перспектива має бути предметом усіх історичних досліджень» [10, р. 24]. Такий підхід стає загальноприйнятим для сучасних європейських університетів. Так, Стокгольмський університет має давні традиції досліджень, які приділяють увагу стосункам між чоловіками та жінками. Гендерні історики та історикині сьогодні також проблематизують типи динаміки влади, пов'язані з такими соціальними категоріями, як клас, вік, сексуальність чи етнічна приналежність. Поле дослідження гендерної історії дозволяє проводити зустрічі між істориками та історикинями, які працюють з різними періодами часу, джерельними матеріалами та дослідницькими перспективами, від середньовіччя до кінця 20 століття. Такі дослідження формують нове розуміння того, як гендерні відносини відігравали роль у соціальних структурах і людських взаємодіях у минулому – як у приватному, так і в публічному просторі. Шведська політика 20-го століття, феміністські ідеї, активізм і рівноправність, тіло, спорт і здоров'я, історія емоцій, маскулінізм і гендер у військовій і оборонній політиці належать до предметного поля гендерних історичних досліджень цього університету.

Висловлювання Пенелопи Корфілд в ширшій дискусії щодо значення гендерної історії певним чином підсумовує її розвиток не лише станом на кінець 1990-х років, але є справедливим, як бачимо, і для подальшого буття цієї наукової дисципліни. «Незважаючи на деякі початкові сумніви та скептицизм, історія гендеру виявилася невід'ємною частиною вивчення минулого. Він відкрив нові перспективи, відкрив нові дані, відкрив цінні нові сфери для дослідження, породив нові дискусії та водночас зарекомендував себе як важливий компонент усіх форм цілісного аналізу. Таким чином, жіноча історія творчо трансформувалася в гендерну історію. Це не сталося без суперечок. Але це підтверджує, що предмет має власну внутрішню динаміку, а також бере участь у ширших змінах у дисципліні» [11, р. 242].

Про позитивний взаємовплив різних напрямів історичних досліджень, точки їхнього перетинання та збагачення предметного поля гендерної історії на початку XXI ст. свідчить також бельгійська професорка Лін Ван Молл: «Гендер змінив сільську історію, але сільська історія також змінила гендерну історію. У той час як гендерна історія часто оберталася навколо ідеології чоловіка-годувальника та побудови окремих сфер, історія сільського господарства пролила світло на добре прийняті протилежні практики: у багатьох регіонах і часах сільське господарство ґрунтувалося на чоловічій і жіночій праці, на співпраці та взаємодоповнюваності» [10, р. 24].

Мо Мултон [12, р. 75–77] розвиває небінарну історичну методологію, яка визнає критично важливими інструментами складності, живу реальність, заплутаність і внутрішні бажання гендерованого життя. Враховуючи одночасну множинність у всіх сенсах, такий підхід натхненний нещодавніми зусиллями вивести квір-дослідження за межі антинормативності. Підхід до статі визнається важливим через його різноманітність і складність, але не обов'язково через його трансгресивність. Небінарна історична методологія також підкреслює одночасну присутність як минулих, так і сучасних способів пізнання в будь-якому проекті історичної інтерпретації. Одна традиція історичного дослідження про сексуальність наголошує на відмінності, яку часто приховують як радикальну відмінність минулого. Автори схилиються до критичної квір-історії, яка б більш повно розглядала минуле на його власних термінах, визнаючи, що така категорія аналізу, як сексуальність, може до невпізнання спотворити історичні способи розуміння, які не були закладені у цій категорії. Це не педантична думка про анахронічну мову, а життєво важлива пропозиція недопущення теперішніх категорій пригнічувати минулі – і, таким чином, потенційно, майбутні – способи пізнання та буття. У ширшому плані разом з гендерною історією та історією сексуальності варто розглядати і трансгендерну історію. Стрімке піднесення цих напрямів з 1990-х років, охоплюючи широкий спектр історичних акторів і явищ, знаменує уточнення й розширення предметного поля гендерної історії. Початково розширення цього поля було викликано прагненням охопити історичні прецеденти трансгендерності, щоб краще зрозуміти гендерну різноманітність і трансгресивність сьогодення. Дослідження останніх десяти років доводять, що трансгендерна історія є життєво важливою для дослідження минулого в цілому. Оксфордський довідник історії американських жінок і гендеру включає есе Джен Маніон на тему «Трансгендерні репрезентації, ідентичності та спільноти» (2018). Це показує зростаюче значення трансгендерної історії та її визнання в академічному середовищі. Трансгендерна історія спонукає не просто розглянути, яких історичних діячів слід називати «чоловіком» чи «жінкою», але й аналізувати процеси, за допомогою яких ми взагалі прийшли до таких категорій [14, р. 220].

До цього ж проблемного поля належить і те, як практики та категорії поза Європою, які по-різному розуміються як форми ритуалу, релігії, влади й управління чи родинних зв'язків, колонізатори перевизначали як сексуальні відхилення. Натомість Мо Мултон пропонують використовувати мову небінарної методології, щоб не вибирати між минулим і сьогоденням, а легше ставитися до власних категорій, залишаючи простір для більш повного визнання минулих (і майбутніх) способів буття. І обговорюючи питання, чи залишається гендер корисною категорією аналізу у світі, де люди вдаються до протидії «гендерним дослідженням» або «гендерній теорії», щоб підірвати права квір- і транс-людей і обмежити життя гендерно-неконформних людей, вони дають лише ствердну відповідь [12, с. 96].

Роздуми про предмет гендерної історії знаходять жвавий відгук в сучасній українській науковій думці. На початку 2000-х років Н. Шевченко окреслила контекст звернення вітчизняних дослідників і дослідниць до гендерної історії: «критичне засвоєння досвіду західної історіографії у справі розробки національної моделі української історії та інтегрування її у всесвітню ... оновлення методології історичної науки і запровадження нових міждисциплінарних дослідницьких методик, які синтезують досягнення гуманітарних наук: соціології, психології, демографії, антропології, географії» [9, с. 30].

Оксана Кісь критично оглядає теоретичні дебати у середовищі європейських та американських істориків та істориків феміністичного спрямування протягом 1970-х – початку 1980-х рр., насамперед аналізуючи їхні пізнавальні й політичні завдання у жіночій історії на початковому етапі її розвитку. Поряд з формулюванням предмету жіночої історії не віддільно від нього розглядаються андроцентризм історичної науки, поняття патріархату, особливості джерельної бази жіночої історії, концептуальні підходи до вивчення жіночого досвіду [4]. Аналізуючи зв'язки між гендерною історією та історією України, Н. Аніщук робить висновок про те, що «гендерна історія є спеціальною історичною дисципліною, предметом вивчення якої є історична ретроспектива гендерних відносин, починаючи з найдавніших часів до сучасності. Оволодіння дисципліною «Гендерна історія» передбачає пізнання системи наукових поглядів на відносини й статус жінки і чоловіка, їхнє соціальне життя та життєвий досвід, набуття й реалізацію ними соціально-рольових характеристик і особливостей» [1, с. 301]. На думку С. Гладченко, «у гендерній історії центральним предметом досліджень виступає історія владних взаємозалежностей, взаємозв'язків і ієрархій між чоловіками і жінками, чоловіками і чоловіками, жінками і жінками різних соціально-класових прошарків з урахуванням сексуального статусу, расової етнічної належності і віку, тобто, «діалогічна» історія гендерних стосунків. На цій базі теоретично можливе створення оновленої історії, що розширює своє предметне поле і що включає в собі

всі сфери відносин як у суспільному, так і у приватному житті» [2, с. 188–189].

Висновки. Становлення гендерної історії та формування і трансформація предмету її досліджень від початку пов'язані з розвитком суспільно-політичного руху за права людини, фемінізму, боротьбою за гендерну рівність і недискримінацію. Гендер та жіноча історія виявилися саме тим ефективним засобом, щоб перемістити жінок з узбіччя історії до її центру, змінивши підходи до творення їхньої подальшої історії. Гендерна теорія для історичних досліджень стала способом переосмислення детермінант у взаємовідносинах чоловіків та жінок. Сучасність збагачена плюралізмом підходів до вивчення гендерної історії та визначення її предмету. Урізноманітнюються погляди істориків та історикинь на взаємодію гендеру та історії у контексті нових напрямів історичного аналізу. У процесі визначення предмету гендерної історії вчені шукають відповіді на питання щодо сутності історії та гендеру, їхньої взаємодії із сексуальністю, тілом, ідентичністю, расою, етнічною та національною приналежністю, колоніалізмом, відносинами влади, панування й підлеглості та значення гендеру в історії.

Список джерел інформації

1. Анішук Н.В. (2023). Зв'язок гендерної історії та історії України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 34 (73). № 1. 2023. С. 300–304.
2. Гладченко С. (2020) Теоретико-методологічні основи гендерної історії. "Perspective directions of science and practice": the 6th International scientific and practical conference. Athens, Greece 2020. С. 188–189.
3. Джоан, Келлі (2003). Чи існував Ренесанс для жінок? *Гендерний підхід, історія, культура, суспільство*; ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 46–61.
4. Кісь О.Р. (2012). Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
5. Марценюк Т. (2019). Гендерні студії в Україні із часів незалежності: чи боїться академічна спільнота фемінізму? *Інша оптика: гендерні виклики сучасності: зб. наук. пр. / упор. В. Агєєва, Т. Марценюк*. Київ: Смолоскип, 2019. С. 85–100.
6. Поксен Джудіт Л. (2003). Гендер. *Енциклопедія постмодернізму*. За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. К.: Основи, 2003. С. 107–108.
7. Пушкарьова Н. (2003) Від "Жіночих студій" до "гендерних досліджень", від історичної фемінології до гендерної історії. *Гендерний підхід, історія, культура, суспільство*; ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 15–45.
8. Скотт, Джоан Воллок (2003). Жіноча історія. *Гендерний підхід, історія, культура, суспільство*; ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 97–110.
9. Шевченко Н.В. (2001). Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 30–39.
10. Cabana Ana, and Henry French, Colin R. Johnson, Leen Van Molle. (2021). Gender and Rural History: A Roundtable. *Historia Agraria*. 85. Diciembre 2021. P. 7–36.

11. Corfield, Penelope Jane. History and the challenge of gender history. *Rethinking History*. December 1997. 1(3). P. 241–258.

12. Moulton, Mo. (2023.) "Both Your Sexes": A Non-Binary Approach to Gender History, Trans Studies and the Making of the Self in Modern Britain. *History Workshop Journal*. Volume 95. Spring 2023. P. 75–100.

13. Rose, Sonya O. (2010) *What is Gender History?* Cambridge, Polity Press, 2010. 157 p.

14. Skidmore, Emily (2020) *Recovering a Gender-Transgressive Past: A Transgender Historiography. A Companion to American Women's History*. 2nd Edition. Edited by Anne M. Valk, Nancy A. Hewitt. Wiley Blackwell, 2021. P. 209–222.

References (transliterated)

1. Anishchuk N.V. (2023). Zviazok hendernoi istorii ta istorii Ukrainy. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Tom 34 (73). № 1. 2023. P. 300–304.
2. Hladchenko S. (2020) Teoretyko-metodolohichni osnovy hendernoi istorii. "Perspective directions of science and practice": the 6th International scientific and practical conference. Athens, Greece 2020. P. 188–189.
3. Dzhoan, Kelli (2003). Chy isnuvav Renesans dlia zhinok? *Hendernyi pidkhd, istoriia, kultura, suspilstvo*; red. L. Hentosh, O. Kis. Lviv: VNLT-Klasyka, 2003. P. 46–61.
4. Kis O.R. (2012). Zhinocha istoriia yak napriamok istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministkoi metodolohii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2012. № 2. P. 159–172.
5. Martseniuk T. (2019). Henderni studii v Ukraini iz chasiv nezalezhnosti: chy boitsia akademichna spilnota feminizmu? *Insha optyka: henderni vyklyky suchasnosti: zb. nauk. pr. / upor. V. Aheieva, T. Martseniuk*. Kyiv: Smoloskyp, 2019. P. 85–100.
6. Poksen Dzhudit L. (2003). Hender. *Entsyklopediia postmodernizmu*. Za red. Ch. Vinkvista ta V. Teilora. K.: Osnovy, 2003. P. 107–108.
7. Pushkarova N. (2003) Vid "Zhinochykh studii" do "hendernykh doslidzhen", vid istorychnoi feminolohii do hendernoi istorii. *Hendernyi pidkhd, istoriia, kultura, suspilstvo*; red. L. Hentosh, O. Kis. Lviv: VNLT-Klasyka, 2003. P. 15–45.
8. Skott, Dzhoan Vollok (2003). Zhinocha istoriia. *Hendernyi pidkhd, istoriia, kultura, suspilstvo*; red. L. Hentosh, O. Kis. Lviv: VNLT-Klasyka, 2003. P. 97–110.
9. Shevchenko N.V. (2001) Hender u dzerkali istorii ta perspektyvy rozvytku hendernykh studii v Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2001. № 1. P. 30–39.
10. Cabana Ana, and Henry French, Colin R. Johnson, Leen Van Molle. (2021). Gender and Rural History: A Roundtable. *Historia Agraria*. 85. Diciembre 2021. P. 7–36.
11. Corfield, Penelope Jane. History and the challenge of gender history. *Rethinking History*. December 1997. 1(3). P. 241–258.
12. Moulton, Mo. (2023.) "Both Your Sexes": A Non-Binary Approach to Gender History, Trans Studies and the Making of the Self in Modern Britain. *History Workshop Journal*. Volume 95. Spring 2023. P. 75–100.
13. Rose, Sonya O. (2010) *What is Gender History?* Cambridge, Polity Press, 2010. 157 p.
14. Skidmore, Emily (2020) *Recovering a Gender-Transgressive Past: A Transgender Historiography. A Companion to American Women's History*. 2nd Edition. Edited by Anne M. Valk, Nancy A. Hewitt. Wiley Blackwell, 2021. P. 209–222.

Надійшла (received) 28.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Маліков Василь Володимирович (Malikov Vasyi) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7395-8496>

Я.В. МОТЕНКО, Є.К. ШИШКІНА

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: ПОРІВНЯЛЬНІ АСПЕКТИ

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну у 2022 р. і тимчасова окупація частини її території актуалізували для світової громадськості питання розробки засобів подолання масштабних гуманітарних катастроф та забезпечення стабільності й безпеки населення Європейського континенту. Автори пропонованого дослідження розглядають волонтерський рух як потужний інструмент самоорганізації суспільства, що здатний посилити державні структури з метою подолання кризових явищ у сферах забезпечення обороноздатності країни, охорони здоров'я її населення та надання гуманітарної допомоги мігрантам.

Ключові слова: волонтерський рух, волонтери, гуманітарна катастрофа, гуманітарна допомога, добровічність, окупація, охорона здоров'я, мігранти, міграційна криза, російсько-українська війна.

Ya.V. MOTENKO, Ye.K. SHYSHKINA

THE VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE AND GERMANY IN THE LATE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES: COMPARATIVE ANALYSIS

The full-scale invasion of Russian troops into Ukraine in 2022 and the temporary occupation of a part of its territory made the issue of developing means of overcoming large-scale humanitarian disasters and ensuring the stability and security of the population of the European continent relevant for the world public. The authors of the proposed study consider the volunteer movement as a powerful tool of self-organization of society, capable of strengthening state structures in order to overcome crisis phenomena in the areas of ensuring the country's defence capability, health protection of its population, and providing humanitarian aid to migrants.

Key words: volunteer movement, volunteers, humanitarian disaster, humanitarian aid, charity, occupation, health care, migrants, migration crisis, Russian-Ukrainian war.

Problem statement. The full-scale invasion of Ukraine by Russian troops on February 24, 2022 and the temporary occupation of part of its territories became the most serious challenge to the global security system, democratic and human values in recent years. Ukraine and its partners have demonstrated the ability to activate their resources to counter Russian aggression at all levels – from international and state to organizations and even individuals. One of the most significant manifestations of the mobilization of internal reserves has been the self-organization of civil society in the form of the volunteer movement in Ukraine and Germany. Thus, the study of Ukrainian and German experience of charitable activities is an important prerequisite for the development and improvement of methods for overcoming global humanitarian crises.

Analysis of recent research and publications. The study of the history of the formation and development of volunteer movements in Ukraine and Germany in the late 20th and early 21st centuries is reflected in the works of K. Pavliuk, I. Mazy, D. Gorelov, O. Kornievsky, O. Vanyushyna, T. Lyakh [1–5].

In general, scholars agree with the statement that the Ukrainian and German volunteer movements have managed to unleash their considerable potential and act as a force capable of representing their own country on the world stage. However, the issue of national specifics

of the organization of volunteer movement in Ukraine and Germany remains insufficiently covered.

The purpose of the paper is to compare the peculiarities of the formation and development of volunteer movements in Ukraine and Germany, to reveal their national characteristics and to find out the specifics of volunteer management.

Main body. The volunteer movement in Ukraine in the early 1990s was represented mainly by social services such as the «Helpline», which were focused on the prevention of drug addiction and AIDS [1]. Since 1992, Ukraine has been developing a state network of social services for youth, which were later reorganized into centres of social services for families, children and youth. The centres trained youth volunteer groups for educational activities to prevent tobacco use and alcohol dependence. At the same time, public organizations were formed to unite and coordinate volunteer activities. Gradually, the volunteer movement covered not only psychological and social services, but also proved itself in the human rights, cultural and environmental spheres. In 2003, volunteer activity in Ukraine was officially recognized and enshrined at the regulatory level by the Cabinet of Ministers' Resolution «On Approval of the Regulation on Volunteer Activity in the Field of Social Services» [6].

The late 20th and early 21st centuries went down in Ukrainian history as a period of socioeconomic crisis and political instability. The first large-scale activation of the volunteer movement was the Orange Revolution of November 22, 2004 – January 23, 2005. The country was shaken by massive civil disobedience actions provoked by the government's attempt to falsify the results of the 2004 presidential election. According to T. Stetskiy, one of the organizers of a long-lasting opposition rally on Kyiv's Independence Square, in November 2003, 40,000 volunteers were ready to join the protesters across the country within 10 days [7].

The next important milestone in the history of the Ukrainian volunteer movement was the preparation and holding of the 2012 FIFA World Cup. The Organizing Committee of EURO 2012 Ukraine provided statistics that, with a need for approximately 5.5 thousand volunteers, UEFA received almost 24 thousand applications from those who wished to become volunteers, the majority (90 %) of them were from Ukraine and Poland [2]. However, the «peaceful» development of the volunteer movement in Ukraine was interrupted by the events related to the Revolution of Dignity in 2013 and the beginning of the hybrid phase of the Russian-Ukrainian war in 2014. In 2013, 26 % of the Ukrainian population participated in the volunteer movement [3].

The mass anti-government protests in the centre of Kyiv took place in extreme conditions, so medical professionals were among the first to offer their assistance to Euromaidan participants. The public organization Initiative E+ took care of the wounded during the anti-terrorist operation in eastern Ukraine, helped military medics, and purchased military ammunition and equipment. The organization provided treatment and support to wounded and sick soldiers. In addition, the team provided financial assistance and social support to the families of the killed, seriously wounded, deceased defenders, as well as families in need [8].

Psychologists V. Pohorily, H. Tsyganenko, N. Shaposhnyk were the initiators of the creation of a psychological service to help protesters. Already in March 2014, 300 volunteers worked in the «Maidan Psychological Service», whose services were used by about 16,000 people in just three months of protests. Subsequently, the organization was reformatted into the «Psychological Crisis Service», where 500 specialists work in 20 cities of Ukraine [9].

The public organization «Avtomaidan» became a mobile unit of the Euromaidans, which was engaged in blocking the streets, the government quarter and patrolling the area around the Maidan. Its biggest action was a campaign trip to the presidential residence in Mezhihirya, where about 2 thousand motorists were present [8].

The «Euromaidan SOS» organization took care of issues of legal protection. 500 lawyers working in different cities of Ukraine provided free legal consultations. The struggle for the release of Ukrainian political prisoners in Russia and Crimea became an

important area of activity of «Euromaidan SOS». Information support and technical support for protest actions were provided by volunteer organizations «IT-tent», «Maidan Open University», «Babylon13» [8].

The Russian-Ukrainian war significantly changed Ukrainian society. The disorganization of the state power in the first months after the victory of the Revolution of Dignity did not allow organizing a decent armed resistance to the Russian aggression in the southeast of Ukraine. The unsatisfactory logistical support of the Armed Forces of Ukraine called into question the success of the anti-terrorist operation. Therefore, the civil society took the army under its protection. During May-September 2014, more than 32 % of Ukrainians made money transfers to the Armed Forces. In addition, 23 % of citizens helped by means of charitable foundations and volunteer organizations, transferring moneys, things and products through these public institutions. 9 % of citizens participated in store actions, buying goods according to lists for the needs of the army and handing them over to volunteers. 7 % of Ukrainian citizens personally helped displaced people with things and money. 3 % were engaged in the direct collection of funds, medicines, and things and their delivery to the ATO area.

The focus of volunteers' activities in 2014 was to help the Ukrainian army and the wounded – 70 % of volunteers were engaged in this activity [3]. According to the results of sociological research, at that time, 54 % of volunteers were women and 46 % were men. More than half of the volunteers (53 %) had higher education, and 43 % of the volunteers were classified as middle class by sociologists [4]. The most well-known organizations at that time were the «People's Home Front», which included «Wheels of the People's Home Front» (supplying vehicles to the ATO), «Medical People's Home Front» (supplying medicines to the ATO), «Help Army», «Wings of the Phoenix», «Army SOS», «People's Project», «Volunteer Hundred», «Come Back Alive Charitable Foundation», «Combat UA», and «Ukraine-World», «Sisters of Victory», «Kryivka Vilnykh» Volunteer Center, All-Ukrainian Association «Patriot», Volunteer Association «Everyone Can Help», «Support the Army of Ukraine», Diana Makarova's «FOND» (Operational National Assistance Foundation), «Volunteers Without Borders» Foundation, and «All-Ukrainian Platform of Donbas». One of the most well-known volunteer organizations that helped displaced people was «Kharkiv Station» [10].

The main activities of volunteers in 2014–2015 were the collection and delivery of necessary resources to the ATO zone, the provision of medical assistance to victims during combat operations, assistance to displaced people, the recovery of the captives and the search for the unknown.

The COVID-2019 pandemic has become a new challenge for Ukraine's volunteer movement. Over the course of the pandemic, more than 4 million people have fallen ill in Ukraine, and more than 100,000 people have died [11]. The introduction of quarantine has complicated the work of volunteers. As of 2021, out of 576 charitable organizations in Ukraine, 60 % have effectively ceased

operations [12]. However, the available medical and organizational measures were unable to stop the rapid spread of the disease, and civil society had to come to the aid of the state again. Volunteering switched to the tactic of working in small or medium-sized groups (up to 30 people). The leading areas of activity were the provision of free legal aid and services to citizens in difficult life situations [12]. The introduction of a remote format of work with the use of Internet resources has become widespread, mainly in the field of education.

In June 2020, the «My Phone Friend» project was launched with the support of the Ministry of Social Policy of Ukraine, the United Nations Children's Fund (UNICEF), and the Ukrainian Volunteer Service. About 7,000 young volunteers responded to the call to support people who found themselves alone during the COVID-19 pandemic. Since the beginning of the quarantine, they have made 15,000 phone calls to provide moral support to the elderly, people with disabilities, and parents with many children [13].

Ukrainian society experienced another surge in volunteer activity because of the full-scale Russian armed aggression that began on February 24, 2022. Using the experience gained in 2014–2016, Ukrainian volunteer organizations managed to coordinate their actions with the state authorities in the shortest possible time. An effective and transparent system of accounting of the aid received for the needs of the Armed Forces and affected citizens was created and it was put into operation for domestic and international partners.

The widespread use of digital technologies has made it possible to optimize the work of charitable organizations. In a short period, a number of online platforms and web portals were established to create a joint information and communication space for volunteer organizations, government agencies, financial donors, and people in need of assistance. For example, the online platforms «People for Ukraine», «Volunteering in Ukraine», and «Home Front Work» have been launched. International online platforms and portals have been created to support Ukrainian refugees: «CLEAR Global and Translators», «UA Aid Centre», «Help People Leave Ukraine», «Tarjimly», «Support Ukraine», Shelter for Ukraine», «Russia invaded Ukraine» [14]. The adaptation of the current legislation to the needs of wartime allowed volunteers to be involved in the supply of high-tech equipment for the needs of the Ukrainian Defence Forces.

Turning to the history of the German volunteer movement, we must recognize that it is institutionally older than the Ukrainian one. Already in the late 18th and early 19th centuries, in most German settlements, social protection of the poor was organized through volunteer work [5]. The industrialization of the country led to a rapid increase in property inequality among the population, which resulted in an increase in the number of users of social services. Since churches and private charitable institutions were unable to cope with the situation, in the second half of the 19th century there was a need for state regulation of this process, i.e. state social security. In 1880, on the initiative of the German Charity

Congress, the «German Charitable Association for the Care of the Poor» was established, which was renamed the «German Union of Public and Private Welfare» in 1919.

World War I contributed to the internationalization of the volunteer movement. In 1920, a joint Franco-German project was implemented to create the first youth camp in Europe. It was located near Strasbourg [15]. German and French volunteers restored destroyed farms and villages. In the 2nd half of the 20th century, a number of state volunteer programs were launched in Germany, among which the largest was the «Volunteer Social Year» (1964). According to this program, German youth after graduating from school spent a year doing practical work in the social or environmental spheres. Since 1969, the «German Federal Volunteer Service» has been implementing the Au-Pair program. Volunteers from different countries live in German foster families and look after their children. Sometimes the list of duties includes simple household chores. A special feature of the program is that it gives volunteers the opportunity to learn German. Each participant has time off from work to attend language courses and do homework.

After the unification of Germany in 1990, the volunteer movement received new incentives for development. In 2002–2011, volunteer activity was considered an alternative to military service [16, p. 76]. The state offered support to volunteers in the form of tax benefits, child benefits, etc. With the assistance of the government, the «Federal Association of Voluntary Social Welfare Organizations» was created, which included charitable centres, foundations, and non-profit organizations. In 2000, the German Federal Parliament established the «Commission for the Study of Public Activities» to legislatively distinguish between different forms of charitable activities, optimize the development of volunteer networks at the federal, regional and local levels, and promote charitable activities. Involving representatives of the public sector and leading sociologists, the Commission collected and processed a significant amount of information on the state of the volunteer movement and proposed a national strategy for its development. Its key points were the nationwide programs «Voluntary Social Year» and «Voluntary Year of Environmental Service». Federal ministries were responsible for their implementation. For example, environmental protection has become an important area of the German volunteer movement. The German League for Nature and the Environment, which is funded by the Ministry of the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety, has become the main public association that has united environmental activists. The Ministries of Foreign Affairs and Education supervise volunteer programs which participants take part in the activities of international organizations and scientific research. The Ministry of Culture and the Ministry of Labour and Social Affairs support initiatives aimed at strengthening civil society and combating racism and xenophobia. The Ministry of the Interior, together with the Federal Office for Migration and Refugees, runs volunteer programs that address migrant issues. Largely, the

German volunteer movement was concerned about their fate [17, p.54].

In 2014–2023, the «European Volunteer Service» (EVS) program was implemented in the European Union, including Germany. Its participants assist to sick people, the disabled, the elderly, and refugees. Volunteer Centers have been established in almost every city in Germany, and there is an extensive network of public charities: the «Workers' Welfare Association», «Catholic Caritas», the «Parity Union», the «German Red Cross», the «Evangelical Church's Mercy Union», and others. The work of German volunteer organizations abroad is also notable. For example, since the early 1990s, volunteers of the «Atonement for Peace» (ASF) have been working in Ukraine to help former prisoners of ghettos, concentration camps, and ostarbeiters [18].

Thus, in the European model of social work, voluntary assistance to the population is part of the general state social assistance system and is an important element of it. The importance of this component especially increased in the early 2000s due to the intensification of international migration processes taking place in Germany. Due to its geopolitical location, Germany became one of the main participants in the European migration crisis in 2015–2022, provoked by the armed expansion of the Russian Federation. In 2015–2016, because of Russia's intervention in Syria, a significant part of the civilian population suffered from Russian aviation bombing. The 2020 report of the UN Human Rights Council called these actions a war crime [19]. By 2016, more than 5 million people had fled Syria to escape the war [20]. In 2015, about 430 thousand refugees from Syria and 276 thousand from Afghanistan and Iraq took refuge in Germany [21].

Meanwhile, the movement of Ukrainian migrants in Germany has intensified. Russia's occupation of the Crimean peninsula and the beginning of the «hybrid» war in Donbas in 2014 stirred up the political life of the 128,000-strong Ukrainian diaspora in Germany. For example, Ukrainian communities in Munich and Frankfurt am Main began raising funds to help the Armed Forces of Ukraine and the families of those killed in the fighting in eastern Ukraine [22]. In 2014, a Ukrainian-German volunteer organization created by the family of A. Garder started operating in Hamburg, raising funds for Euromaidan and equipment for Ukrainian hospitals [23]. Ukrainian non-governmental organizations in Bavaria contributed to the development of the Ukrainian volunteer movement in Germany: «Association of Ukrainian Organizations in Germany», Ukrainian Scout Organization «Plast», «Union of Ukrainian Youth in Germany», «Union of Ukrainian Students in Germany», Society «Ukraine», School Association «Ridna Shkola», School Association «Ukrainian Saturday School of Munich», «Ukrainians in Bamberg», «Ukrainians in Augsburg», «Ukrainians in Franconia», «Ukrainian Institute for Educational Policy», «Association of Ukrainian Women in Germany», Parafial Center of the Ukrainian Greek Catholic Church, «Ukrainians in Freiburg», Ukrainian-German Society «Rhein-Neckar», «Ukrainian Atelier of Culture and Sports», etc.

Since the spring of 2019, the Ukrainian community's efforts have been aimed at submitting and promoting a petition to the Bundestag to recognize the Holodomor in Ukraine in 1932–1933 as genocide of the Ukrainian people. Representatives of the Ukrainian community in Bavaria were involved in implementing projects to help children whose parents were killed or were fighting in eastern Ukraine; constructive cooperation was established with the Ukrainian diaspora to help organize the treatment and rehabilitation of Ukrainian soldiers wounded in the hostilities in eastern Ukraine.

Another migration crisis in 2022 was triggered by the beginning of the Russian army's full-scale invasion of Ukraine. In less than a year, more than 7.8 million people were forced to leave Ukraine. More than 1 million Ukrainian refugees found refuge in Germany [24, p.7]. The German volunteer movement selflessly took up the task of solving a whole range of problems related to the resettlement of migrants. A significant problem that complicated the adaptation of Ukrainians to the new cultural environment was the language barrier. Only 4% of migrants had a good knowledge of German, while 80% could hardly communicate [25].

For example, the Ukrainian community of Dortmund actively assisted the German volunteer organization Bahnhofsmision as translators and informants, whose activists helped Ukrainian refugees, choose the right train or buy a ticket [26]. The assistance of Ukrainian volunteers was also used by the largest charitable organizations – «Caritas» and «Diakonie Katastrophenhilfe». The social project «Caritas» created by the Catholic Church launched a nationwide project «Fair Integration» aimed at supporting large families and women with children, organizing language courses and legal counselling. The charitable foundation «Diakonie Katastrophenhilfe», owned by the Evangelical Church, specialized in providing refugees with affordable housing [27].

Conclusions. Thus, to summarize, first, we should note that volunteer movements in Ukraine and Germany have had a long and complicated path of development. In both countries, charity emerged as a reaction of the society to fundamental socio-economic changes that negatively affected the situation of financially disadvantaged groups of the population. It should be noted that Ukrainian and German societies have a specific historical experience of living under totalitarian political regimes, which left a certain imprint on the model of social behaviour of charity activists. In Ukraine and Germany, there was an extensive system of state-controlled non-governmental organizations that provided free assistance to people. The principles of organizing volunteer assistance were similar: charity was based on the free voluntary work of enthusiasts. The collapse of the so-called «socialist camp» led to the reformatting of the volunteer movement. Its ideology quickly lost political bias. The reunification of the Germany in 1990 allowed the volunteer movement to be realized in a new capacity, as a sign of the civil society of the united Germany. In Ukraine, charity events became evidence of

the society's desire to establish itself as an equal to the civilized part of humanity. The prolonged socio-economic crisis in post-Soviet Ukraine had a negative impact on the relations between public organizations and government authorities. The state structures were unable to respond promptly to the demands of society, and the sharp internal political struggle in the early 2000s marked the beginning of a new stage of politicization of the volunteer movement. However, for both countries, the common features of the development of charity in the late 20th and early 21st centuries were the gradual institutionalization of volunteer movement actors and the diversification of volunteer services to protect the legal, economic, environmental, and health interests of vulnerable social groups. An important factor that influenced the development of the volunteer movement in Ukraine and Germany was the process of globalization. On the one hand, it has opened up unprecedented opportunities for charity enthusiasts. The use of the Internet has made it possible to operate with available resources and establish contacts with like-minded people from around the world at an unprecedented speed. At the same time, the process of globalization has led to a number of challenges. Political, economic, and environmental crises of global size have become particularly dangerous for countries that, due to their geographical location, play the role of systemic geopolitical factors. As the events of the early 21st century have shown. Germany became a managerial country that was forced to promptly resolve the European migration crisis of 2015–2022. Ukraine had to take on the role of Europe's shield in the armed confrontation with Russia's neo-totalitarian political regime.

The study of the peculiarities of the development of the volunteer movement in Germany and Ukraine at the beginning of the 21st century suggests that the modern digitalization of social relations has turned the volunteer movement into a civilian version of rapid response forces. In the context of globalization, volunteer organizations have demonstrated the ability to successfully cooperate at the national and international levels. Ukrainian and German charitable organizations have become a kind of training center for capable and educated young people who can change the history of their countries. At the same time, national peculiarities of the volunteer movement should be taken into account. In Germany, during the second half of the 20th century, a system of volunteer management was formed with the assistance of the state. This is a strong point of the German volunteer movement. The accumulation and transfer of its experience is ensured at the state level. Figuratively speaking, in Germany, volunteers and officials know how to cooperate and trust each other.

In Ukraine, the volunteer movement is sporadic, its experience is highly individualized, and the official and volunteer build their relationship based on a situational alliance that is ready to break up at the moment when one of the parties considers it unprofitable. This is a drawback of Ukrainian volunteerism, which at the same time creates preconditions for its autonomy and ability to act

without state support, which is quite problematic for German colleagues.

By sharing responsibility for the fate of Ukrainian refugees, the Ukrainian and German volunteer movements have created the preconditions for strengthening business contacts, sharing experiences, and developing joint humanitarian projects. Given the extremely unstable political situation on the European continent, such a vector of effort can play an important role in strengthening the position of the European Union in confronting the Russian Federation and its allies.

References (transliterated)

1. Pavlyuk, Kateryna. (2015). Volonterskyj rux: zarubizhnyj dosvid ta vitchyznyani praktyky. *Investyciyi: praktyka ta dosvid*. 13–14: 91.
2. Mazij, Inna. (2015). «Istorychni aspekty stanovlennya volonterskoyi diyalnosti u socialnij ta bezpekovij sferi v sviti ta Ukraini». *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*. Kyiv. 10.
3. Goryelov, Denys; Korniyevskij, Oleksandr. (2015). *Volonterskyj rux: svitovij dosvid ta ukrajynski gromadyanski praktyky*: analit. dop. Kyiv. NISD: 14.
4. Vanyushyna, Olena. (2015). Volonterskyj rux v Ukraini: evolyuciya, suchasnyj stan ta status. *Visnyk Nacionalnogo universytetu oborony Ukrainy*. 1: 279–280.
5. Lyax, Tetyana. (2006). Istorychni zasady socialno-pedagogichnoyi diyalnosti volonteriv zakordonom». *Volonterstvo yak resurs socialnoyi roboty u gromadi : zb.st. mizhnar. nauk. konf. dlya stud. ta aspir. «Oblychchya socialnoyi derzhavy» v ramkax proektu «Pokrashhennya yakosti socialnyx poslug dityam ta simyam u gromadi»*. (Kyiv, 22–23 berez. 2006 r.). Kyiv: Xrystyianskyj dytyachyj fond: 61–70.
6. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro volontersku diyalnist u sferi nadannya socialnyx poslug: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy. 10 grudnya 2003. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-п#Text>
7. Steczkiv, Taras. 14 rokiv po tomu: Yak gotuvaly Pomaranchevu revolyuciyu? Audio intervyyu. Gromadske radio. 23 lystopada 2018. Retrieved from <https://hromadske.radio/publications/14-rokiv-po-tomu-yak-gotuvaly-pomaranchevu-revolyciyu>
8. Kravec, Roman; Xomej, Oksan; Pasichnyk, Andriy; Lopatina, Valeriya. (8 lyutogo 2016). Vyrosly na Majdani. Volonterski iniciatyvy dva roky potomu. *Ukrayinska pravda*.
9. Makar, Olga. (31 bereznya 2014). Psyxology Majdanu: «Bazova emociya zaraz – tryvoga». *Ukrayinska pravda*.
10. Stanciya Xarkiv: Volonterska iniciatyva. Retrieved from <https://station.kharkiv.ua/about-us/>
11. Centr gromadskogo zdorovya MOZ Ukrainy. Retrieved from <https://phc.org.ua/kontrol-zakhvoryuvan/inshi-infekciyni-zakhvoryuvannya/koronavirusna-infekciya-covid-19>
12. Bajdarova, Olga; Dylgerova, Anastasiya (2021). Volonterska diyalnist v Ukraini v umovax pandemiyi COVID-19. *Social Work and Education*. 8. (3): 311–328.
13. 7000 ukrajinciv pogodylyssa pidtrymaty lyudej na samoti pid chas pandemiyi COVID-19. YuNISEF. 4 grudnya 2020. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/7000-volunteers-supported-lonely-people>
14. Pankova, Oksana; Kasperovych, Oleksandr. (2022). Ukrayinskyj volonterskyj rux v umovax zbrojnoyi rosijskoyi agresiyi v konteksti nacionalnyx ta globalnyx vyklykiv i mozhlyvostej pislyavoyennogo vidnovlennya krayiny.

Zaxidnoukrayinskyj nacionalnyj universytet. *Zhurnal yevropejskoyi ekonomiky*. 21(3): 289.

15. Friesen, Oleg. (02 July 2016). Analyse: «Heimatfront» – Die ukrainische Volontärsbewegung. *Bundeszentrale für politische Bildung*.

16. Sonderpreis für ukrainische Volunteer-Initiative «Repair Together». I LIVE. 2022. Retrieved from https://presse.wdr.de/plounge/radio/1live/2022/11/20221125_krone_2022.html

17. Winblad, Rob. (2023). Ukraine volunteer talks about his experience in Ukraine. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=S8A5zIXCQps>

18. Proczak, Oleg; Dutkevych, Mariya. (2010). *Volonterom u Yevropu. Putivnyk altruyista*. Lviv : Dydzajnstudiya «Papuga»: 80.

19. Chajka, Iryna. (2017). Volonterstvo: sutnist fenomena ta osoblyvosti jogo funkcionuvannya v suchasnij Ukraini. *Grani*. 20: 7.

20. Zhorniyak, Andriy; Podplota, Svitlana. (2022). Sutnist ta osoblyvosti funkcionuvannya systemy volonterskogo ruxu u Nimechchyni. *Publichne upravlinnya ta mytne administruvannya. Speczvyypusk prysvyachenyj yevrointegracijnij tematyci*. Universytet mytnoyi spravy ta finansiv. Odesa : Gelvetyka: 51–56.

21. ASF in Ukraine. Aktion Sühnezeichen Friedensdienste e.V. Retrieved from <https://asfukraine.org.ua/projekti-v-ukrajini/asf-v-ukrajini/>

22. Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic Human Rights Council Forty-third session 24 February–20 March 2020. Agenda item 4. United Nations. Human rights. Office of the High Commissioner. Retrieved from [https://www.ohchr.org/en/press-releases/2020/03/un-](https://www.ohchr.org/en/press-releases/2020/03/un-commission-inquiry-syria-unprecedented-levels-displacement-and-dire?LangID=E&NewsID=25638)

[commission-inquiry-syria-unprecedented-levels-displacement-and-dire?LangID=E&NewsID=25638](https://www.ohchr.org/en/press-releases/2020/03/un-commission-inquiry-syria-unprecedented-levels-displacement-and-dire?LangID=E&NewsID=25638)

23. Vachedyn, Dmytryj. (30 mart 2017). Na Blyzhnem Vostoke naxodyatsya bolee 5 mln. bezhencev yz Syryi. *DW Global Media Forum*.

24. Uspenskaya, Anastasya; Vendyk, Yury. (24 avg. 2020). Mygranty v Germanyy: prava ly byla Merkel, otkryv dvery sotnyam tysyach bezhencev? *BBC NEWS*.

25. Shnajder, Oksana. (16 zhovtnya 2014). Ukrayinska gromada v Nimechchyni aktyvno dopomagaye ukrayinskym vijskovym ta postrazhdalym vnaslidok bojovyx dij na Donbasi. Zaluchaty do dopomogy peresichnyx nimciv nelegko – brakuye «blagodijnogo piaru». *DW Global Media Forum*.

26. Nemyrovskij, Borys. (20 serpnja 2014). Poky na Donbasi j Luganshhyni tryvaye ATO, ne lyshe v Ukraini, a j za yiyi mezhamy rozgornuvsya volonterskyj rux, meta yakogo – pidtrymka ukrayinskyx vijskovyx. Taka dopomoga naxodyt i z Nimechchyni. *DW Global Media Forum*.

27. Potapenko, Vyacheslav (red.). (2023). *Vplyv migraciji na socialno-ekonomichnu situaciju v Ukraini: analitychna dopovid*. Kyiv : NISD: 33.

28. Zholkver, Nykyta. (15 grudnja 2022). Ukraynskye bezhency v Germanyy. Kakye ony? *DW Global Media Forum*.

29. Voznyuk, Yana. (14 chervnja 2022). Volonterstvo za kordonom: yak ukrajinci v Nimechchyni dopomagayut bizhencyam z Ukrainy. *Golos Lanovechchyni*.

30. Myronenko, Iryna. 7 lyutogo 2023. Volonteram u nimciv inodi platyat. Dosvid utikachky vid vijny. *Gromada Group*.

Надійшла (received) 12.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Motenko Yaroslav (Мотенко Ярослав Володимирович) – National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Kharkiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5983-2432>;

Shyshkina Yevheniia (Шушкіна Євгенія Костянтинівна) – National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Kharkiv, Ukraine; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8599-5518>

О.Є. ТВЕРИТНИКОВА, М.В. ГУТНИК, М. ХАЙНЕМАНН

УРБАНІСТИКА В УКРАЇНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КОНГЛОМЕРАЦІЯ НАУКИ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Дослідження присвячено аналізу процесу урбанізації, зокрема становленню та розвитку міст у північно-східній Україні кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Особлива увага приділяється місту Харкову та діяльності його мерії в особі Олександра Костянтиновича Погорелка (1848–1912 рр.). Обґрунтовується важливість урбаністики як ключового напрямку досліджень гуманітарної науки, що визначає розвиток нації, громади та держави. Зазначаються основні завдання, з якими стикалося місто в той період, такі як муніципалізація господарства та розширення прав міста на об'єкти приватної власності. Висвітлено роль вчених та дослідників, зокрема Д.І. Багалія та М.Ф. Сумцова, у сприянні модернізації міста через активну участь у міських органах влади. У результаті дослідження виявлено значний внесок О.К. Погорелка та його співробітників у розвиток та благоустрій Харкова наприкінці ХІХ ст. Висновки дослідження підкреслюють важливість об'єднання наукового потенціалу та громадської активності для реалізації проєктів інфраструктурного розвитку міста.

Ключові слова: історія науки, біографістика, Харківщина, краєзнавство, Харківський технологічний інститут, О.К. Погорелко.

O.Ye. TVERYTNYKOVA, M.V. GUTNYK, M. HEINEMANN

URBAN PLANNING IN UKRAINE FROM THE 19TH TO THE EARLY 20TH CENTURY: INTEGRATION OF SCIENCE AND STATE MANAGEMENT

The research is dedicated to analyzing the process of urbanization, particularly the formation and development of cities in northeastern Ukraine at the end of the 19th and beginning of the 20th cen. Special attention is given to the city of Kharkiv and the activities of its mayor, Oleksandr Kostiantynovych Pohorelko (1848–1912). The importance of urban studies as a key direction of humanities research that determines the development of the nation, community, and state is justified. The main tasks faced by the city during that period, such as the municipalization of the economy and the expansion of the city's rights to private property objects, are highlighted. The role of scientists and researchers, including D.I. Bahalii and M.F. Sumtsov, in promoting the modernization of the city through active participation in municipal authorities is discussed. As a result of the research, significant contributions of O.K. Pohorelko and his colleagues to the development and improvement of Kharkiv at the end of the 19th cen. are identified. The conclusions of the research emphasize the importance of combining scientific potential and civic activism for the implementation of infrastructure development projects in the city.

Key words: history of science, biographistics, Kharkiv region, local history, Kharkiv Technological Institute, O.K. Pohorelko.

Problem statement. The history of urban planning, or the formation and development of cities, is one of the key directions of research in global humanities, as urban studies are integral to the civilization process of nations, peoples, communities, and states. Cities play a particularly important role in the development of statehood, performing cultural, socio-economic, and political-administrative functions. Indeed, in the general history of Europe at the end of the 18th century, the significant growth of the economic role of cities became one of the defining factors in societal development. In Ukraine, the issue of urbanization within the outlined chronological boundaries had certain local peculiarities, which makes the proposed research relevant today, especially when the need arises for urban restoration.

Of particular interest in terms of studying urbanization processes is northeastern Ukraine, the history of city development in which is both intriguing and instructive. Among such cities, undoubtedly, is Kharkiv – the main city of the regional center of modern Ukraine, which was dynamically developing at the end

of the 19th and beginning of the 20th centuries. During the economic crisis of that period, the city required a clear government policy for its improvement and modernization under the leadership of a specialist who would combine the main qualities of a state official: scientific knowledge, practical experience, and a clear strategic development plan for the city.

The city had to address a number of urgent tasks in municipalizing the economy and expanding the city's rights to privately owned objects, as well as developing issues that were just beginning to emerge on the agenda of entrepreneurial activity of municipal self-government and a range of others awaiting their resolution. And such a person was found in the history of urban planning: physicist, private lecturer at Kharkiv University, professor at Kharkiv Technological Institute, and Kharkiv mayor, Oleksandr Kostiantynovych Pohorelko (1848–1912).

Alongside O. Pohorelko, at the end of the 19th century, particularly at the university and in the Kharkiv city council, or in modern terms, the municipality,

exceptional individuals worked, representatives of the Ukrainian intelligentsia, members of the liberal bloc, professors of Kharkiv University: historian D. Bahalii, ethnographer M. Sumtsov – like-minded individuals and associates of Oleksandr Kostiantynovych. The implementation of new provisions granting more powers to the city administration and interference in the affairs of the city council contributed to the renewal of the composition of the new council. The new composition proposed to strengthen measures aimed at the city's restoration.

Analysis of recent research and publications. An analysis of research and publications highlighting various issues of the formation of the urban space of Kharkiv has shown that researchers were drawn to questions of urban development, including publications by V.O. Nesterenko [1]. The wide range of ethnographic research and everyday history were presented in works [2–4]. O.M. Donik's research proved to be interesting, where the experience of building water supply and sewerage networks in Ukrainian cities is summarized, emphasizing the contribution of municipal authorities and entrepreneurs to the development of Ukrainian cities in the early 20th century [5]. The life and scientific career of Professor O. Pohorelko have been studied by A.N. Holovko, A.N. Yarmish, O.Ye. Tverytnykova, and others [6–7]. Some information can be obtained from anniversary collections on the history of NTU “KhPI”, the Department of General and Experimental Physics. However, there are no special comprehensive studies on the activities of Professor of Physics at the Kharkiv Technological Institute O. Pohorelko as the mayor of Kharkiv.

The purpose of the paper. Based on the documents from the State Archives of the Kharkiv Region and the archive of NTU “KhPI”, reconstruct the activities of Professor of Physics O. Pohorelko and evaluate his contribution to the development of the city of Kharkiv in the early 20th century.

Main body. On August 5, 1885, at the suggestion of Viktor Kyrpychov, the Ministry of Education appointed Associate Professor of Physics at Kharkiv University Oleksandr Pohorelko to the position of adjunct professor (Fig. 1). At the institute, he began teaching physics with a workload of three hours per week in the mechanical department, supervised the physics laboratory, and was elected to the economic and construction committees [8; 9].

Fig. 1 Professor O.K. Pohorelko

Research in the field of theoretical physics by O. Pohorelko began under the guidance of Professor A. Shymkov of Kharkiv University, who had a significant influence on the formation of the future lecturer's personality. It was at his suggestion that in 1878, O. Pohorelko went on a business trip to Germany to enhance his scientific level, where he worked under the supervision of H. Helmholtz and the German scientist-physician H. Quincke on issues of deformation of solid bodies under the influence of electrical pressures. His scientific developments were published in a well-known publication in physics and chemistry, initiated by the German physicist J.C. Poggendorff, “Annals,” and attracted considerable interest among European scientists [10; 11, p. 5–43].

The scientific work of the scholar includes works towards obtaining a scientific degree and over ten papers and publications dedicated to the development of electricity and optics, as well as 27 scientific reports and abstracts for the physical-chemical society of research sciences at Kharkiv University. In addition, textbooks on the theory of electricity, electrical engineering, and general physics. O. Pohorelko paid great attention to methodical literature, which was lacking at that time, and in 1899 prepared for publication a course of lectures on the physics section “Theory of Electricity.” In 1902, O. Pohorelko summarized his lecture experience in an author's textbook “Electrical Engineering,” which was distinguished by simplicity, clarity, and consistency of the material presented [13].

The scientific and pedagogical work of Professor O. Pohorelko was closely related to public activity. On September 15, 1900, O. Pohorelko was elected mayor. He remained in this position for three terms until 1912 and did a lot for the improvement of Kharkiv, focusing on the implementation of forward-looking, innovative projects and drawing on European experience. The scholar's works on various issues of urban improvement were developed based on the experience of Western European cities. The author paid particular attention to public health protection, organization of market trade, and waste sanitation. The scholar prepared a report of 113 printed pages titled “On the issue of removal of waste from the city, their neutralization, and destruction,” where he even conducted a classification of urban waste. He provided a thorough analysis of the global experience in waste removal from cities. Analyzing the experience of managing Western European cities, O. Pohorelko convincingly demonstrated the necessity of implementing diverse urban projects in Kharkiv [14].

The central market, pawnshop, eye hospital, Mykolaiv hospital, primary schools, Higher Women's Courses, water supply system, municipal sewage system, municipal bank building, pawnshop, covered market, art school, and tram movement, all built at the initiative of the scholar, remain relevant today.

O. Pohorelko initiated the publication “Bulletin of the Kharkiv City Council,” which was of great importance for the work of self-government. The bulletin contained minutes of council meetings, monthly reports on self-government activities, reports and decisions, current

information, official council documents, and analytical articles by experts and public figures on urban management issues. The existence of this publication contributed to the detailed development of the urban reform program and monitoring of its implementation. Undoubtedly, these works have not only theoretical but also practical and historical significance for the [7, p. 54; 15].

In 1879, the construction of a water supply system began in Kharkiv, but it was only due to the perseverance of O. Pohorelko and public figures M.F. von Ditmar and I.K. Hryshchenko that the first water intake booths began operating in 1904, and a project for the city's sewage system was developed, which was implemented in 1912 [5].

The special place in O. Pohorelko's activities was occupied by the project for the construction of an eye hospital, which remains the central ophthalmological center of Kharkiv to this day. This project was carried out by O. Pohorelko together with his friend, Professor Leonard Girshman. Later, the ophthalmological center was named after Professor L. Girshman.

After returning from training in Germany in 1895, L. Girshman founded the Department of Ophthalmology and insisted on the need to establish an eye hospital for the city. The first opening took place on March 25 (April 7), 1908, and the hospital was located in building no. 55, Velyka Moskovska Street. The building was small, with only 10 beds. Professor L. Girshman also conducted additional patient consultations in his own home, often free of charge, but this was not enough [16; 17, p. 673].

The city government supported O. Pohorelko's proposal for the construction of the hospital, and a fairly large area in the city center was allocated for this purpose. Funds were raised for construction, including private contributions, donations from public organizations, and proceeds from charitable events. According to the project by engineer L.K. Terven, a large beautiful building was constructed with its own laundry, kitchen, staff quarters, outpatient clinics, laboratories, operating rooms, separate wards for patients, and doctors' offices. The building had heating and water supply. A separate room was allocated for Professor L. Girshman. The new building, housing the eye hospital with 65 beds, was opened on April 8 (21), 1912 [6, p. 12–19] (see Fig. 2).

The emergence of the first tram line directed towards the industrial districts became an important project for Kharkiv. Considering the growing industrial and commercial activities, the transportation issue held paramount importance. At that time, the city had a tram system supported by the Belgian Society of Municipal Horse Railways. This contract negatively impacted the expansion of tram transport in the city.

The municipal government, led by Professor O. Pohorelko, considered the issue of buying out the tram system. However, the terms of the contract did not satisfy the municipal government, and upon the proposal of the scholar, the construction of the tramway in Kharkiv was entrusted to domestic experts. In 1906, tram traffic opened in Kharkiv from Pavlovska Square to Petinska Street near Balashov Station.

The project and construction of the eye hospital named after Professor L. Girshman were carried out free of charge by engineer L.K.Terven, 1911–1912

Fig. 2 Eye Hospital of Professor L. Girshman (top view at the time of opening, 1912), now Kharkiv City Clinical Hospital no. 14 named after Professor L. Girshman

O. Pohorelko advocated for the necessity of further development of the tram network in the city (Fig. 3).

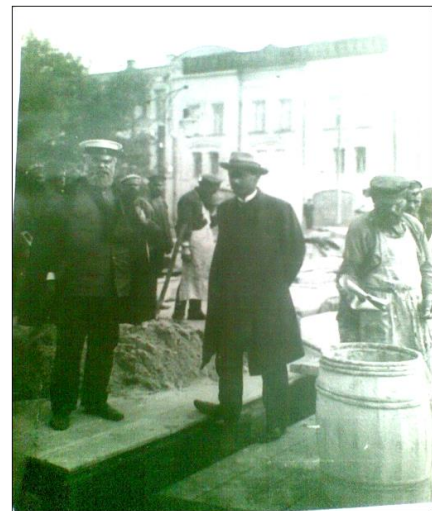

Fig. 3 O. Pohorelko at the construction site of the tram line, Hryhoriia Skovorody Street, Kharkiv

Between 1909 and 1912, six tram routes were opened in Kharkiv: June 3, 1906 – Petinska line; December 17, 1909 – Klochkivska line; December 23, 1909 – Panasivska line; December 20, 1910 – Pushkinska line; July 17, 1911 – Grekovsko-Zaikovska line; February 2, 1912 – Tsvintarna (Cemetery) line.

To implement this project, O. Pohorelko invited Professor P. Kopniaiev, who began scientific research in this direction at Kharkiv Technological Institute [18].

O. Pohorelko was appointed as the head of the commission for the city's electric lighting. He worked in

this position for three years and made a significant contribution to the introduction of electric street lighting in the city and the construction of a power station. Electric lighting began operating in 1895, and Kharkiv was one of the first cities in the Russian Empire to utilize it. In 1897, the municipal power station started operating – one of the first projects of the scholar. In 1902, Professor O. Pohorelko left Kharkiv Technological Institute (KhTI) but maintained close ties with colleagues, inviting institute lecturers to participate in municipal projects. By the early 20th century, there was a need for substantial improvement in Kharkiv's electricity supply.

The emergence of the tramway and the growth of industrial enterprises required the reconstruction of the city's central power station. Similar stations in Moscow, St. Petersburg, and Kyiv were entrusted to foreign firms. At the proposal of O. Pohorelko, the Kharkiv City Duma decided to construct a municipal power station without involving foreign concessionaires. The project was authored by Professor M. Artemiev from the Kyiv Polytechnic Institute (KPI). Professor P. Kopniaiev was invited for consultations, as he already had experience in designing and building the institute's power station. He conducted an expertise and technical justification of the project. By 1910, the total capacity of the station reached 1750 kW. The electric station became one of the profitable municipal initiatives and contributed to solving the urban transport problem [18–21].

The history of the construction of the Blagoveshchenskyi Market begins in the early 19th century when trade was flourishing in Kharkiv. At the end of the 19th century, Kharkiv had three markets, including the Blagoveshchenskyi Market (Fig. 4).

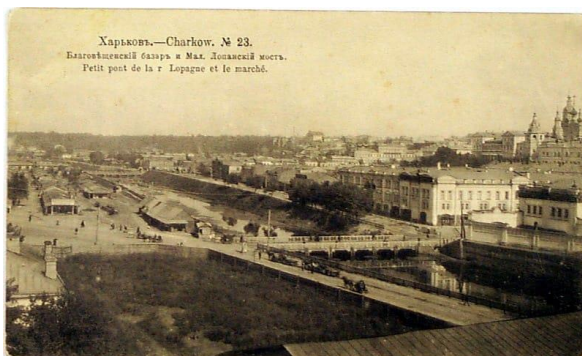

Fig. 4 – Blagoveshchensky Market in 1901 (top) and after restoration in 1916

This market was characterized by unsanitary conditions, especially in the meat and fish sections, which spread viruses during the hot summer months. The Kharkiv City Duma, led by O. Pohorelko, decided to build a new covered market. The scholar planned to build this market based on the model of German municipal markets, with refrigeration chambers, electric lighting, and specialized quality control services [22; 23].

Conclusion. Therefore, analyzing the public and organizational activities of Professor of Physics at the Kharkiv Technological Institute O. Pohorelko, it is worth concluding that the fruitful work of the scientist as the Head of the city council was of great significance for the city's economic development and the implementation of achievements of electrical engineering into municipal projects. He not only initiated the construction of large-scale and important initiatives for the city's development but also insisted on rejecting the participation of foreign concessionaires in financing any construction. In the thorough work of D. Bahalii and D. Miller, the importance of this initiative by O. Pohorelko for the city is emphasized, particularly for the construction of the tramway: "Kharkiv found itself, one might say, in the clutches of entrepreneurs. It had no right to build branch lines or transfer their construction to another city due to the contract, as the exclusive right to operate the horse tramway in all main directions was granted" [16]. Additionally, the contract with foreign entrepreneurs for the construction of water supply in Kharkiv was concluded by the city council in 1878 and turned out to be extremely unsuccessful from a legal point of view.

Through meticulous analysis and historical context, it becomes evident that Pohorelko's contributions were instrumental in shaping Kharkiv's trajectory, leaving a lasting legacy of progress and innovation in municipal governance and infrastructure development. Being a talented scientist, he managed to unite scientific foresight with the implementation of public projects, drawing on European experience, successfully incorporating scientific achievements into practical projects for the improvement of the city of Kharkiv.

References

1. Nesterenko V.O. (2018). The State as an actor: on the issue of Kharkiv's territory formation (second half of the 18th – early 20th century). *Sumy Historical and Archival Journal*. No. XXX. Sumy. P. 12–20.
2. Khovtura A.S. (2020). Development of Infrastructure and Changes in the Social Space of Kharkiv at the Turn of the 19th-20th Centuries. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "History"*. Iss. 57. P. 190–211.
3. Center of Local Lore named after Academician P.T. Tronka. Retrieved from tronkocentr.univer.kharkov.ua.
4. Chorny D.M. (1995). *Kharkiv at the beginning of the 20th century: history of the city, fate of the people*. Kharkiv. 118 p.
5. Donik O.M. (2017). Introduction of centralized water supply and sewerage networks as an important factor in the modernization of urban economy in Ukraine (last third of the 19th - early 20th century). *Problems of the history of Ukraine of the 19th – early 20th centuries*. Iss. 26. P. 81–112.

6. Golovko A.N., Yarmysh A.N. (1998). "Did what he could...". *Kharkiv city mayor Alexander Konstantinovich Pohorelko*. Kharkiv. 138 p.
7. Tverytnykova O.Ye., Posviatenko N.I., Melnyk T.V. (2015). *Essays on the history of development of applied technical sciences in Ukraine. From the experience of Kharkiv Technological Institute*. Monograph. Kharkiv : NTU "KhPI", 276 p.
8. State Archives of Kharkiv Region, f. 770, Desc. 1, Case 242, Personal File of A.K. Pohorelko, 15 sheets.
9. State Archives of Kharkiv Region, f. 770, Desc. 1, Case 10, Case of the Appointment of Members of the Economic Committee by Prof. O.K. Pohorelko 19 sheets.
10. Andreasov L.M. (1952). Activities of the Physical-Chemical Society at Kharkiv University (1872-1915). from the *History of domestic chemistry: the role of scientists from Kharkiv university in the development of chemical science*. Kharkiv : Kharkiv University Publishing House. P. 250–280.
11. Birkenmaier W. (1995). *Das Russische Heidelberg, Zur Geschichte der Deutsch-Russischen Beziehungen im 19. Jahrhundert*. Verlag Das Wunderhorn GmbH, Heidelberg. 208 p.
12. Central Historical Archive of Kyiv, f. P-1680, Desc. 1, Case 24. Correspondence with the main directorate for press affairs and the Kharkiv governor on the supervision of print shops, photographic shops, and bookstores with higher educational institutions in Kharkiv, June 30, 1898–December 17, 1899, 22 sheets.
13. Pohorelko A.K. (1902). *Electrical Engineering*. Kharkiv : Ivanchenko Printing House. 227 p.
14. Pohorelko A.K. (1903). Explanation to the Kharkiv city дума by the mayor regarding complaints about municipal management expressed in the Kharkiv provincial news. Kharkiv: Petrov's Printing and Lithography. 72 p.
15. Central Historical Archive of Kyiv, f. 1680, Desc. 1, Case 146. Pohorelko A.K. – Editor of "News of the Kharkiv City Дума", 1908. 2 sheets.
16. Funds of the Museum of NTU "KhPI". Excerpts from the Biography of Professor of KhTI A.K. Pohorelko. Memories of V.A. Pohorelko's Daughter, 9 p.
17. Hermann D. (1912). Die Organisation der Wissenschaft (Section A.VI: Scientific Societies and Congresses). In: *Die Allgemeinen Grundlagen der Kultur der Gegenwart*. Berlin und Leipzig, pp. 632-692.
18. Tverytnykova O.E., Gutnyk M.V. (2022). Ecological urban planning of Ukrainian cities in the late XIX – early XX centuries: tram traffic and research in the field of electric traction (to the 130th anniversary of the first electric tram of Ukraine). *Pages of History. Collection of Scientific Papers*. Kyiv : NTUU "KPI". Iss. 55. P. 234–247, <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269592>
19. Pohorelko A.K. (1897). *Electric Lighting of Cities*. Kharkiv : KhTI. 98 p.
20. *Development of electricity in Ukraine: contribution of Professor M.A. Artemiev to the implementation of practical projects in the history of science and biography*. 2023. No. 1. P. 43–72. doi.org/10.31073/istnauka202301-03
21. State Archives of Kyiv, F. 18, Desc. 1, Case 8. About the Service Activities of Extraordinary Professor Artemiev N.A., 32 sheets.
22. Bagalii D.I., Miller D.P. (1993). History of the City of Kharkiv for 250 Years of Its Existence (1655–1905). In 2 vol. Vol. 2. XIX – early XX century: Historical Monograph. Kharkiv: [w. p.]. 982 p.
23. Calabi D. (2004). *The market and the city. square, street and architecture in early modern Europe*. Historical Urban Studies, Aldershot. 332 p.

Надійшла (received) 12.04.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Tverytnykova Olena (Тверитникова Олена Євгенівна) – National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies, and History of Science, Kharkiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6288-7362>;

Gutnyk Maryna (Гутник Марина Валеріївна) – National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute", Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies, and History of Science, Kharkiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2723-2755>;

Manfred Heinemann (Хайнеманн Манфред) – Leibniz Universität Hannover, Doctor of Historical Sciences, Professor, Hannover, Germany.

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

УДК 378:796.012.6:159.944.4

doi: 10.20998/2227-6890.2024.1.19

Т.Д. АРАБАДЖИ, А.Ю. АРАБАДЖИ, Т.Є. ФЕДОРИНА

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ФІЗИЧНИХ ВПРАВ НА ЗМЕНШЕННЯ СТРЕСУ У СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Під час воєнного стану всі люди нашої країни знаходяться в умовах постійної психологічної напруги, яка негативно впливає на якість життя. У цей час дуже важливо підтримувати фізичну активність, яка сприяє зниженню в організмі людини рівня гормону стресу, а саме кортизолу. У дослідженні було проведено анкетування із застосуванням психологічного тестування та вимірювання фізіологічних параметрів студентів. За результатами дослідження можна зробити такі висновки: під час складних умов воєнного стану потребує уваги вирішення проблеми збереження здоров'я, заняття фізичними вправами є стимулятором життєдіяльності організму та важливим фактором зміцнення здоров'я людини.

Ключові слова: фізичні вправи, студенти, фізичне виховання, стрес, воєнний стан, збереження здоров'я.

T.D. ARABADZHY, A.Yu. ARABADZHY, T.Ye. FEDORYNA

ANALYSIS OF THE IMPACT OF PHYSICAL EXERCISES ON REDUCING STRESS AMONG STUDENTS UNDER MARTIAL LAW

During the martial law, all people of our country are in conditions of constant psychological tension, which negatively affects the quality of life. At this time, it is very important to maintain physical activity, which helps to reduce the level of the stress hormone, namely cortisol, in the human body. In the study, a questionnaire was conducted, psychological testing was applied, and physiological parameters were measured. Conclusions: in the conditions of martial law, attention needs to be paid to solving the problem of health preservation, physical exercises are a stimulator of the vital activity of the body and an important factor in strengthening human health.

Key words: physical exercises, students, physical education, stress, martial law, health maintenance.

Постановка проблеми. Військовий стан супроводжується постійним стресом, страхом за власну безпеку та захист близьких, що може викликати тривогу та невпевненість. Під час стресу наше тіло виробляє гормони стресу, а якщо це триває довго, наш організм отримує просто токсичне отруєння цими гормонами. Як наслідок, людина може отримати загострення хронічних та появу нових хвороб або навіть розпад особистості та абсолютно незворотні проблеми зі здоров'ям. Заняття з фізичного виховання, в першу чергу, спрямовуються на зміцнення здоров'я, підвищення працездатності, оволодіння необхідними уміннями та навичками, формування соціальної активності та свідомості. Регулярні вправи допомагають зняти напругу, поліпшити настрої та збільшити відчуття контролю над ситуацією. Здоров'я та навчання студентів взаємозалежні та взаємообумовлені [4]. Щоб здоров'я студентів було міцнішим та відповідно більш продуктивним навчання, необхідно вести

здоровий спосіб життя. В умовах воєнного стану вирішення проблеми збереження здоров'я потребує уваги. Заняття фізичними вправами є важливим фактором зміцнення здоров'я людини. Кожна фізична вправа є стимулятором життєдіяльності організму та сприяє виробленню ендорфінів – природних «гормонів щастя».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За допомогою фізичних вправ можна досить швидко досягти рівноваги та гармонії, послабити напругу і досягти розумного спокою. Чинники стресу вивчали: Л. Аболін, В. Бодров, О. Валуйко, Р. Грановська, О. Гошкодеря, Д. Грінберг, Л. Джуелл, Т. Кокс, Г. Купер та інші дослідники [3].

Мета статті – дослідити вплив фізичних вправи на психологічний стан студентів під час складних умов воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Фізична активність є найкращим способом зняття психоемоційного напруження, подолання стресу,

профілактики захворювань. Фізичні вправи допомагають покращити настрій, здобути відчуття впевненості, привести до оптимального рівня функціональний стан організму [2]. Заняття фізичними вправами не тільки допомагають знімати стрес, але й, будучи профілактичним засобом при негативних впливах емоційного стресу, дозволяють з меншими руйнівними наслідками сприймати сам стресовий фактор [5].

На корисний вплив від занять фізичною культурою вказує і те, що під час виконання різних вправ в організмі індивіда виробляється гормон ендорфін, який робить людину щасливою, знижує рівень страху, здатний притупити біль, допомагає впоратися із сонливістю. Також знижується рівень гормону, основною функцією якого є адаптація тіла людини до умов навколишнього середовища, – кортизолу. Взагалі, кортизол регулює рівень глюкози в крові, захищає від інфекцій, підтримує нервову систему, проте підвищене вироблення цього гормону може призвести до послаблення імунітету, швидкої стомлюваності, безсоння, дратівливості та агресивності [1]. Якщо рівень цього гормону буде перевищено протягом тривалого часу, це може призвести до досить важких захворювань, наприклад, цукрового діабету, безпліддя, гіпертонії тощо. Тому дуже важливо регулювати кортизол за допомогою медитацій, масажу, відгороджування себе від негативних думок, а також за допомогою занять фізичною культурою. Фізичні вправи допомагають не лише впоратися зі стресом, а й його наслідками, оскільки тренують усі системи організму від серцево-судинної до нервової та дихальної. Організм студента, який постійно практикує заняття з фізичної культури, стикається з різними негативними проявами довкілля. Він може легко протистояти негараздам на відміну від студента, який всіляко уникає фізичного навантаження.

Для визначення впливу фізичних вправ на зменшення стресу у студентів НТУ «ХП» під час складних умов воєнного стану авторами дослідження на базі «Microsoft 365» була розроблена електронна форма для збору та аналізу відповідей респондентів на запитання анкети. В анкетуванні взяли участь 156 студентів різних (як технічних, так і гуманітарних) спеціальностей університету в онлайн режимі.

Анкета включала в себе запитання для визначення фізичної активності, психологічного стану та фізіологічних параметрів: про вплив складних умов воєнного стану на фізичну активність; про вплив заняття з фізичного виховання на фізичну активність; про відчуття покращення здоров'я після занять фізичною активністю; про збільшення м'язової сили та витривалості; про рівень стресу після регулярних занять.

По завершенню збору повної інформації з відповідей на запитання всіх учасників дослідження, повною мірою були проаналізовані результати анкетування. Нижче представлений аналіз відповідей студентів на ключові питання розробленої анкети.

Виходячи з результатів відповідей на запитання «Як вплинуло на Вашу фізичну активність введення воєнного стану з початку 2022 року по теперішній час?», що представлені на рисунку 1, можна відзначити, що відповідь «Зменшилася активність» зустрічалася майже у половині респондентів і склало 75 (48 %). Близько чверті студентів, а саме 37 (24 %), дали відповідь «Збільшилася активність», але близько до цього результату, а саме 30 (19 %), показала відповідь «Ні як не вплинуло», а ось відповіді «Припинили займатися» та «Інше» надали 11 (7 %) та 3 (2 %) студенти відповідно.

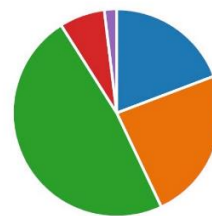
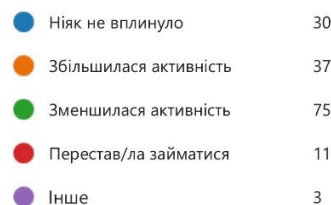

Рис. 1. Кількісний результат відповідей на запитання анкети: «Як вплинуло на Вашу фізичну активність введення воєнного стану з початку 2022 р. по теперішній час?»

Аналізуючи відповіді на запитання «Яким чином вплинули заняття з фізичного виховання (завдання викладача) на Вашу фізичну активність?», можна побачити, що 79 (51 %) студентів вказали на збільшення їхньої фізичної активності. Також значна кількість респондентів, а саме 57 (36 %), зазначили, що фізична активність «Залишилася незмінною» і тільки 17 (11 %) та 3 (2 %) опитуваних відповіли, що «Почали займатися» та «Зменшилася активність» відповідно. Діаграма результатів відповідей студентів на це запитання відображена на рисунку 2.

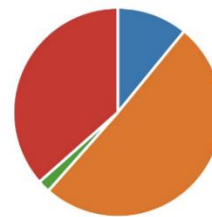
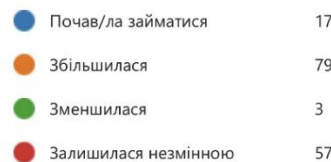

Рис. 2. Кількісний результат відповідей на запитання анкети: «Яким чином вплинули заняття з фізичного виховання (завдання викладача) на Вашу фізичну активність?»

Описуючи відповіді студентів на категорію запитань, які мали три варіанти, можна констатувати, що на запитання «Чи відчули Ви зменшення рівня стресу після регулярних занять?», було нараховано 94 позитивних відповідей або 60 %, а ось негативних відповідей було лише 15 (10 %) від загальної кількості студентів, які брали участь у дослідженні. Відповідь: «Не змінився» була обрана 47 (30 %) разів. На рис. 3 відображено дані відповідей на вищезазначене запитання.

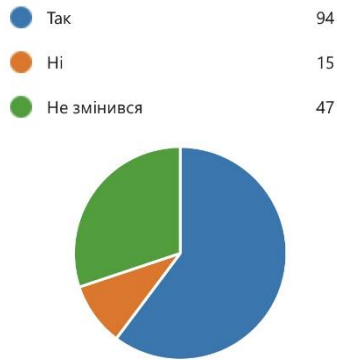

Рис. 3. Кількісний результат відповідей на запитання анкети: «Чи відчули Ви зменшення рівня стресу після регулярних занять?»

Підрахування позитивних відповідей на запитання «Чи відчули Ви збільшення рівня енергії та бадьорості після фізичних вправ?» показали найбільший результат всього анкетування, що склало 116 (74 %) студентів, а ось відповідь «Ні» зустрілася всього 16 (10 %) разів. Решта студентів, а саме 24 (16 %), вказали відповідь «Не змінився» (рис. 4).

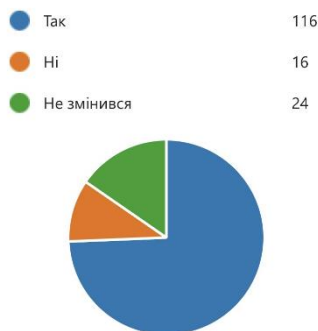

Рис. 4. Кількісний результат відповідей на запитання анкети: «Чи відчули Ви збільшення рівня енергії та бадьорості після фізичних вправ?»

Відповідь «Так» на запитання «Чи відчули Ви покращення настрою після регулярної фізичної активності?» надали 106 (68 %) студентів, а ось відповідь «Ні» вказали всього 7 (4 %) респонденті. 43 (28 %) досліджуваних вказали на відповідь «Не змінився» (рис. 5).

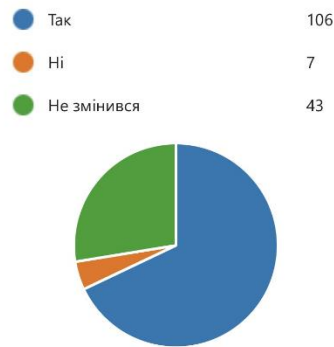

Рис. 5. Кількісний результат відповідей на запитання анкети: «Чи відчули Ви покращення настрою після регулярної фізичної активності?»

На запитання «Чи відчули Ви покращення сну після регулярної фізичної активності?» більше половини студентів відповіли «Так», що склало 93 від загальної кількості респондентів (60 %), відповідь «Ні» була обрана 15 (10 %) разів, а ось 48 (30 %) студентів вказали, що змін у покращенні сну не відбулося. Діаграму відповідей студентів на це запитання можна побачити на рисунку 6.

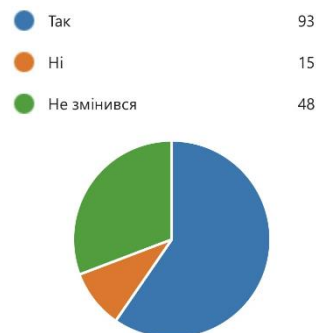

Рис. 6. Кількісний результат відповідей на запитання анкети: «Чи відчули Ви покращення сну після регулярної фізичної активності?»

Виходячи з отриманих результатів нашого дослідження, а саме аналізу відповідей респондентів на запитання анкети, можна відзначити, що оброблені дані надали загальне уявлення про розуміння студентами займатися фізичними вправами задля збереження та зміцнення їхнього здоров'я.

Висновки. Воєнний стан у багатьох людей нашої країни провокує постійну психологічну напругу, яка негативно впливає на якість їхнього життя. Підтримка в цей час фізичної активності є дуже важливою, так як сприяє зниженню в організмі людини рівня гормону стресу, а саме кортизолу.

Авторами дослідження була розроблена електронна анкета під назвою: «Аналіз впливу фізичних вправ на зменшення стресу у студентів в умовах воєнного стану» для збору та аналізу відповідей студентів на запитання анкети. У дослідженні було проведено анкетування із застосуванням психологічного тестування та вимірювання фізіологічних параметрів студентів.

За результатами дослідження було виявлено, що під час складних умов воєнного стану особливої уваги потребує вирішення проблеми збереження здоров'я за допомогою занять фізичними вправами, що є стимулятором життєдіяльності організму та важливим фактором зміцнення здоров'я людини.

У роботі було досліджено вплив фізичних вправ на психологічний стан студентів під час складних умов воєнного стану. Відзначено значне зменшення активності респондентів, але при регулярному відвідуванні занять з фізичного виховання студенти відчули покращення сну та настрою, збільшення енергії і бадьорості та відбулося зменшення рівня стресу.

Список джерел інформації

1. Аймедов К.В. (2013). Вплив психічного стану людини на реактивність імунної системи. *Вісник морської медицини*. № 3. С. 13-17.
2. Левків В.І. (2001). Шляхи оптимізації фізичного виховання в освітніх закладах. *Актуальні проблеми організації фізичного виховання студентської та учнівської молоді*. С. 56–58.
3. Слукхенська Р.В., Гауряк О.Д., Єрохова А.А., Литвинюк Н.Я. (2022). Вплив фізичної культури на подолання стресу у студентів вищих навчальних закладів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сер. 15: Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)* : зб. наук. пр. К. : НПУ. Вип. 7 (152). С. 109.

4. Стадников Г. (2005). До питання пошуку альтернативних шляхів удосконалення фізичного виховання студентської молоді. *Молода спортивна наука України*. Вип. 9. Т. 3. С. 82-85.

5. Федорова Я.В. (2013). Стрес та його роль в навчальній діяльності студента. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. Вип. 39(4). С. 290-294.

References (transliterated)

1. Aïmedov K.V. (2013). Vplyv psykhychnoho stanu liudyny na reaktivnist immunnoi systemy. *Visnyk morskoi medytsyny*. № 3. S. 13-17.
2. Levkiv, V.I. (2001). Shliakhy optymizatsii fizychnoho vykhovannia v osvıtnikh zakladakh. *Aktualni problemy orhanizatsii fizychnoho vykhovannia studentskoi ta uchnivskoi molodi*. Lviv, S. 56–58.
3. Slukhenska R.V., Hauriak O.D., Yerokhova A.A., Lytvyniuk N.Ia. (2022). Vplyv fizychnoi kultury na podolannia stresu u studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova. Ser. 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport)* : zb. nauk. pr. K. : NPU. Vyp. 7 (152). S. 109.
4. Stadnykov H. (2005). Do pyttannia poshuku alternatyvnykh shliakhiv udoskonalennia fizychnoho vykhovannia studentskoi molodi. *Moloda sportyvna nauka Ukrainy*. Vyp. 9. T. 3. S. 82-85.
5. Fedorova Ya.V. (2013). Stres ta yoho rol v navchalnii diïalnosti studenta. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Pedahohika i psykholohiia*. Vyp. 39(4). S. 290-294.

Надійшла (received) 01.05.2024

Відомості про авторів / About the Authors

Арабаджі Тимур Дмитрович (Arabadzhy Tymur) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», доцент, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8702-4480>;

Арабаджі Анна Юрївна (Arabadzhy Anna) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», викладач кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4072-2804>;

Федорина Тетяна Євгенівна (Fedoryna Tetiana) – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», старший викладач кафедри фізичного виховання; Харків, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1313-1838>

ЗМІСТ

ЛІТОПИС: ДАТИ, ПОДІЇ, ОСОБИСТОСТІ	4
ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	6
<i>Безродний А.Г.</i> Роль конфуціанства в ідеологічній доктрині сучасного Китаю	6
<i>Ван Дечжун</i> Культурний шок в медіадискурсі: філософський аналіз	10
<i>Владленова І.В.</i> Особливості філософських методів у вивченні культури, суспільства, людини.....	15
<i>Годзь Н.Б.</i> Переваги і недоліки цифрової освіти в контексті викладання дисциплін з точки зору філософії освіти	19
<i>Захаров Є.В., Тараров Я.В., Захаров В.А.</i> Філософське розуміння економіки сучасного світу крізь інтелектуальний спадок Аристотеля	25
<i>Коростильов Г.Л.</i> Соціально-філософський аналіз сучасної IV-ої світової гібридної війни	32
<i>Мищенко В.І., Смоляга М.В.</i> Контури ноосферності у XXI столітті: погляд у майбутнє	36
<i>Токарев В.М., Панфілов Ю.І.</i> Академічна доброчесність у закладах вищої освіти: проблеми реалізації вступу до ЄС	46
<i>Чжан Хунвей</i> Філософський аналіз традиційного образу природи в давній китайській філософії	51
ПРАВО ТА ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬНИМ РОЗВИТКОМ	55
<i>Бульба В.Г., Оробей В.В.</i> GAP-аналіз у публічному управлінні розвитком безпечного середовища в сільських територіальних громадах України.....	55
<i>Доненко В.В.</i> Публічне управління: еволюція концепцій і підходів у ретроспективі розвитку суспільних відносин.....	61
Карпенко Г.В. Якість життя населення як показник загальної соціальної ефективності системи публічного управління.....	69
<i>Манчак І., Баяк М.</i> Працівники з інвалідністю як стейкхолдери організацій.....	73
<i>Поступна О.В., Лядер А.С.</i> Метод експертних оцінок в прогнозуванні просування гастрономічного туру як дієвий інструмент для прийняття управлінських рішень в публічному секторі.....	78
<i>Тищук О.М., Мороз О.В.</i> Публічне управління забезпеченням якості вищої освіти в Україні: актуальність проблематики щодо норм програмних документів міжнародного рівня та міжнародних зобов'язань України	83
<i>Чубенко О.В., Грень Л.М., Чорна О.В.</i> Нові психоактивні речовини – соціальні та медичні загрози для держави, пов'язані з ними	89
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ ЗМІН	95
<i>Грибко О.В., Харківська-Дзюба Ж.В.</i> Соціальна підтримка громадян України-мігрантів у новому соціокультурному середовищі (на прикладі Португалії).....	95
ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ ТА ТЕХНІЧНИХ НАУК	101
<i>Шевченко В.М.</i> Історичне варіювання експресивного перформативного мовленнєвого акту вибачення у німецькомовному діалогічному дискурсі XV–XXI ст.	101
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА УКРАЇНОЗНАВСТВО	106
<i>Маліков В.В.</i> Становлення гендерної історії та її предмету.....	106
<i>Мотенко Я.В., Шишкіна Є.К.</i> Волонтерський рух в Україні та Німеччині наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: порівняльні аспекти	111
<i>Тверитникова О.Є., Гутник М.В., Хайнеманн М.</i> Урбаністика в Україні ХІХ – початку ХХ ст.: конгломерація науки і державного управління	117
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА У ВИЩІЙ ШКОЛІ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	122
<i>Арабаджі Т.Д., Арабаджі А.Ю., Федорина Т.Є.</i> Аналіз впливу фізичних вправ на зменшення стресу у студентів в умовах воєнного стану	122

CONTENT

CHRONICLE: DATES, EVENTS, PERSONALITIES	4
PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY: THEORY AND PRACTICE	6
<i>Bezrodnyy A.G.</i> The role of confucianism in the ideological doctrine of modern China	6
<i>Wang Dezhong</i> Culture shock in media discourse: philosophical analysis	10
<i>Vladlenova I.V.</i> Features of philosophical methods in the study of culture, society, and man	15
<i>Godz N.B.</i> Advantages and disadvantages of digital education in the context of teaching disciplines from the point of view of the philosophy of education	19
<i>Zakharov Ye.V., Tararoev J.V., Zakharov V.A.</i> Philosophical understanding of the modern world's economy through the intellectual legacy of Aristotle	25
<i>Korostylov G.L.</i> Socio-philosophical analysis of modern IV world hybrid war.....	32
<i>Mishchenko V.I., Smolyaga M.V.</i> Contours of the noosphere in the XXI century: a look into the future	36
<i>Tokarev V.M., Panfilov Yu.I.</i> Academic integrity in institutions of higher education: problems of implementing access to the EU	46
<i>Zhang Hongwei</i> Philosophical analysis of the traditional image of nature in ancient chinese philosophy.....	51
LAW AND PUBLIC ADMINISTRATION OF SOCIAL DEVELOPMENT	55
<i>Bulba V.H., Orobei V.V.</i> GAP analysis in public management of safe environment development in rural territorial communities of Ukraine	55
<i>Donenko V.V.</i> Public administration: evolution of concepts and approaches in the retrospective of social relations development.....	61
<i>Karpenko G.V.</i> Quality of life as an indicator of overall social efficiency of the public administration system.....	69
<i>Manczak I., Bajak M.</i> Employees with disabilities as internal stakeholders of organisations	73
<i>Postupna O.V., Liader A.S.</i> The expert evaluation method in forecasting the promotion of a gastronomic tour as an effective tool for making management decisions in the public sector	78
<i>Tyshchuk O.M., Moroz O.V.</i> Public management of higher education quality assurance in Ukraine: relevance of issues regarding the standards of international level program documents and international obligations of Ukraine	83
<i>Chubenko A.V., Hren L.M., Chorna O.V.</i> New psychoactive substances – social and medical threat for the state associated with them.....	89
SOCIAL POLICY AND SOCIAL WELFARE IN THE SOCIETY OF CHANGE	95
<i>Grybko O.V., Kharkivska-Dziuba Z.V.</i> Social support of migrant citizens of Ukraine in the new socio-cultural environment (on the example of Portugal)	95
INTEGRATION OF PHILOLOGY AND TECHNICAL SCIENCES	101
<i>Shevchenko V.M.</i> Historical variation of the expressive performative speech act of apology in the german-language dialogic discourse of the XV-XXI centuries	101
HISTORY OF SCIENCE AND UKRAINIAN STUDIES	106
<i>Malikov V.V.</i> The formation of gender history and its subject	106
<i>Motenko Y.V., Shyshkina Ye.K.</i> The volunteer movement in Ukraine and Germany in the late 20th and early 21st centuries: comparative analysis	111
<i>Tverytnykova O.Ye., Gutnyk M.V., Heinemann M.</i> Urban planning in Ukraine from the 19th to the early 20th century: integration of science and state management	117
PHYSICAL CULTURE IN HIGH SCHOOL: HISTORY AND PRESENT	122
<i>Arabadzhy T.D., Arabadzhy A. Yu., Fedoryna T.Y.</i> Analysis of the impact of physical exercises on reducing stress among students under martial law	122

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ХП».
СЕРІЯ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць

№ 1' 2024

**Відповідальний редактор: Грень Л.М., докт. наук держ. упр., проф.,
НТУ «ХП», Україна**
**Відповідальний секретар (верстка): Грибко О.В., канд. наук держ. упр.,
НТУ «ХП», Україна**

Відповідальний за випуск: докт. тех. наук, проф. Кіпенський А.В.

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ ТА ВИДАВЦЯ: 61002, м. Харків, вул. Кирпичова, 2, НТУ «ХП».
Інститут соціально-гуманітарних технологій
e-mail: mega_lgren@ukr.net

**Підп. до друку 27.05.2024 р. Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Таймс. Умов. друк. арк. 15,25.
Наклад 300 прим. Зам. № Ціна договірна**

**Видавничий центр НТУ «ХП». Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта
видавничої справи ДК № 5478 від 21.08.2017 р.
61002, м. Харків, вул. Кирпичова, 2**
Віддруковано в ТОВ «Друкарня Мадрид»
61024, м. Харків, вул. Максиміліанівська, 11, тел. (057) 756-53-25 Свідоцтво суб'єкта видавничої
справи Серія ДК № 4399 від 27.08.2012 р.
www.madrid.in.ua e-mail: info@madrid.in.ua